

valóság

A TARTALOMBÓL

*Kiss Károly: Az élet értelme és célja
(elmélkedés a halhatatlanságról)*

Frenyó Zoltán: Erdélyi napló, 1989–1990

*Kapronczay Károly: Lengyel légionisták
szervezetei Magyarországon*

*Erdős Márton: Gondolatok a
Horthy-rendszerről és a második
világháborús magyar történelemről*

*Ménes András: Olvasókör a Magyar
Néphadseregben*

E. Bártfai László: Hallgatásalakzatok

*Gáspár Zoltán Ernő: A Nyugat spirituális
talajvesztése mint a tradícióval
szembeforduló általános szkepszis*

*Rénes Balázs: Hamvas Béla Erdély képe
Az öt géniusz című esszé alapján*

*Makkai Béla: Szülőföld és összmagyarság egy
pártoskodástól mentes párt tantörténetében*

*Biernaczky Szilárd: Bartók török gyűjtése
végre magyarul*

*Kapronczay Károly: Veszélyzóna.
Történelmi esszék valóságos problémákról*

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
0

1

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2020. január LXIII. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértés Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Czucka Éva

Az élet értelme és célja (elmélkedés a halhatatlanságról)

„... folyton készenlétben
várunk arra, hogy mi lesz akkor,
mint a gyümölcsök arany lében,
ha a kamrába nyit az aggkor,
és mint penész vagy dér (lehet
választani) fejünkre piszkol, ...”
(Tóth Krisztina)

Túl a hetvenen az ember már gyakran gondol ilyesmire. A halhatatlanság csak a legnagyobbaknak adatik meg, az átlagemberre – hiába vannak utódai – a harmadik generáció általában már nem emlékszik. Még kevesebb családban fordul elő, hogy fel tudják sorolni az ükszülők nevét. Csak az arisztokrata, vagy valamiből kifolyólag híres családok neve marad fenn. Az informatika kora ezen változtathat. Az 1800-as évek végén született felmenőktől általában csak néhány fénykép, de annál több tárgyi emlék maradt az utódokra. A mai ember már gigabájt számra hagyja digitális emlékeit/szemetét az utókorra, miközben használati tárgyait még életében többször kidobja, lecseréli, tárgyi hagyatéka nagyrészt az ócskásokra száll.¹⁾

„Hárommilliárd év evolúció után itt van előttünk az utasításkészlet,
amely révén egyséjtű petesejtből a felnőttkoron át mind eljutunk a sírig.”
(Robert Waterson)

(Genetika) Az ember azt gondolná, hogy utódai révén halhatatlanságra tesz szert, hiszen ha emlékét nem is őrzi meg a leszármazottak, génjeit továbbörökítette bennük. Ez azonban csalóka látszat. Azokban a leszármazottainkban, akiket még neveltünk (gyermekünk, unokáink), valóban tovább élünk (amennyiben emlékeznek ránk, hatottunk rájuk), de a későbbiekhez már csak annyi közünk van, mint annak a birkának Dollyhoz, amelynek DNS-éből Dollyt klónozták. (Sőt, még annyi sem; Dollyt egyetlen birka genomjából klónozták; a mi utódaink csak fele részben állnak a mi örökítő anyagunkból, mely nemzedékenként tovább feleződik.) Jó, ha tudjuk: bármennyi tudást, tapasztalatot vagy bölcsességet gyűjtöttünk is össze életünk során, genetikailag azt nem örökíthetjük át utódainkra. Minden újszülött a startvonalról indul, ebben a vonatkozásban teljes az esélyegyenlőség.²⁾

Mivel a szülők genetikai állományuknak csak a felét adják tovább az utódoknak, a leszármazottak hetedik generációjában már csak 1/128-ad rész közös az ősszülők génállományával, ami alig valamivel több, mint találomra kiválasztott bármelyik embertársunké. Hét generáció nagyjából 200 évet jelent, utódainkban kb. addig mutatható ki valamilyen tőlünk öröklött hasonlóság.³⁾ Az Úr azzal fenyeget, hogy „megbünteti az atyák álnokságát a fiakban és azok fiaiban harmad és negyediziglen”.⁴⁾ Az ezutáni leszármazottak-ban ugyan még mindig maradt némi hasonlóság, de az már a véletlen műve, hogy egy-egy utódban melyik szülő génjei kerekednek felül (melyek lesznek az aktív, és melyek a recesszív gének). Így hát a további „szívátásnak” már nincs értelme.

Továbbá, még e csalóka genetikai halhatatlanságnak is több apróbb buktatója van. A gének átadása a 22 pár „testi” kromoszóma esetében biztos (ezekben két ugyanolyan, anyai és apai eredetű kromoszómát találunk, melyek az ivarsejtek képzése előtt „rekombinálódnak”, összekeverednek). A 23. párt azonban, amely a nemi jellegért és részben az intelligenciáért felelős, nőknél két X (anyai és apai), férfiaknál egy X (anyai) és egy Y (apai) kromoszóma alkotja.⁵ Ezek átörökítése nem szimmetrikus és részben bizonytalan. A fiú-unoka Y-kromoszómáját – apján át – csak nagyapjától kaphatta, az meg visszamenőleg (a közben bekövetkezett kisebb mutációkkal együtt) Ádám-ősapánktól. De nem tudható, hogy a fiúunoka anyai ágon kinek az X kromoszómáját örökölte (a nagyapáét vagy a nagymamáét), miközben apai nagyanyjától egyáltalán nem örökölhette. Lányunoka esetében hasonló a helyzet, csak akkor az apai nagyapa nem örökít. A két X kromoszómát öröklő lány-gyermekekben pedig az egyik inaktíválódik... Ezek a bizonytalanságok ugyan – ismétlem – a génállomálynak csak egy töredékét érintik, de az X és Y nemi kromoszómák által hordozott tulajdonságok súlyarányuknál jóval fontosabbak.⁶

A Természet azonban – mintha ki akarná küszöbölni az Y-kromoszómás ős-Ádám felé tett részrehajlást – a másik irányban is tesz egy hasonló engedményt. A DNS egy kicsiny része nem a sejtmagban, hanem a mitokondriumban (a sejt energia-központjában) raktározódik el, amely csak anyai ágon öröklődik tovább. (Miközben ugyanis a spermium csak az apai DNS-t hozza a házasságba, a petesejt hozománya jóval tekintélyesebb: magával hozza az egész sejtet, a maga falával, kellekeivel és vegyi gyáraival együtt, azaz az egész infrastruktúrát). Ez azt jelenti, hogy családi őseink minden egyes generációjában csak a nők adták tovább ezt az örökítőanyagot, és ahol nem született lánygyerek, ott az öröklődés ezen vonala megszakadt.) A mutációk valószínű számával és elterjedésével számolva így jutunk el visszafelé Mitokondriális Éváig, mindnyájunk ősanynáig, az egyetlen olyan női ősünkig, akinek vérvonala máig fennmaradt. Mitokondriális Éva kb. 200 ezer évvel ezelőtt, Kelet-Afrikában élt. Az Y-kromoszómás ős-Ádám korát 60-90 ezer évre teszik.⁷

Tovább rontja a genetikai átörökítés jelentőségét, hogy két, a villamoson egymás mellett kerülő embernek az örökítő-anyaga csak 3 millió ponton, azaz egy ezredrészben tér el egymástól, tehát 99,9 százalékban megegyezik (!)⁸ A csimpánz és a mi DNS-ünk között már 30 millió eltérés van, tehát a megegyezés „csak” 99%-os.⁹ Valójában tehát testileg az utánunk jövő nemzedékekben élünk tovább (és nem olyan lényeges, hogy vannak-e köztük saját leszármazottaink, avagy nem), szellemileg pedig az utókor szellemiségében (ha az ízlésünknek, ideáinknak megfelel).

*Lélegzetnyi levegő nincs,
amit már ki ne leheltek volna.
Nem nyílnak olyan virágok,
amelyek már el ne hervadtak volna.
Szívünkben nincsen olyan atom,
amit már el ne temettek volna.
(Mezei András: Lesz-e bárka?)*

(A halhatatlan gének, quarkok és leptonok) Örökítőanyagunk hihetetlenül nagy mértékben megegyezik az élővilág más egyedeivel. „Génjeink 21%-a mutat rokonságot minden sejtjes létformával – ide tartoznak pl. a »háztartási gének«, amelyek az alapvető celluláris

működéseket szabályozzák. Figyelembe véve, hogy a legrégebb ismert fosszilis sejtek körülbelül 3500 millió évesek, és talán az összes háztartási gén megvolt már a baktériumokkal való közös ősrünkben, koruk biztosan jóval több, mint 3,5 milliárd év.” ... „Kissé egyszerűsítve feltehetjük, hogy DNS-ünk átlagosan 10-100-szor másolódott le évente baktérium őseink óta. Ha egy gén 3,5 milliárd éve létezik, százmilliárd (10^{11}) osztódás zajlott le. [...] A másolás feltétlenül nagyon pontos, ha mindmáig ilyen mértékű a hasonlóság. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ezek a génjeink az idők legmélyét visszhangozzák!”¹⁰

Génjeink másik 32%-a közös minden eukariótával, azaz minden sejttaggal rendelkező élőlényvel. „Ezek is celluláris háztartási gének, de az eukarióta sejtek jóval komplexebbek a prokariótáknál” (azaz a sejttag nélküli sejt élőlényeknél). ... „Génjeink újabb 24%-át osztjuk meg az állatokkal. Az »állati« gének magukba foglalják a fejlődést szabályozó géneket.” ... és végül: „Génjeink 22%-a közös a gerincesekkel. Ezek a gének jóval több, mint 500 millió évesek. Elsősorban az immun- és idegrendszerben működő gének tartoznak ide. Emberben például kb. 100 gén kódolja az immunrendszert... Génállományunk maximálisan 1 százaléka az, amit nem osztunk meg az egérrel, ami felveti a kérdést, van-e egyáltalán olyan génünk, ami csak ránk, emberekre jellemző?”¹¹

A fentiek alapján mondhatom: a közel 30 ezer génem 21 százaléka megegyezik a prokariótákéval, 53 százaléka az eukariótákéval, 77 százaléka azonos az állatokéval és 99 százalékban ugyanaz, mint a gerinceseké. Tehát genetikailag nemcsak utódainkban, hanem minden egyes élőlényben, magában a bioszférában tovább élünk; *sőt, egyes alkotóelemeink már legalább 3500 millió éve élnek!* (Ez bizony hinduizmus és buddhizmus a javából!) Ez egybeesik Dawkins elméletével, miszerint az evolúció egységei nem a fajok, hanem a gének, tehát túlélői és örökösei vagyunk mindazon élőlényeknek, melyek a bennünk is meglévő géneket hordozták.¹²

A fenti összefüggésekből *Buji Ferenc* egy igen radikális keresztény evolúciós elméletet épít fel. Szerinte az evolúció értelme és csúcsa az ember. Minden más, ami e hosszú folyamat során létrejött, azt szolgálta, hogy végül létrejöjjön a Homo sapiens, és az összes többi faj csupán melléktermék, sőt, selejt. (Még a különböző előembereket is úgy kell elképzelni, hogy az Úr sikerült neki megalkotnia a teremtés koronáját, és valójában eme elfuserált, életképtelen – mert kihalt – ausztráliai, pekingi, neandervölgyi, stb. előemberek e szándék ékes bizonyítékai.)¹³ A génkészletünk korábban kimutatott, egymásra rakódó rétegei mintha e tételt igazolnák, de gondoljunk csak bele, mi is az a bioszféra! A sok-sok millió faj és az életfeltételek megszámlálhatatlanul sok variációja (beleértve az élőlényeket is, mint egymás létfeltételeit) egy olyan együttműködő egészet alkot, melyben minden fajnak, elemnek megvan a nélkülözhetetlen funkciója és helye. És funkcionalitás és optimalitás szempontjából nem mondhatjuk azt, hogy az ember tökéletesebb, mint a zuzmó, mert a zuzmó az adott feltételek mellett az élet leggazdaságosabb és optimális megnyilvánulása. Azt a funkciót, amit ellát, „ő” csinálja a legjobban. (Ez ez igaz minden egyes fajra.) Az ember csak a bioszférában, annak részeként létezhet.¹⁴

E hihetetlenül nagy egybeesés az élőlények örökítő anyaga között tehát azt érzékelteti, hogy mennyire egyek vagyunk az élővilággal. Ez az érzés azonban a szó szoros értelmében univerzálissá tágítható, hiszen minden, ami a világmindenségben létezik és mozog – magunkat is beleértve –, négy alapvető kölcsönhatásra és egy tucat szubatomi részecskére vezethető vissza. E négy hatás: elektromágneses, erős nukleáris, gyenge nukleáris és gravitációs.¹⁵ A szubatomi részecskék pedig: hat quark és hat lepton, valamint a sokáig csak elméletileg létező Higgs-bozon, melynek felderítésére oly nagy erőfeszítéseket tett a CERN – és amelyet 2012-ben találtak meg.¹⁶

*Te vagy a férfi és a nő,
te vagy a fiú és a lány,
te nézel szét mint újszülött,
te támolyogsz mint aggastyán.
(Svétásvapara upanisad)*

(*Ázsiaiak örökléte*) Teljesen más dimenziót ölt e rövid kis fejtegetés, ha a genomok nagyarányú hasonlóságának és egymásra épülésének gondolatmenetét folytatva kitekinünk a halhatatlanság két ázsiai eszmerendszerére, a hinduizmusra és a buddhizmusra.¹⁷ A hinduizmus szerint két énünk van. Az egyik én az *univerzális én*, az ember – és minden élőlény – isteni énje. Ez nem perszonalizálódik, nem individualizálódik, változatlan, mindenkinben azonos és halhatatlan. „Azt, hogy »Én vagyok«, igazából csak Isten mondhatja”. (101. o.) Anélkül van bennünk, hogy elszakadna az egésztől, részekre oszlana. Amikor meghalunk, „visszahúzódik” belőlünk és más élőlény lelkévé válik. Reinkarnálódik, de nem az európai téves felfogás szerint, ellenkezőleg: az egyetemes lélek – Isten/Brahman – ölt testet a különféle élőlényekben, nem pedig az egyéni lélek él tovább. Individuális vagy *személyes énünk* balandó és különféle részekből áll: „... egy adott egzisztencia során kibontakozott bizonyos életelemek, karmikus tendenciák, sorsvonalak, pszichikus influenciák, vitalitások” alkotják. (105. o.) „... egy állandó változásnak kitett, esetlegesen összeálló kompozitum”. (93. o.) Halálunkkor ez felbomlik, s „elemenként”, „összetevőkként” reinkarnálódik, válik más élőlények lelkének részeivé.

A hinduizmusban az egyén halhatatlanságára nincs lehetőség. „Az ember számára adva van a lehetőség, hogy felismerje: individuális »én«-je nem valódi és végső énje, hanem pusztán egy halálra – szétesésre – ítélt összetétel. Ha ezt képes felismerni, s ezzel együtt aktuális tudatosságát áthelyezni az isteni Énbe, akkor halálával testéből mint Brahman-Átman távozik, s isteni halhatatlanságot élvez.” (90. o.) Azaz: csak egyéniségünket feladva, a világ-szellemmel azonosulva válhatunk halhatatlanná.

Mint ahogy a hinduizmusban, a buddhizmusban sincs egyéni lélek; „Az újjászületések során nem változatlan lelkek jelennek meg új testi burookban (mivel a halál után a dharmák együttesének szétesésével eltűnik maga a lélek is), hanem az elhunyt egyén tettei által befolyásolt dharmák áramlása folytatódik, s ez teremti meg a létfeltételeket az új egyén számára” (108. o.) „Miután processzusokról, s nem identitásokról van szó, ezért olyan nehéz az európai logikához szokott gondolkodónak a *kamma*... gondolatát megérteni...” (110. o.) „A buddhizmus ... kevésbé ragaszkodik az egyéni alany maradátságához, mint az általa egy időre mozgósított életelemek újra megjelenéséhez.” (108. o.)

Tehát a lélek vagy az „univerzális én”, Isten megnyilvánulása, és akkor minden egyes ember Isten, vagy az „individuális én”, mely többretegű, kompozit fogalom.¹⁸ (Az „univerzális én” mint Isten fogalmáról az embernek óhatatlanul a Szentlélek jut eszébe. A keresztény vallás szerint a Szentlélek személy, az Atya és a Fiú mellett a Szentháromság harmadik tagja, melyet azonban nem szokás személyként, megtestesült formában ábrázolni. – A Szentléleknek megfelelő fogalom megtalálható a judaizmusban és az iszlámban is. – A Szentlélek „kiáramlása” az emberekbe nagyon hasonlít a hindu felfogáshoz; amikor a Brahman/Isten által az élőlények a mindenható részévé válnak.)¹⁹

Én azonban Máraival értek egyet; a nyugati civilizációban az egyéniségnek kulcsszepe van; a nyugati ember nem akar feloldódni a nirvánában, a nagy világmindenségben, a semmiben.²⁰ Pedig mennyivel könnyebb dolgunk lenne; nem kellene aggódnunk, hogy halálunk után mi lesz velünk, nem kellene úgy rettegnünk személyiségünk,

lelkünk eltűnéséért, megsemmisüléséért, nem hatna át minket és minden cselekedettünket a halálfélelem, hiszen az „én” – legalább is, ahogy mi értelmezzük – a hinduizmus és buddhizmus szerint nem is létezik.²¹

Köznap értelemben addig élünk, míg emlékeznek ránk, míg emlékünknél fennmarad. Ezt megtámogathatjuk Hegel szellem-fenomenológiájával; ha az eszmék, a fogalmak önálló életet élnek (és ez nem elvont spekuláció, vaskos hétköznapi tapasztalat), miért ne vonatkozhatna a tétel ránk, a mi személyiségünkre, lelkünkre is?²² De Dawkins „mém”-elmélete is efelé mutat; ő a kultúra és a gondolatiság egyedeket, korokat túlélő alapelemeit a génekhez hasonló alapegységeknek képzelel el, melyek részt vesznek egy új személyiség vagy szellemiség kialakításában.²³ És mindez emlékeztet a hinduizmus és buddhizmus „kompozit” lélekfelfogására; amikor a személyes lélek több elemből alakul ki, hogy aztán a test pusztulása után a lélek is szétegyedezzen és alkotóelemei visszatérjenek forrásaikhoz vagy más lélek kialakításában vegyenek részt.²⁴

*„A test már hanyatlásnak indul, de a lélek még nő,
s önmaga zavarain túlemelkedve,
az egészre emeli pillantását.”*
(Németh László)

(*Eretnekek üdvтана*) Könnyű a keresztény hívőknek: rájuk – hitük szerint – a túlvilágon örök élet vár, és életük értelme a Mindenható dicsőségének szolgálata. Bármilyen történet is velük, az az Úr akaratából vagyon (leszámítva a szabad akarat érvényesülésének és az abból folyó felelősségnek a körét), véletlen nem létezik. De mi legyen a hitetlenekkel?

Az én felfogásom ezzel szemben kissé eretnek. Én úgy gondolom, hogy a természet, a bioszféra önmozgása és önszabályozása (maga az evolúció is önszabályozás) a Teremtés fogalmával írható le, tehát világunk teremtett világ, nem a vakvéletlen műve, hanem személytelen, de kikerülhetetlenül törvényszerű és optimalizáló folyamatok eredménye.²⁵ Így a Teremtés és a Teremtő között csak árnyalati (kétfetűnyi) különbség van: a Teremtés a személytelen folyamatot jelöli, míg a Teremtő ennek emberképző megismerését – bár ez utóbbi a vallás szerint fordítva van: az Úr teremtett minket a maga képére és hasonlatosságára. Persze mindez egyszerűsítés, mert eltekintettünk az alapvető kérdéstől: honnan vannak a természeti törvények?

Németh László életének – lévén nem tételes istenhívő (de legalább is nem hitt a „személyes” istenben) – az üdvösségért folytatott harc volt az egyik központi kérdése: lehet-e üdvözülni vallásos hit nélkül?²⁶ Az üdvösség alatt pedig a sikeres életet értette. Gazdag munkásságában erre többféle receptet találunk. „Az ember mint feladat nyomul a világba,” – mondja az egyik vele készült interjúban – „öröklött tulajdonságai-ból, a kockavetésként összedobott szülői génekből kell harmonikus egyéniséget kibontania; a társadalom is feladatokkal fogadja: egyéniségéhez – családban, nemzetben – szerepet kell teremtenie. A legértékesebb szellemi tulajdonságnak én éppen ezért a feladatfelismerést s a megoldásukhoz – erkölcsi kibontakozásukhoz – szükséges szívósságot tartom, mely az emberből, a maga s a világ javára, a legtöbbet licitálja ki.”²⁷

Istent a bennünk lévő lehetőségként értelmezte, s ennél fogva e lehetőség kibontakoztatása lényegében nem különbözik a vallásos ember életcéljától, hogy életét Isten dicsőségének szentelje: „S ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult, s bennünk is megvalósulásért küzdő Lehetőséget tekintjük, úgy ebben a boldogságban az is részesedhet, akiben nincs meg többé a lipcsei karnagy hite a személyes istenben.”²⁸

Jókai Anna pedig így fogalmaz: „... vallom, hogy senki sem véletlenül született, hogy van hivatása, és hogy mindenkinek hozzá kell tennie a világhoz a magáét”.²⁹ A két felfogás tehát egybeér; nemes feladatoknak kell szentelnünk az életünket. Nem az számít, hogy milyen „nyomot hagyunk” magunk mögött a világban, hanem hogy kihasználjuk-e és jóra fordítjuk-e a bennünk rejlő, a Teremtés/Teremtő adta lehetőségeket.

A hétköznapi üdvözlés másik példáját Égető Eszter szolgáltatja: „... legszembe-tűnőbb tulajdonsága, hogy a körötte támadt életfolton valami édenkertfélélet próbál teremteni. Akárhová vetődik, ... ő, mint a pók, rögtön veti a belátás, a segítség, a szorgalom szárait, hogy az élet törvényeit követő szép kis közösséget alakítson belőlük.”³⁰

Életünknek tehát az ad értelmet, ha mindazt az öröklött tehetséget és képességet, mely bennünk rejlik, melyet a Teremtéstől/Teremtőtől kaptunk, továbbfejlesztjük, kibontakoztatjuk és nemes célok szolgálatába állítjuk. Életünket nem az teszi sikeressé, ha elértünk bizonyos célokat – hanem ha jól sáfárcodtunk a bennünk rejlő lehetőségekkel és adottságokkal.

*„Utam fiatalkorom életfélelme és
öregkorom halálfélelme között kanyargott.”
(Bálint Endre festőművész)*

(*Filozófia és „rettenetmenedzsment”*) Az ember igyekszik távol tartani magától a halál gondolatát. Sőt, kifejlesztett egy olyan gondolkodási „mechanizmust”, mely leértékeli a tőlünk távoli veszélyeket: minél később és minél távolabb történik meg valami, az ránk nézve annál kevésbé fontos. (Ezt én a jövő diszkontálásának nevezem; ezért áll vesztésre világszerte a globális környezetvédelem, mert nem vagyunk hajlandóak szembenézni a környezet pusztításának hosszú távú, végzetes hatásaival. Itt egy „egészséges” önvédelmi lelki reakció lép fel.) Az egzisztencialisták viszont léptenyomon arra biztatnak, hogy nézzünk szembe múlandóságunkkal. Kirkegaard arra figyelmeztetett, hogy mindennapi életünk trivialisitásai nem szabad, hogy eltereljék a figyelmünket „a halandó emberi lét mindezeknél fontosabb, rejtett drámájáról”.³¹ Heidegger „veszélyes hajlammak” nevezte, hogy megfeledkezünk az emberlét igazi problémáiról. A pszichológia „rettenetmenedzsmentnek” nevezi azokat az eszközöket és módszereket, melyek „kordában tartják a halál elkerülhetetlenségéből eredő rettenetet”.³² Ilyenek, amikor az ember megerősíti hitét önmaga értékességében, kulturális világvégyében, és a létfenntartás szimbolikus eszközeinek, a „jelentésnek” és az értékeknek a keresése.

Hankiss Elemér „*Az ezerarcú én*” című nagyszabású művében az *én*-t társadalmi környezetébe ágyazva elemzi, és azt az alaptételt állítja fel, hogy „az emberek – miközben mindennapi praktikus teendőiket végzik – öntudatlanul vagy félig öntudatosan önmaguk kiteljesítéséért, létük szabadságáért küzdenek, és azért a tudatért, reményért, hogy életüknek célja és jelentése van”.³³ Életünket e kettősség irányítja, a triviális és az egzisztenciális küzdelme: végezzük a mindennapi rutint, de közben a halhatatlanság lebeg a szemünk előtt. Saját, mindennapos „egzisztenciális drámánk” szereplői vagyunk.

*Az élet értéke azokban az értékekben van, amelyet
magunk hozunk létre, azaz mindenki saját
maga adja meg életének értelmét.
(Werner Heisenberg)*

(Halhatatlanságunk záloga: az emberi értelem³⁴) Érdekes módon közelíti meg a témát Csejteji Dezső filozófus. Nála az emberi értelem metafizikus fogalom; hasonlatos a Szentlélekhez, az univerzális énhez, az isteni énhez, az egyetemes lélekhez.³⁵ Úgy is mondhatnánk, hogy az emberiség közös szellemi és erkölcsi öröksége. Földi maradványaink alatt nemcsak a testet, fizikai maradványainkat érti, hanem az emberi értelmet is, „ami soha nem tehető sírba”. Szép megfogalmazásában „az értelem az a fény, amelyet az ember vet a mindenségre, a dolgokra, minden valóságos és lehetséges létezőre, és megfürdeti őket benne”. ... „Az értelem fényében megfürdetett dolgok pedig életre kelnek, mozogni kezdenek, olyan tulajdonságokkal telítődnek, amely korábban soha nem volt a sajátjuk.”

„Életünk során mindnyájan értelmet hozunk létre, értelmet állítunk elő. De – talán néhány nagy vallásalapítótól és kivételes művésztől eltekintve – ember nem szállt még sírba úgy, hogy kijelenthette volna magáról: befejezte az értelemadás műveletét. Az értelem vonatkozásában mindannyiunk élete tragikus torzó, félbemaradt vállalkozás, megtört gesztus.” Földi maradványaink fizikai része, a test nyugalomra lel. „Másik része, az egészet átható értelem szintén nyugalomba jut, de nem véglegesen és visszavonhatatlanul. Mert mások által újból mozgásba hozható.” Halhatatlanságunk záloga az, ha gazdagítjuk, vagy egyszerűen csak tovább éltetjük az emberi értelmet. „... az emberi élet megváltatlan marad, ha nem tudja véghezvinni értelembeteljesítő művét. ... mi élők tovább tudjuk vinni e művet, s valamelyest hozzá tudjuk segíteni az eltávozottakat az értelmi beteljesüléshez, ha cselekvésünkben megfelelő módon viszonyulunk hozzájuk.” Ezáltal halottaink többé válnak, „értelemben gyarapszik lezártnak hitt életük”. De „a helyes zsinórmértékre rátaláló cselekvés nemcsak közvetlen szereteteinkre vonatkozatható, hanem kiterjeszhető bármely hajdanán élt emberre is”.

Ha pedig valaki „ennek fordítottját, a világ értelmi kiüresítését végzi el, akkor utólag még azok életét is megfosztja az értelemről, akik pedig annak idején értelemről áthatott életet éltek”. ... „Azzal azonban, hogy helyesen cselekszünk, a prudencia zsinórmértékét követjük, egyúttal utólagos ítéletet is mondunk felettük, még jobban eltávolítjuk őket magunktól, a velük szemben érzett elutasítás, megvetés új és új megerősítést nyer.”

Csejteji módosítja Sartre kijelentését, és azt állítja, hogy „az ember menthetetlenül értelemadásra van ítélve, a kérdés legfeljebb csak az, milyen színvonalon teszi” – és helyes-e, amit tesz. „Épp az értelem az, ami »földi maradványainkat« soha nem engedi nyugodni. Menthetetlenül ki vagyunk téve az utánunk jövők értelemadásának mindaddig, amíg ember él e sártekén.” Az értelmet én kultúrára bővíteném; a helyes cselekedettel tehát részévé válnak egyetemes kulturális és erkölcsi örökségünknek, és ez az, ami halhatatlanná tesz.

*„Azért szánom én a mai embert, mert a szíve nem bír öregedni.”
(Weöres Sándor)*

(Az öröklét csábítása) Mivel már nyakunkon van az öröklét,³⁶ el kell gondolkoznunk azon, milyen is lenne az élet halál nélkül. Az életet az teszi olyan csodálatossá, hogy egyszeri és megismételhetetlen. Ha nem így lenne, ha minden tévedésünk és ballépésünk kiküszöbölésére a végtelenségig adódna lehetőség, életünk unalomba fulladna.³⁷

Talán még a tízparancsolat fő tiltása is értelmét vesztené, hiszen az ember újraalkotható lenne. És mi öröme lenne ötszázadik gyermekünk megszületésében, vagy ha már háromszázadikszor mondanánk ki a boldogító igent? Mi értelme lenne a sok áldozattal járó, fegyvelmezetséget és lemondást követelő sportnak, hogy a sportoló kitűnjön társai közül, ha a test fizikai tökéletesítése csupán technikai kérdés lenne? Ugyanígy a tanulásnak, ha a szükséges információk és készségek letölthetők agyunkba?

Nils Minkmar német publicista úgy gondolja, hogy életünk végességének tudata az, ami minket igazán emberré tesz – tökéletlenségünkkel, törekénységünkkel és a történelmi korhoz és feltételekhez kötöttségünkkel egyetemben. Sőt, kijelenti, hogy az a lény, aki örökké létezne, már nem emberi lény lenne. Ez súlyos, de igaznak tűnő megállapítás: a technikai robbanással addig-addig tökéletesítjük majd az embert, amíg a végeredmény már nem egy emberi lény lesz. A legfontosabb emberi tapasztalat ugyanis az, hogy ismerjük a határainkat.³⁸ És ha már halhatatlannak lettünk és testünket, elménket tökéletesítettük, vajon mindez elegendő lenne, hogy elmúljon a kínzó egzisztenciális kérdés: Mi végből vagyunk a világon?

Régi korokban, csaták és hősök idején az ember halálának módja adott visszamenőlegesen értelmet életének. Azért élt, hogy majdan hősieken meghaljon. Ma ez fordítva van: az orvostudomány minél tovább életben akarja tartani az embert, hogy megóvja a haláltól. A gyógyászat és a gyógyszerek terén elért hatalmas fejlődés, a független személyiség kultusza, és a kapitalizmus dinamizmusa a modern nyugati emberben azt a képzetet kelti, hogy a halál kiküszöbölendő hiba, kudarc. De miután már nem hiszünk a vallás által kreált másvilágban, mégis valamilyen új „narratívára” van szükségünk. Ezek némelyikére utaltam a fentiekben.

(Epilógus) „Az élet homályban telik el, kimondatlan szavak, mozdulatok, melyeket idejében elvetélünk, hallgatás és félelem, ennyi az élet, az igazi.” – írja Márai Sándor. Milyen érdekes az egybeesés: Németh László intim hangú kétkötetes életrajzi vallomásainak címe: Homályból homályba.

A téma áttekinthetetlenül nagy irodalmából itt csak néhány gondolkodó nézeteit idéztem. Elmélgedésünk következő foka az lenne, ha nem az egyén életének, hanem általában, az emberiség létének értelmét keressük. Hankiss Elemér „Az emberi kaland” című könyvében ezt abban látja, hogy rendezettséget, értelmet, biztonságot, szabadságot és erkölcsöt teremtünk egy olyan univerzumban, amely ember nélkül mindezeknek híján lenne.

IRODALOMJEGYZÉK

- de Beauvoir, Simon: Minden ember halandó. Európa zsebkönyvek, 1973.
 Begley, Sharon: An Evolutionary Edge. Newsweek, November 23, 2008.
 Buji Ferenc: Az emberré vált ember. (Az ugyanezen című és „A reinkarnáció hindu és buddhista elmélete” c. fejezet). „Igen” Katolikus Kulturális Egyesület, 1999.
 Cox, Brian – Jeff Forshaw: E = mc². Európa Könyvkiadó, 2012.
 Csányi Vilmos – Miklósi Ádám: Fékezett evolúció. (Az „Összetett rendszerek szabályozási problémái” c. fejezet Csányitól.) Typotex, 2010.
 Csejtei Dezső: Földi maradványaink. Magyar Nemzet, 2013. november 2.
 Dawkins, Richard: A vak órásmester. Akadémiai és Mezőgazda, 1994.
 Dawkins, Richard: Az önző gén. Kossuth, 2011.
 Grolle, Johann: Die Gegenwelt. Der Spiegel 28/2012.

- Grolle, Johann – Hilmar Schmundt: Schemen in Gewitter. Der Spiegel 51/2011.
- Hankiss Elemér: Az emberi kaland. Helikon, 2014.
- Hankiss Elemér: Az ezerarcú én. Helikon, 2015.
- Héjjas István: A megismerés útjai. Hit vagy tudomány? Bioenergetic Kiadó, 2009.
- Héjjas István: Az indiai eredetű vallási filozófiák rövid áttekintése. Kézirat, 6 oldal, 2013.
- Index.hu, Tudomány, 2010. aug. 18: Megtalálták az emberiség őspanyját. web.
- Jókai Anna: interjú Jókai Annával. Magyar Nemzet Magazin 2012. július 21.
- Kurzweil, Ray: A szingularitás küszöbén. Ad Astra, 2013. web.
- Lovelock, James: A Gaia hipotézis. [web:] http://www.ecolo.org/lovelock/what_is_Gaia.html
- Márai Sándor: Egy polgár vallomása. Helikon, é. n.
- Minkmar, Nils: Verdammte Ewigkeit. Der Spiegel 16/2017.
- Németh László: Utolsó széttekintés. Életműsorozat, Magvető és Szépirodalmi, 1980.
- Németh László: Homályból homályba, I., II. Életműsorozat, Magvető és Szépirodalmi, 1977.
- Olty Márta: A teremtés rejtélye: az állati sors. 3. Part, 7. szám, 1991. nyár.
- Orosz László: A Humán Genom Program nem géntérkép, hanem az ember genetikai kódja. Természet Világa, 2000. szeptember, web.
- Sándor Iván: Németh László üdvtana. Gondolat, 1981.
- Schätzing, Frank: Raj. Athenaeum 2005.
- Smits, Rik: Nyelvek hajnala. Nyitott Könyvműhely, 2011.
- Vadkerti Edit, Mátics Róbert, Rauch Tibor, Hoffman Gyula: Evolúció II.: A változó élet. Jegyzet. [web:] <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/biologia5/Evolucio/chunks/ch01.html>

JEGYZETEK

- 1 Az öröklési jog 2013 májusában foglalkozott ezzel a problémával: mi legyen annak digitális hagyatékaival, aki erről életében nem rendelkezett.
- 2 Frank Schätzing science fiction-jének fantasztikus feltételezése egy olyan élőlény, amelynek minden egyes sejtje „emlékezik” az előző generációkkal történetekre, 2500 millió éve, a „faj” kialakulásától kezdve. (Raj, Athenaeum 2005.) Újabb az epigenetika bebizonyította, hogy az egyedtet ért sokkok és jelentősebb élmények – a DNS szerkezetének megváltozása nélkül – két-három generáción át öröklődnek. (Lásd pl. a holokausz-áldozatokat és azok leszármazottait.)
- 3 Az örökítőanyag generációnként megfelelődik, tehát $(1/2)^n = 1/128$.
- 4 Mózes 2. könyve, 34, 7.
- 5 Ne tévesszen meg senkit, hogy az ábrázolásokban mindegyik kromoszómának X alakja van. Az 1–22. párt sorszámukkal nevezik meg, a 23. pár „női” része viseli az X nevet, a „férfi” rész pedig az Y-t. Az X kromoszóma 1529 gént tartalmaz, az összes génállomány 8 százalékát, köztük a termékenységet és az intelligenciát meghatározó géneket. (Lásd erről Sharon Begley cikkét a Newsweekben.) Ebből visszaszámolva a gének száma 19 ezer. Több más forrás szerint viszont a humán gének száma megközelíti a 30 ezret. (Vadkerti és mások, 2. fejezet, Homo sapiens.)
- 6 Begley – Leslie Knapp és Molly Fox cambridge-i (Anglia? vagy Massachusetts?) biológusok kutatásaira hivatkozik: An Evolutionary Edge publikációjuk címe.
- 7 Index.hu Tudomány, 2010. aug. 18: Megtalálták az emberiség őspanyját. web.
- 8 Ez nagyságrendben ugyanaz a szám, amit korábban kimutattunk: $1/128 = 0,0078$, azaz ezrelék; valójában a tizedik leszármazottnál csökken le egy ezrelékre, de a hetedik után már a hasonlóság jegyei nem fedezhetők fel.
- 9 A 3,2 milliárd „betűből”, azaz bázispárból álló DNS-ünk átlagban 3 millió ponton tér el másik embertársunktól – $3.200.000.000/3.000.000 \approx 1000$; azaz egy ezredrészben. (Orosz László: Természet Világa, 2000. szeptember, web.)
- 10 Vadkerti és mások: Evolúció II., III. fejezet.
- 11 Ugyanott. E hasonlósági arányokat úgy kell érteni, hogy 21 százalékos az arány a prokariótákkal, 21+32 százalékos az eukariótákkal, 21+32+24 százalékos az állatokkal és 21+32+24+22=99 százalékos a gerincesekkel.
- 12 Dawkins szemléletes magyarázata: a gének oly módon versenyeznek a túlélésért, hogy testet építenek maguknak, és a test életképessége a garancia az ő halhatatlanságukra.
- 13 Buji Ferenc: Az emberré vált ember.
- 14 Mindazonáltal Buji érvelése, az evolúcióból felhozott számtalan példája, ha nem is meggyőző, de igen-igen elgondolkotató.
- 15 Cox–Forshaw: $E = mc^2$, 69. o.
- 16 Grolle–Schmundt, Der Spiegel 51/2011. A dolog azonban itt nem áll meg; a fizika most már az ellenanyag és az „ellenvilág” felderítését folytatja. Feltételezik, hogy – az ismert anyag tükör-

- képeként – léteznek antiatomok, antiprotonok és -neutronok, antiquarkok és antileptonok. (Grolle, Der Spiegel 28/2012.)
- 17 Ezt Buji Ferenc: Az emberré vált ember c. könyvében a reinkarnációról szóló fejezet alapján teszem meg.
- 18 A fentiekben a hinduizmust és buddhizmust Buji Ferenc interpretálásában mutattam be. De vannak más interpretációk is. Lásd pl. Héjjas István munkáit.
- 19 II. János Pál pápa különös kijelentést (legalább is a teológiában járatlanok számára különös kijelentést) tett a Szentlélek jelenlétéről az állatokban: „Bátorítalak és buzdítalak benneteket: őriztétek a természetet és különös gonddal óvjátok kistestvéreteiket, az állatokat! Nem tárgyak ők, a Szent Lélek lehelt lelket öbeljük is! Így hát az állatoknak lelkük van – és helyük a Paradicsomban!” – olvashatjuk Olty Márta tanulmányában. (A teremtés rejtélye: Az állati sors. 3. Part 7. szám, 1991. nyár.)
- 20 Azt hittem, hogy az „Egy polgár vallomásai”-ban írt erről, de ott nem találtam meg. Valamelyik naplójában írhatott erről.
- 21 Ez az az óriási különbség a nem nyugvó, bármilyen áron maradandót alkotni vágyó és halhatatlanságra törekvő nyugati ember és a bölcs, rezignált ázsiai ember között.
- 22 A fogalmak önálló életéről, belső világunk hihetetlenül nagy önállóságáról lásd Rik Smits izgalmas könyvét: Nyelvek hajnala. Nyitott Könyvműhely, 2011.
- 23 Dawkins: Az önző gén, 11. fejezet.
- 24 Lásd erről Buji említett tanulmányát. A reinkarnáció európai interpretációja téves; nem a személyes lélek reinkarnálódik, hanem Isten, vagy a személyes lélek elemei.
- 25 Lásd James Lovelock Gaia-hipotézisét, az evolúciót pedig Csányi Vilmos és Richard Dawkins tolmácsolásában.
- 26 Lásd erről: Sándor Iván: Németh László üdvтана. Gondolat, 1981.
- 27 Utolsó széttekintés, 850. o. Életműsorozat, Magvető és Szépirodalmi, 1980.
- 28 Utolsó széttekintés, 828. o. (A lipcei karnagy Bach; aki nem környezetének, hanem Istennek komponált. Németh az ő példáját hozza fel a „személyes” istenhitre).
- 29 Magyar Nemzet Magazin 2012. július 21.
- 30 Utolsó széttekintés, 824. o. Nem tudom megállni, hogy ne állítsam ezzel szembe Márai döbbenetes szavait: „... kegyetlenség nélkül nem lehetünk soha szabadok, s örökké terhére leszünk társainknak”. Egy polgár vallomásai, 260. o. Attól tartok, a pszichológia is Márainak ad igazat: a viszonzást nem igénylő segítség, vagy ha a megsegítettnek nincs módja a viszonzásra, gyűlöletet kelt. Ezért csak óvatosan azzal a belátással!
- 31 Idézi Hankiss, Az ezerarcú én, 25. o.
- 32 Hankiss, 36. o.
- 33 Lásd a könyv bevezető fejezetét.
- 34 Csejtei Dezső nyomán.
- 35 A Magyar Nemzet 2013. halottak napi számában közölt írásában olyan pontosan és meggyőzően fejti ki tételét, hogy valójában akkor járnék el a leghelyesebben, ha szó szerint idemásolnám ezt az üres helyekkel együtt 8400 leütés terjedelmű esszét.
- 36 Kurzweil szerint még a század közepéig megvalósul az emberi agy „emulációja”, „szkennelése”. Amerikában és az Európai Unióban is ezen hatalmas kutatási programok dolgoznak. Ha majd sikerül az agyunk működését utánozó algoritmusokat megalkotni, agyunk letölthető és tárolható lesz egy digitális adathordozón; testünk klónozása már régóta nem jelent problémát.
- 37 Lásd erről Raymond Foscát, Simone de Beauvoir 800 éves regényhősét. (Minden ember halandó)
- 38 Nils Minkmar: Verdammt Ewigkeit. Der Spiegel 16/2017.

Erdélyi napló, 1989–1990

Történetpolitikai tanulmány

Az itt következő írás három évtizeddel ezelőtt készült. Az akkor nagy európai átalakulásban természetes módon merült föl annak az igénye, hogy újjólag szembenézzünk a magyar kisebbségi kérdéssel, s hogy körvonalazzuk, az akkori aggasztó folyamatok közepette milyen kilátásokat fogalmazhatunk meg a történelem távlataiban. Az erre vonatkozó tisztázási szándék vezette e sorok íróját az alábbi tanulmány elkészítésében, s akkor, amikor ennek alapján két nyugati egyetemen tartott előadásában igyekezett bemutatni az erdélyi kisebbségi kérdés történeti háttérét és akkori állapotát. Mivel a tanulmány az akkori angol és olasz megjelenésén kívül magyarul csak egy azóta rég megszűnt kis erdélyi lapban jelent meg folytatásokban, s mivel – úgy véljük – az itt kifejtettek semmit nem veszítettek érvényességükből, indokoltnak találjuk újbóli és egybefüggő kiadását.¹

(A román-kérdés és az európai politika) Úgy tűnik, Európában az utóbbi egy-két évben nemcsak a tudományos és kulturális életben, hanem politikai szinten is a korábrinál nagyobb figyelemmel és kritikusabban szemlélik Románia politikai viszonyainak alakulását. Ezt a nagyobb figyelmet maga a végletekbe torkolló totális román politika váltotta ki, amely igazi arcát legutóbb az úgynevezett „szisztematizálási”, vagy – nevének nevezve – falurombolási tervben, s az ennek értelmében eddig megvalósított intézkedésekben mutatta meg. Ahhoz azonban, hogy a román politika drasztikus szándékairól határozottabb nemzetközi ítélet alakulhasson ki, egyúttal a nemzetközi politikából fakadó két tényező is hozzájárult. Korábban a világpolitikának Európában érvényesülő átfogó viszonyai mind nyugati, mind keleti oldalról tulajdonképpen „lefedték” a román problémát. Azóta benyomásom szerint egyrészt gazdasági-társadalmi integrációjának fejlődésével a nyugat-európai politikai gondolkodás jórészt túljutott azon a korábbi konstelláción, amikor partikulárisabb politikai érdekeiknek megfelelően az egyes nyugat-európai országok keleti politikáját is elsősorban partikuláris és taktikai lépések jellemezték. Másrészt a Szovjetúnióban, Magyarországon és Lengyelországban tapasztalható politikai változások a többi kelet-európai ország, s mindenekelőtt Románia esetében szembeszökővé tették az uralmi rendszer igazi tartalmát.

Felmerül a kérdés: vajon nem számolt-e a román vezetés azzal, hogy politikája ezek következtében egyre kedvezőtlenebb megítélés alá fog esni. A helyzet paradox és mérhetetlenül súlyos voltára vall, hogy úgy tűnik: többek közt éppen ezek a tényezők tették lehetségessé a román politika agresszivitásának ma látható felerősödését. A nemzetközi politika átstrukturálódása következtében ugyanis erőteljesen beszűkült az a fajta diplomáciai mozgáster, amelyben saját politikájának megvalósítását és fenntartását Románia hagyományosan egy-egy nemzetközi hatalom érdekeként tudta elfogadtatni, s amelynek következtében hosszabb periódusokban és kritikusabb időkben egyaránt rendre megkapta mindenkori politikai vonalvezetésének igazolását és háborítatlanságát. E partikulárisabb érdekviszonyok szertefoszlásával a román totalitárius rendszer a nemzetközi politika számára is a maga valójában vált szembeszökővé, aminek következtében a román orientációnak a hasonló szellemű kelet-európai kommunista rendszereken kívül mára olyan

típusú kapcsolatok erősítésére telik, mint amilyen például az Észak-Koreával való kisztíli ideológiai szolidaritásban nyilvánul meg. Ebben a helyzetben tehát egyrészt számottevőbb nemzetközi tényező támogatására Románia nem számíthat. Másrészt ismeretes módon változás ment végbe a Szovjetunió Kelet-Európa-politikájában, ami a jelen esetben mindekelőtt azt jelenti, hogy az eddigi tapasztalatok alapján nem várható egy, az újabb típusú fejlődés érdekében tett, de a régi eszközöket használó erőteljesebb szovjet fellépés.

Ugyanakkor a román politikának Lenin-rendet birtokló vezetője jól tudja, hogy a vele szövetséges országok túlnyomó többségének hivatalos vezetése részéről érdemi politikai kritikától nem kell tartania, hiszen a közös születés rokoni szálai, a proletárdiktatúra egymás mellett eltöltött évtizedeinek meghitt fegyverbarátsága, nemkülönben pedig a békediktátumok területi ajándékai és a hasonlóképpen jelentkező nemzetiségi problémák megnyugtató érdekszövetséggé kovácsolták össze őket. Mindezeknek a fejleményeknek következtében – talán először Románia történetében – az érdemi súlyú külpolitika a román vezetés számára rövid távon veszített korábbi fontosságából [azóta a helyzet ismét megváltozott]. Ebből fakad, hogy diktatórikus és nacionalista politikájának érvényesítése során Románia ma sokkal kevésbé van tekintettel környezetére és a nemzetközi politikára, mint korábban.

(Történelmi hagyományok) A román politikai vezetés csekély körültekintését látva egyúttal egy még alapvetőbb folyamatra figyelhetünk fel. A román politika mai arculata ugyanis valójában egy hosszú távon érvényesülő kényszerpálya utolsó stádiumának tekinthető. Románia politikai, gazdasági, kulturális állapota önmagában minősíti a mai párt- és államvezetést, mégis szeretném erőteljesen hangsúlyozni, hogy *nagyon félrevezető volna, ha az elnyomás mai fokát pusztán Ceaușescunak az utóbbi időben [az 1960-as évek közepétől a 80-as évek végéig] érvényesülő, személyes ambíciójára vezetnénk vissza.* Ha a nemzeti kisebbségeknek Romániában elfoglalt helyzetét hosszú távon szemügyre vesszük, a román nacionalista-soviniszta tudat kibontakozásával, térnyerésével, s a politikai eszközök, lehetőségek gyarapodásával párhuzamosan a kisebbségek egyre fokozódó jogfosztásának egyértelmű tendenciáját kell határozottan megállapítanunk. Ezt a tendenciát a román történelem mélyén meghúzódó struktúrák, bizonyos politikai hagyományok egymásra épülő szintjei tartják fenn. Ha például elemezni kezdjük az előbb említett, úgynevezett településrendezési tervet, nyilvánvaló, hogy ennek a voluntarista intézkedésnek is régi keletű – csak éppen újabb „technikákkal” gazdagodó – motívumai, továbbá jellegzetes előzményei vannak. Egyrészt a totális politikának megfelelően a lakosságot a teljes kiszolgáltatottság és ellenőrizhetőség állapotába szándékozik helyezni, másrészt – amint a tervek közelebbről mutatják – ezzel a fogással nagyobb részben az ország nemzetiségeinek régóta kívánt teljes beolvasztását igyekszik immár végérvényesen megvalósítani. A program két, egyformán antidemokratikus mozzanata az uralmi és a nacionalista elv, s végsősoron azt kell mondanunk, hogy maguk ezek az egymással egyre szorosabb korrelációba kerülő tényezők a lehető legdominánsabb tényezői az újkori román történelemnek is. Nem csupán említett példánk, a falurombolási terv vezet el visszatekintő, részleges történelmi magyarázattal ezekhez a szálakhoz, hanem inkább megfordítva: a román történelem régi tehertételeinek, a rendkívül *konzervatív politikai berendezkedésnek, és az önelvű, mítikus nemzeteszmének a kommunista ideológiával és eszközökkel ötvözött, végsőikig torzult produktuma* áll előttünk a program képében.

Ezt a megállapítást sokkal részletesebben és átfogóbban is igazolni lehetne, mint ahogy arra ezúttal lehetőség nyílik, hiszen ehhez a román történelem tendenciái – több vonatkozásban három évszázadot is felölelően – szolgáltatnak érveket. Az alábbiakban megkísérlem

jelezni azokat a legfontosabb vonásokat, amelyek megítélésem szerint hozzájárultak Románia mai politikai viszonyainak, mindenekelőtt kisebbségi problémájának kialakulásához. Egy ilyen, hosszabb távlatú történelmi érdeklődés éppen azért tűnik indokoltnak, mert *a román társadalom élményeiből mindmáig hiányzik egy olyan, nagyobb tömegek részvételével lezajló, megújulást hozó periódus, amely fel tudta volna számolni hagyományosan oligarchikus, autokratikus és diktatórikus politikai struktúráját, és szakítani tudott volna igen régen állami szintre emelt sovinizta nemzeti ideológiájával.*

(A polgári fejlődés torzulásai) A hosszú évszázadokat felölelő török elnyomás marandó nyomokat hagyott a román társadalom szerkezetében, és alapvetően járult hozzá ahhoz, hogy a román polgári nemzettévalás oly részlegesen, nyersen és eltorzult módon valósuljon meg. A térségben a polgári fejlődés nagymértékben a bojárság érdekeihez idomult. A számottevőbb nagyvárosok nem annyira az ipari és kereskedelmi fejlődés alapján jöttek létre, mint inkább a fejedelmi udvarok körül, s az arisztokrácia szükségleteinek kielégítése céljából.² A kereskedelem a fejedelemségekben a fanarióták korára (XVIII. sz.) nagyobb részben örmények, zsidók és görögök kezében van, s ha hozzáveszszük, hogy az erdélyi ipart és kereskedelmet hagyományosan a szászok és a magyarok üzik, láthatjuk, hogy *amikor a megkésve kialakuló román polgárság e népcsoportokkal gazdasági téren szembe találja magát, eleve mint a saját fejlődésének útjába álló elemekre tekint rájuk, s a velük való találkozás élményét az idegen etnikumok kisajátításának, kiiktatásának vágyában rögzíti és hagyományozza tovább.*

Jellegzetesen a kelet-délkelet-európai társadalomfejlődésre vall, hogy a földbirtokosság és a polgárság funkciói nem polarizálódnak kellőképpen. A polgári típusú változások sorra „felülről” következnek be, miközben a bojárság, az arisztokrácia szilárdan őrzi feudális pozícióit. A feudális és a polgári rétegek összefonódásából következően a falusi lakosságot úgy érik a polgári fejlődés kíméletlenségei, hogy rendkívül súlyos, robottal vagy egyéb feudális terhekkel sújtott jobbágyi helyzete is még hosszú ideig fennmarad.³ A bojárság vezényletével véghezvitt agrárreformok vérszegények, elvetéltek és részlegesen, s azt lehet mondani, hogy *a román állami agrárpolitikát hagyományosan egy igen konzervatív parasztelenség jellemzi.* Korábbi vonása, balkáni (bizánci, török) öröksége a társadalomnak az államapparátus felfokozott jelentősége, s az egzisztencia és a hivatalviselés szoros összekapcsolódása.

(A nemzeti tudat torzulásai) Nagyhatalmak függőségében és elmaradott társadalmi fejlettségük közepette általánosan megfigyelhető a kelet-európai (bár nem csak az itteni) népek körében, hogy nemzeti tudatuk kialakulását népüknek egy-egy nagymúltú, dicső történelmü, birodalomalkotó néptől való származtatás elméletei kísérik. E nemzeti ideológiák közül a legnagyobb jelentőségre kétségekívül az úgynevezett dáko-román kontinuitás elmélete⁴ tett szert. Míg a kelet-európai viszonylatban markánsabb polgári fejlődést bejáró népek (magyarok, horvátok) körében ezek az ideológiák régen eszméletörténetük megfelelő helyére kerültek, vagy akár vitatott mivoltukban is jobbára a tudomány világába tartoznak, a románok „dáko-román elmélete” (és a szlovákok „nagymorva elmélete”) ma is azt az egyaránt magyarellenes politikai-ideológiai célt szolgálja, amelynek jegyében annak idején kialakult. Az elfogulatlan történettudomány tudvalevőleg régóta a románság dél-balkáni kialakulásával, fokozatos északra húzóódásával és XIII. századi erdélyi megjelenésével számol. Ezzel szemben a dáko-román elmélet a nép mai lakóhelyén való kialakulást tanítja; kezdetben az elmélet csak a közvetlen római leszármazást tartalmazta, majd kibővült a római-dák összeolvadás

eszméjével. A büszke eredet és az erdélyi prioritás eme képzete – egyes humanista elképzelések nyomán – az erdélyi görögkatolikus román értelmiség körében öltött határozottabb formát a XVIII. században, s hamarosan a román nemzettudat vezéreszméjévé vált. A feudális kötöttségektől terhes, és a régió tőkés viszonyainak nyersségétől sújtott román társadalomban *a társadalmi haladás és a nemzeti fejlődés eszméje, programja reménytelenül és végletesen elszakadt egymástól*. Ebből az eltorzult viszonyból következően a román népi-nemzeti tudatot születésétől kezdve, kulturális és politikai kiteljesedésében egyfajta *idealizált népi romantika, felfokozott mítikus nemzeti küldetésstudat*, majd a velük érintkező más etnikumokkal szembeni kizárólagosságra törekvés, és a hosszútávú diplomáciával egybekapcsolt militarista expanzió jellemezték. Ezek jegyében alakult ki a román nép egységének eszméje, amely az egész korszakban a román történelem tulajdonképpeni értelmeként, céljaként vezérelte a politikát és ment át a köztudatba. ez az egyoldalú eszmevilág az I. világháború után megalakult Nagy-Romániában végső győzelmét ünnepelte, az eredetiségét, sajátosságát és önelvűségét hangsúlyozó, gazdaságilag és kulturálisan bezárkózó politika azonban már csak ellenségnek kikiáltott kisebbségeinek asszimilációjával adhatott magának további lendületet és tartalmat.

(*Külpolitika és nemzeti tudat*) Nemzeti törekvéseiben a román vezetés általában mindig tudatában volt a külpolitika fontosságának, hiszen a körülötte lévő nagyhatalmak gyűrűjében céljai elérését nem is remélhette másként, mint a megfelelő időben tett diplomáciai lépéseken, szövetségeken és hintapolitikán keresztül. A román fejedelmek már a török elnyomás hosszú századai alatt megtanulhatták, hogy egy-egy csekély hibájuk végzetes következményekkel és fejük vesztésével jár együtt. A fanarióta korszak görög politikai elitje még meggyőzőbb örökségként hagyta diplomáciai kifinomultságát a későbbi román vezető körökre. A megszülető fejedelemségek politizáló nemzedékei úgy kezdtek megfelelni az európai kultúra és politika követelményeinek, hogy közben megőrizték elődeik körültekintő és kétarcú diplomáciáját. Jellemző, hogy ez a politika az Erdélyből Havasalföldre érkező románok számára is szembeszökő, akik e mentalitást nemegyszer a „bizantinus” jelzővel illetik.⁵ A dunai fejedelemségek önállósulása azután a meghatározó jellegű török–orosz viszony függvényében ment végbe több lépcsőben, s a román politika a nagyhatalmi viszonyok erőterében később is szerét tudta ejteni, hogy a térségben mindig megújuló nemzetközi konfliktusok során törekvéseit, területi igényeit fokról fokra különböző nagyhatalmi érdekekhez kapcsolja.

Amióta a románok fiktív származási elmélete politikai szintre emelkedett, szemük előtt a Duna, a Tisza és a Dnyeszter által határolt óriási terület lebeg. Szétszakított testvéreknek kezdték magukat nevezni, s a nemzetközi közvélemény és külpolitika jelentőségének tudatában a XIX. század második felében jelentős nyugati (főleg francia) propagandát indítottak e hatalmas és sok nép által lakott terület egységének elfogadtatása érdekében. Érthető nyelvi és külpolitikai okokon kívül olyan tetszetős párhuzamokkal is sikerült népszerűséget szerezniök, mint amilyet például az olasz és a román egység kialakítása közt voltak. Ami a területi gyarapodást illeti, kezdettől fogva egyöntetű volt a vélemény, hogy az elsőrendű cél Erdély megszerzése volna. Ezt azonban Ausztria és Magyarország ereje folytán hosszú ideig lehetetlen volt a hivatalos politika szintjén felvetni, főként azután, hogy Románia a hármas szövetséghez csatlakozott (1883). Az eszmét azonban ekkor is ébrentartották, olyanformán, hogy *a mindenkori ellenzék megengedett, hallgatólagos és kölelenségszerű feladata lett a probléma hangoztatása* (itt eszünkbe juthat a nyugati román emigráció mindmáig tapasztalt sovíniszta tevékenysége is).

Az 1829-ben autonómmá vált román fejedelemségek első területi nyereségüket Besszarábiával érték el a krími háborút követő béke értelmében. A San Stefanó-i békével Oroszország e terület felett visszanyerte fennhatóságát, Románia pedig a berlini kongresszuson a gyenge Bulgária rovására kárpótlásul megkapta Dobrudzsát, amire korábban nem is pályázott. Kezdetben tiltakoztak is e rendelkezések ellen, a nagyhatalmakat cserbenhagyással vádolták, majd felismerve a tengeri kijárat előnyeit, természetesen birtokba vették Dobrudzsát. Egy kiváló tanulmány rámutat arra, hogy a Besszarábia–Dobrudzsa alku – eltekintve most a terület valós értékeitől –, az annak idején felpanaszolt kisémmzés helyett sokkal inkább a Károly fejedelem által óhajtott függetlenség ára volt.⁶ A román királyság azután megkezdte Dobrudzsa kolonizálását és románosítását, a bolgárok és törökök kisajátítását, a román uralmat pedig a politika és a történetírás hamarosan már korántsem valamilyen természetellenes dolognak, hanem egy hajdan állítólag itt gyakorolt hatalom igazságos visszaállításának fogja minősíteni.

Az I. világháború utáni „békerendezés” ismeretes módon Romániának juttatta Erdélyt és Besszarábiát. *Erdély ezáltal Közép-Kelet-Európából Dél-Kelet-Európába tagolódott, s népei ezzel radikálisan új helyzetbe kerültek.* Anélkül, hogy itt mód nyílne e történelmi régiók strukturális, politikai és kulturális különbségeinek bővebb jellemzésére, részben talán már az eddig elmondottak is érzékeltethetik ennek a cezúrának az élességét, amelyet 1918–1920 eseményei vontak Erdély történelmében. Azt hiszem, egészében véve már régen egyöntetű vélemény alakult ki a versailles-i úgynevezett békerendszer alapvetően elhibázott, imperialista érdekek által diktált jellegéről, s azokról a végzetes hiányosságairól, amelyekről egyenes út vezetett a II. világháború kitöréséhez. Most azonban csak arról szólhatunk, hogyan formálódott a románok nemzeti és politikai tudata, s miként fokozódott a feszültség kisebbségeik helyzetében.

Nyilvánvaló, hogy a külpolitikai viszonyok alakulása több tekintetben is összefüggésben van a nemzetiségi problémákkal. Először is természetesen abból a szempontból, hogy a területi gyarapodások mintegy keretet, alkalmat adnak a kisebbségi kérdés felmerülésére, illetve megfordítva, hogy a román nemzeti törekvések talán leglényegesebb formális eleme a folyamatos terjeszkedés volt. Ami a román nemzeti mozgalom intoleráns töltetét illeti, most csak visszautalok azokra a vonásokra, amelyeket a román társadalomfejlődés rövid jellemzése során eddig megemlítettem. A román nemzeti és külpolitikai törekvések tartalmi összefüggéseiről a fentiekén túl szükséges még az alábbiakat is megjegyezni. Első pillantásra a román külpolitikai magatartás valóban sokszor kevésbé átlátható a külső szemlélő számára. Egy újabb megközelítésben azután tényleg körvonalazódnak azok a bizantinus, elveken átnyúló vonásai, amelyeket az előbbieken érintettem. Mintegy harmadik stádiumként szeretném azonban ehhez hozzátenni, hogy a román diplomácia „bölcsségét” távolról sem kívánom abszolutizálni. (Ennek a veszélye éppenséggel a román nép körében érhető tetten.) A román nemzeti törekvések sikereit végsősoron az európai nagyhatalmaknak hosszú ideig fennálló speciális viszonyrendszere tette lehetővé. Először is a nagyhatalmak politikája a térségre vonatkozóan időről időre mintegy kioltották egymást. Másodsor, s még alapvetőbben, *Románia egy nagy történelmi folyamattal párhuzamosan, ehhez kötődve, ennek történetesen a kellős közepén tud felemelkedni: ez pedig a három szomszédos nagyhatalom leépülési folyamata, erőterük egymás utáni megszűnése.*

(A kritikai gondolkodás és a nemzeti identitás válsága) Ennek a nagyszabású folyamatnak nem csekély hatása van a román társadalmi és politikai tudat alakulására. Bár az ország fejlődése és gyarapodása elsősorban ennek a folyamatnak az eredménye, és nem belső felhalmozódás következménye, mégis a kormányzat, az állam nemzeti szempontból

kétségtelenül sikeresnek állíthatja be magát. A civil társadalom krónikus hiánya mellett valószínűleg ez az egyik fő oka annak, miért *nem alakult és épült ki kellő kritika a konzervatív hivatalos politikával szemben*. Itt ismét utalnék a nemzeti elv és a társadalmi haladás eszméje közti diszkrpanciára. Ennek a diszkrpanciának egy további vetülete, hogy mivel a fejlődés nemzeti dimenziói, kötöttségei miatt a román belső politika meglehetősen nagy tehetetlenségi erővel bír, a társadalmi valóságot áttörni kívánó erőket szellemi, gondolati, művészi, kulturális téren a *valóságtól való teljes eltekintés hajlama* gyakorta jellemzi (abszurd, szürreális, mítikus). Ez a szellemi beállítódás viszont tendenciájában éppenséggel érintkezik a nemzeti tudat, a történetírás már említett mítikus, a történelmi tények iránt – sokszor kinyilvánítottan is – csekély tiszteletet tanúsító szemléletével, s a nemzeti önérvényesítésnek minden – vélt vagy valós – akadályt leküzdeni kész hajlamával.

Az újkori Románia önmeghatározása során ambivalens viszonyt alakított ki a nyugati fejlődéssel szemben. Annak során, ahogy ráébredt a Nyugattól való hatalmas lemaradásra, a Nyugathoz való tartozás vágya és a saját út igénye, az utánzás és az eredetiség kívánalma közt hányódik. Átértzi a modern fejlődéshez szükséges szerves hagyományok hiányát, megteremtésük szükségességét és egyúttal beláthatatlan nehézségeit. A két világháború közti bukaresti szellemi élet pezsgéséről Matei Calinescu megállapítja, hogy egyrészt az mindenféle tradíció nélkül jött létre és volt lehetséges, másrészt hozzáteszi: „Mégis azt állítjuk, létezett valamilyen hagyomány Romániában, ha nem is organikus módon, de legalább »kitalálva«, s ebből fakadóan a »mintha« kategóriájához tartozóan is.”⁷⁷ Végeredményben az újkori Románia történelmében, a modern román szellemben egy *nagyfokú és hosszán tartó nemzeti identitásválságról* van szó. Ennek kisebbségi vonatkozása pedig amennyire nyilvánvaló, olyannyira fontos is. Szinte a törvény erejével bír, hogy *amilyen gyenge, zavaros és komplexusokkal terhelt a saját identitás, olyan beteg és intoleráns az etnikai és vallási kisebbségekkel szemben viselt politika*.

Az 1918–1920-as békediktátumokkal létrehívott Nagy-Románia területét hivatalosan 28%-ban, más számítások szerint 35%-ban nemzetiségiek lakták. Minden történelmi túlzás nélkül kijelenthetjük: kisebbségeit a román etnokratikus politika mind régebbi, mind újabb területein minden korszakában egységesen idegen és eltüntetendő testeknek tekintette, csupán ennek az eljárásnak a hangsúlya és irányulása változott, s intenzitása és technikája „fejlődött” az idők során igen jellegzetesen. Először szeretném megemlíteni a román politikai közvéleménybe mélyen beleivódott antiszemitizmust. Példaként idézem Mihai Eminescut, akinek szavai, minthogy a románok talán legnagyobb becsben álló nemzeti költőjéről van szó, nem tekinthetők pusztán egyéni és mellékes véleménynek. 1876 decemberében konferenciát hívtak össze Párizsban a török birodalom népeinek ügyében. Egyebek közt indítványozták, hogy a török uralom alatt élő zsidóknak biztosítsák ugyanazokat a jogokat, mint a keresztényeknek. Eminescu ezt az igényt felháborodott hangon utasította vissza: „Már bocsássanak meg az urak, de ez a konferencia azért ült össze, hogy azoknak a helyzetét szabályozza, akik szenvedtek és feláldozták magukat, nem pedig azokat, akik – ma is, mint mindenkor – csak kihasználták ezeket a szenvedéseket és áldozatokat [...] Kupeckedjenek csak tovább a gyufával és a suvikszszal, de jól tennék, ha bennünket békén hagynának.”⁷⁸ Nem szeretnék itt az egyoldalúság hibájába esni, és könnyedén kihasználni a valós problémákat, s az antiszemitizmus története által kínált érveket. Mint tudjuk, a romániai antiszemitizmus nem egyedülálló a népek körében; súlyosságát azonban megmutatja, hogy a II. világháború alatt német katonai megszállás és közreműködés nélkül, saját kezdeményezésre és saját területen közel 400.000 zsidót pusztítottak el a román erők.

(A két világháború között) Nem térhetünk itt ki konkrétan és kellő arányban az összes romániai kisebbség sorsának alakulására. Az alábbiakban főként a magyarságnak, Románia (s egyben Európa) legnagyobb kisebbségének a problémáját igyekszünk szem előtt tartani. A két háború közti időszakban a román politika végeredményben akadálytalanul hozta a 2,5 milliós magyarságnak gazdasági, elsorvasztását, kulturális asszimilációját, szervezeti, egyházi stb. életének leépítését célzó intézkedéseit. Ezeket itt nem részletezhetjük, csak példaként említjük meg a hírhedt „kultúrznókat”, amelyek kijelölésével a nemzetiségi területekre költöző román tanítók másfélszeres fizetést, tízhektárnyi ingyen földet és egyéb kedvezményeket kaptak. Ennek a kisajátító és ellenséges hangulatot tápláló politikának a következtében csak 1924-ig mintegy 200.000 erdélyi magyar menekült Magyarországra. A II. világháború ismert eseményei tovább élesítették a magyar–román ellentétet. 1940-ben Románia előbb Besszarábiától, majd Észak-Erdélytől volt kénytelen megválni. A háború végén a iasi-i szovjet áttörés nyomán Románia sikeresen végrehajtotta átállását a Szovjetunióhoz, amelytől megkapta fő céljának, az Erdély feletti uralomnak a szentesítését. A román Maniu-gárdisták vérengzései miatt szovjet katonai igazgatás alá vont észak-erdélyi területeket a szovjet vezetés az 1945 márciusában megalakult Groza-kormány demokratikus ígéretei alapján a román igazgatásnak engedte át.

(A II. világháború után) A II. világháború végével Kelet-Európa országai ismeretes módon a sztálini Szovjetunió erőterébe kerültek. A nemzetközi diplomáciára való tekintettel a szovjet típusú uralom bevezetésének hathatós taktikájaként egyes országokban közvetlen hatalomátvételre, egyes országokban néhány éves álkormányos, „népi demokratikus” időszak intermezzójára került sor.⁹ Bár Romániában a kifejezett kommunista uralmat egy sajátosan átmeneti periódus előzte meg, a Groza-kormány maga is kezdettől egy olyan baloldali koalíciós kormányzat volt, amely határozottan bírta a szovjet politika bizalmát. A szovjet és a hagyományos román területi elképzelések Erdélyt illetően egybeestek, s ennek alapján Groza politikájának már csak a demokratizálás politikáját kellett képviselnie. Groza hangot adott a román–magyar megbékélés iránti szándékának, és a határok úgynevezett „spiritualizálásáról” alkotott elképzeléseinek. Ahogyan a korabeli magyar külügyminisztériumi Békeelőkészítő Osztály egyik elemzése megfogalmazta: Ez „a magyar nép felé hirdetett konciliáns politika tökéletes harmóniában van román területi aspirációkkal. Valószínű, hogy Groza és kis tábora őszintén meg akarja valósítani a magyarokkal való baráti együttműködést. De egészen bizonyosra vehető az is, hogy a román külpolitika nagy rutinnal bíró irányítói ezt a magatartást mint a jelenlegi helyzetben részükről folytatható legügyesebb taktikát támogatják. Valóban, ha Grozának sikerül a magyar–román viszonyt legalább látszólag megjavítania, akkor Románia kiállhat a világ elé azzal a tétellel, hogy magyar–román határkérdés nincs, mert a két nemzet között olyan viszony alakult ki, amelynél a határok nem játszanak többé lényeges szerepet.”¹⁰ Nemcsak utólag látszik tehát világosan, hogy az akkoriban hangoztatott békülékeny nemzetiségi politika múlt taktika volt csupán; az adott helyzetben azonban egyszerűen nem nyílt mód arra, hogy e veszélyeket hordozó tetszetős irányvonal helyett egy valódi politikai rendezés megfelelő támogatókra találjon. *A román politika alakítóinak viszont sikerült a demokratikus kormányzás és a demokratikus nemzetiségi politika elveinek hangoztatásával a békétárgyalások idejére egy megnyugvással biztató, stabilizált ország képzetét kialakítania.* Ennek szellemében írhatta alá Románia 1947. február 10-én békeszerződését.

A román kormányzat kétarcúságának jellemzésére álljon itt néhány sor egy levélből, amelyet a gyulafehérvári magyar katolikus püspök, a tiszta életű Márton Áron írt még 1946-ban Groza miniszterelnöknek: „Az 1945. március 22-én megjelent földbirtok-reform törvény

végrehajtása során hozzávetőleges becslés szerint a magyarságtól több mint 100.000 hold földet vettek el. Ennek 75%-át a román igénylők kapták [...] Nagyméltóságod 1945. május 13-án Kolozsvárt mondott beszédében állást foglalt a román–magyar vámunió mellett, néhány napra rá a kormány belügyminisztere betiltotta a Románia és Magyarország közti személyforgalmat is, újra bevezette az útlevelkényszert [...] Nagyméltóságod kormányának sem sikerült a magyarság bizalmatlanságát eloszlatnia. Népünket a 27 év alatt egymást váltogató kormányoknak velük szemben változatlan magatartása tanította meg, hogy az ígéretek értékét az intézkedésekkel mérje. Népünk szívesen ajándékozza meg bizalmával azt, aki jószándékkal közeledik hozzá, de igen bőséges tapasztalattal rendelkezik ahhoz, hogy a szavak és a tettek, az ígéretek és az intézkedések, a törvény és a végrehajtás között az ellentmondást észrevegye.”¹¹ Márton Áront 1949-ben (már a kommunista uralom idején) letartóztatták, 15 év börtönre ítélték. Ebből hatot töltött le, majd házi őrizetben élt.

Mint ahogy a fenti észrevételekből is látható, Petru Groza alakja, politikája nem egészen megnyugtató, annak ellenére, hogy ténykedését természetesen nem is lehet egy napon említeni az őt körülvevő nacionalista politikai garnitúrával, valamint a hamarosan beköszöntő proletárdiktatúra vezetőinek módszeres és minden eddigit felülmúló mértékben sovíniszta nemzetiségpolitikájával. Ellentmondásos elképzelései között Grozát még gyakran foglalkoztatta a Tito, Dimitrov és mások által is (elsősorban a szovjet befolyás ellensúlyozása céljából) felkarolt, s a magyarok körében is érthetően népszerű terv a térség népeinek konföderációjáról. A kemény kommunista irányvonal általános felülkerekedésével azután ezt a tervet is felhígították a Kelet-Európa összes népei között kialakítandó integráció hangzatos eszméjében, amely azután olyan statikus és központi szervezésben öltött testet, ahogyan az a KGST és a Varsói Szerződés történetében előttünk áll.

(A kommunista uralom) A kommunista befolyásnak már a Groza-kormány idején, 1947 folyamán áldozatul esett a hagyományosan jelentős Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt, majd felszámolták a behódolásra nem hajlandó Független Szociáldemokrata Pártot is. Ezek után a Kommunista és a Szocialista Párt egyesítésével 1948 februárjában létrehozták a Román Munkáspártot, a kommunista diktatúra megvalósító erejét. Az új párt keretei között hatalmi harc bontakozott ki, lényegében a kommunisták moszkvai (A. Pauker, V. Luca, T. Gheorgescu) és hazai (S. Foriș, L. Pătrășcanu, R. Koffler, G. Gheroghiu-Dej) szárnya között. A hatalmi pozíciókat kezdetben a moszkvai csoport tagjai uralták; a hatalmi versengésnek így eleinte a hazaiak, később a moszkvaiak közül is sokan áldozatul estek. Ebben a küzdelemben végül 1952 nyarára Gheorghe Gheorghe-Dejnek sikerült megszilárdítania a hatalmát, aki a párt főtítkáráként hamarosan sztálini típusú uralmat, személyi kultuszt épített ki. Ezzel a hatalmi harccal kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet egy megfontolandó körülményre. Míg sok más kelet-európai országban előbb-utóbb a moszkvai kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat, Romániában a hazai Gheorghiu-Dejnek sikerült a moszkvai kommunista csoportot kiszorítania a hatalomból. Míg sok más kelet-európai országban a moszkvai kommunisták uralomra kerülésével egy szélsőségesen „internacionalista”, a nemzeti érzéseket sértő ideológia szilárdult meg, Romániában ennek kétségtelen meglétével egyidejűleg *a hazai politikai erők nacionalizmusa a szomszéd országokban tapasztaltakhoz képest nagyobb mértékben őrizte meg pozícióit és kaphatott teret a későbbiek során is.* Ennek az összefüggésnek a jelentősége a mai romániai helyzetet [1989] szem előtt tartva világosabb, mint valaha. A mai romániai politikai viszonyokban

ugyanis, amelyeket – típusát tekintve – leginkább a német nemzetiszocializmussal lehet egy napon említeni, *a sovinizmus és a totális elnyomás egymásra találását, az embertelen ideológiák eme legrosszabb és leghatékonyabb kombinációját érhetjük tetten.*

Bár Romániának Besszarábiáról le kellett mondania, megkapta a legfontosabbat, Erdély birtoklásának elismerését. Így itt a kommunista rendszer, annak minden hátrányával együtt is végsősoron úgy jelenhetett meg, mint ami csupán elkerülhetetlen ára a nagyobb részt figyelembe vett nemzeti érdekek érvényesíthetőségének. Ehhez képest nemzeti érdek és kommunista rendszer konfliktusa sokkal élesebben vetődött fel a magyarok számára. Először: Magyarország, másodszori nemzeti kisemmizés után úgy kapta a kommunista rendszert, hogy az a nemzeti veszteségeket abszolúte semmiben nem volt képes orvosolni, sőt, éppen ezért, mivel nemzeti szempontból legitimitációt nem sikerült szereznie, egy végletesen elnemzetietlenítő ideológiát folytatott. Másodszor és speciálisan: nemzet és kommunizmus konfliktusát élezte az erdélyi magyar kommunisták szerencsétlen tevékenysége is. Mindenekelőtt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a kommunista mozgalom itt is a lakosságnak csupán törpe kisebbségét érintette. A történelmi erők tragikus szorításában azonban a romániai kommunista mozgalomban, annak vezetésében is, magyarok – sokszor egyúttal zsidók is, másfelől pedig részben moszkvaiak – igen nagy arányban vettek részt. Ez a körülmény már a korabeli hatalmi harcnak is sajátos felhangot kölcsönözött, s könnyen kihasználható alkalmat adott arra, hogy a magyar baloldalt és a sztálini rendszert a románok együtt emlegethessék. Minthogy az erdélyi magyar jövő biztosítását a román nemzeti mozgalomtól természetesen semmiképpen sem lehetett várni, az itteni magyar kommunisták – *a romániai kommunizmus és nacionalizmus kongruens tendenciáját* nem érzélve – a tért hódító kommunista rendszer megbékéltető politikájában bíztak. Így történt, hogy Erdély magyar népének felfogásával szemben, de mégis annak nevében egy maroknyi erdélyi magyar kommunista (az úgynevezett „százas bizottság”) tünékeny politikai lehetőségek fejében állást foglalt a román fennhatóság elismerése mellett. Bár igaz, hogy valós történelmi alternatíva egyáltalán nem nyílt az erdélyi magyarok előtt, sorsukat pedig teljesen rajtuk kívül álló erők döntötték el, ennek az önkéntes állásfoglalásnak a mérhetetlen erkölcsi kára hamarosan megmutatkozott. Ezt az állásfoglalást ugyanis Tătărescu, a román külügyminiszter mint az erdélyi magyarság akaratát lobogtatta meg a párizsi békekonferencián. Az a tény egyébként, hogy Tătărescu, aki a két világháború között többször is volt miniszterelnök, helyet kaphatott a Groza-kormányban – ez Magyarországon ismét csak elképzelhetetlen lett volna –, maga is mutatja, hogy *az új román hatalom a nemzet érdekében a régi politikai erőkkal bizonyos pontig elvi aggályok nélkül kész volt együttműködni.* Mint ahogy nem voltak tapasztalhatók az utóbbi évtizedben elvi, politikai fenntartások a román állam és egyház között az erdélyi magyar egyházakkal szembeni hazai és vatikáni manőverek folyamán, vagy a román állam és a nyugati román emigráció nacionalista együttműködése terén sem. Ismételjük, mindezek a példák a romániai kommunizmus és nacionalizmus kongruens tendenciájára világítanak rá.

(*A magyarság sorsa*) A magyarokra nehezedő nyomás a 40-es évek végén ismét felerősödött. Koholt vádak alapján támadást intéztek a legkülönbözőbb pártállású és világnézetű magyar vezetők ellen, és sokukat bebörtönöztek. Kommunista politikai periódusról lévén szó, meg kell említeni a pártéletet: 1949-ben végrehajtották a párttagság úgynevezett „verifikálását”, amelynek következtében a tagság 20%-át, szociáldemokrata, értelmiségi és nemzetiségi tagokat kizárták. Támadást indítottak az úgynevezett „székely kulákság” ellen, megkezdődött az utazások, a könyvforgalom stb. korlátozása, a magyar iskoláknak – először a román iskolákkal való egyesítésen keresztül – visszaszorítása.

Látszólag a magyar nemzetiség érdekében 1952-ben létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt, amelynek működése azonban igen problematikusnak mondható. Egyrészt felépítését tekintve nem egy alulról építkező, önkormányzati szervezet volt, hanem sokkal inkább egy felsőbb politikai akaratot központi szervezés útján végrehajtó intézmény (autonómia természetesen csak demokratikus államban lehetséges). Másrészt az erdélyi magyarságnak még az egy tömbben élő tömegéből is jelentős részek kimaradtak a Tartományból, olyannyira, hogy a Tartomány a magyar lakoságnak csak egyharmadát foglalta magába. Ez pedig gyakorlatilag azzal a következménnyel járt, hogy a magyarságnak a Tartományban elvileg még biztosított jogaira (nyelvhasználat stb.) e területen kívül eleve nem kellett tekintettel lenni (más kérdés, hogy e jogok érvényesülése a Tartományban sem volt megnyugtató). 1961-ben a Magyar Autonóm Tartományt átszervezték és kibővítették, minthogy azonban a most hozzácsatolt területek nem az eddig kihagyott magyar, hanem többségükben románok által lakott részek voltak, ez a lépés egyszerűen a Tartomány felhígítását, további gyengítését jelentette. A Tartományt azután 1968-ban végleg felszámolták.¹²

A nemzetiségek elnyomatásának hosszú folyamatában a legkeményebb intézkedések idejéhez képest voltak ugyan rövidebb, némileg kedvezőbb periódusok (1956–58; 1968–70; – datálásuk néha vitatott), ezekben azonban részben külpolitikai fejlemények játszottak közre, részben a lazítás-feszítés belpolitikai taktikája érvényesült. *Egészében véve a „szocialista” Romániában négy évtizede a nemzetiségi lét módszeres aláásása folyik.* Ezt a tendenciát a kultúra, a gazdaság, a politika, a lakás- és munkahely, tulajdonképpen az élet minden területén hosszasan lehetne adatokkal bizonyítani.¹³ Megpróbálom rövidre fogva megemlíteni talán a legfontosabb tényezőket. Végzetes méreteket öltött a magyar nyelvű iskolahálózat elsorvasztása. A nehézségek itt a magyar óvodai csoportok indításától az egyetemi felvételig, a román igazgatók és tanárok kinevezésétől az oktatási intézmények megszüntetéséig húzódnak. A serdülő korú magyar diákság számos évfolyamát hosszú évekre a Kárpátokon túli területekre telepítik. Romániában 1959 óta nincs önálló magyar felsőoktatás. A román nyelvű és igazgatású intézményekben, egyetemeken *numerus clausus* van érvényben. Siralmas állapotokat mutat a magyar színházi élet, hasonlóképpen a könyvkiadás, sajtó, rádió. Megszűnt a régebben gyéren még működő magyar tv-adás. Végveszélybe kerültek a magyar közgyűjtemények, múzeumok és levéltárak – túlnyomórészt már régóta zárolt – anyagai. A Magyarországról bevitt mindennemű könyvet a határon elkoboznak. A magyarországi személyes kapcsolatok megszüntetésére szolgál a 225/1974.-es számú „szállásrendelet”, amely a legközelebbi rokonokon kívül megtiltja a külföldieknek való szállásadást.

(*Várospolitika*) Ezek a fejlemények természetesen nem függetleníthetők a Romániában tapasztalt általános kulturális elnyomástól. Míg azonban a román lakosság – minden tudati torzulása és szellemi csonkulása mellett – ebben a helyzetben is nemzeti alapon állhat, a kisebbségek, így a magyarság éppen sajátos létükben kérdőjeleződnek meg. Ugyanez az összefüggés érvényes a társadalmi lét többi dimenziójára is. Ha szemügyre vesszük a város és a falu problémáját, sok olyan jelenséggel találkozunk, amely általános szinten rendszerspecifikusnak tekinthető, s mint ilyen, számos esetben fellelhető a szocialista országok történetében (voluntarista, erőszakos modernizálási törekvések, iparosítás, közgazgatási, oktatási stb. centralizáció). Ezek a folyamatok azonban az adott feltételek közepette Romániában *hatványozott mértékben kisebbségellenes tartalmat* kaptak.

1966-ban az összlakosság egyharmada másutt lakott, mint ahol megszületett. Ezek az országon belüli hatalmas méreteket öltött népmozgatások a nemzetiségi lét alapjait érintik. Az emberek évtizedek óta kijelölt munkahelyeken kénytelenek dolgozni. Ennek

kisebbségi vetülete, hogy az erdélyi magyarság hatalmas tömegeit románok lakta vidékekre, a Kárpátokon túli területekre szórják szét. Erdély jelentősebb városai zárt városok lettek, ahová az így kitelepített magyaroknak nincs módjuk visszaköltözni. Ezzel szemben például 1966–1977 között Erdély magyar és szász városaiba kb. 1 millió ember költözött be, akiknek 90%-a román volt. Az ilyen jelenségek alapján hangsúlyozni kell, hogy a „szocialista” fejlődés rendszerspecifikus elemei Romániában nem pusztán automatikusan fejtenek ki kisebbségellenes hatást, hanem ezen túlmenően általános lehetőséget, mozgási keretet adnak egy meglévő, tudatos és aktív kisebbségellenes politika számára is.

(*Falupolitika és közigazgatás*) A várospolitikával megegyező tartalmat hordoz a falvakra és az egész településszerkezetre irányuló román politika. Először arra utalok, hogy a kommunista ideológia a társadalmi osztályok, erők rangsorában általában is milyen kedvezőtlenül helyezi el a parasztságot. Megemlítem továbbá, hogy az úgynevezett településrendezési tervnek, amelyről mostanában a híradások szóltak, hosszú előtörténete van. A közigazgatási rendszert évtizedek óta számos alkalommal módosították. Ceaușescu már 1960-ban beterveztette a pártban egy közigazgatási reformot. 1961-ben – mint említettük – sor került a Magyar Autonóm Tartomány kibővítésére. 1967-ben már felmerült új megyék és „municipiumok” kialakításának igénye, és a településnek mint „komplex egységnek” a gondolata. A települési reform 1968 óta szerepel a párt programjában. 1974-ben egy újra módosított és a korábbinál szigorúbb településrendezési törvényt hoztak, majd az elképzeléseket 1986-ban újrafogalmazták. Ennek a programnak a végrehajtását kívánta a párt főtitkára 1988-ban meggyorsítani. A város és a vidék egymáshoz közelítésének tetszetős eszméje ma az „agrár-ipari komplexumok” kíméletlen tervében és eddigi pusztításaiban áll már előttünk. A falvak mintegy felének tervbe vett és megkezdett lerombolása és az emberek erőszakos áttelepítése paraszti és polgári életre egyaránt alkalmatlan primitív lakótömbökbe beláthatatlan következményekkel jár gazdasági, politikai, kulturális, pszichológiai téren egyaránt.

Bár úgy tűnik, mintha mostanában e tervek megvalósításának lendülete, talán leginkább a közelmúltban ezeket az elképzeléseket ért nemzeti közéleti tiltakozás hatására némileg alábbhagyott volna (erre egyébként semmi biztosíték), szeretném hangsúlyozni, hogy a kiszemelt falvak a „szisztematizálási” tervnek akár a teljes elejtése után is minden további nélkül elérheti végzetüket. A *falurombolással* párhuzamosan, sőt, már azt megelőzően ugyanis a *falusorvasztás* politikáját is tudatosan folytatja az ország vezetése. Minthogy a falvak bizonyos csoportjaiban az élelmiszerellátás, orvosi ellátás, iskola, közlekedés stb. fokozatos megvonásával az élet feltételei egyszerűen megszűnnek, a lakosság kénytelen „önszántából” alkalmasabb településre költözni.

Nyilvánvaló, hogy a központosított és totális román államapparátus, közigazgatás, párturalom és erőszak szervezet az ország egész lakosságára nehezedik. Ugyanakkor könnyen belátható, hogy az előbbi intézkedéseken keresztül a kisebbségeket a *nemzeti ség élynyomás többlete* is sújtja. Ez a politika a kisebbségeket a nemzeti lét alapjaiban támadja meg, az így keletkező károk jóvátételére pedig egészen kilátástalanok lesznek az esélyek. Ismét azt kell mondanunk, amit a várospolitikával kapcsolatban: *ha a román falupolitikában csupán a rendszerspecifikus kommunista ideológia működne, a kisebbségek már akkor is az elsőszámú kárvallottjai lennének ennek a politikának. A tapasztalatok szerint azonban a falurombolási (valamint a falusorvasztási) tervek ezen felül is kiváltképpen a kisebbségi területeket vették célba* (bár súlyos intézkedésekre már románok lakta területeken is sor került).

(*Románok és magyarok: jelen és jövő*) Hatalma fenntartásához a román államnak elemi szükséglete egy megfelelő ellenségkép kialakítása és ébrentartása. Románia ismert nehézségei közepette a vezetés az ország fenyegetettségének látszatát kelti. Időnként magyarországi csapatösszevonások hírét indítják útjára, majd – nemrég több ízben is – Románia nukleáris fegyverek kifejlesztésére való alkalmasságát engedik sejtetni. A belső, bomlasztó ellenség szerepe pedig már régen az ország legnagyobb kisebbségének, a magyar lakosságnak jutott. A régi reflexekre építő, magyarok elleni hangulat-keltés nem mondható eredménytelennek. Nyilván soha nem lehet pontosan felmérni, hogy a sovinszta indulatok egy nép körében mennyiben bírnak önálló, valóságos léttel, avagy mennyiben maradnak meg csupán a politikai felszínen, mesterségesen, erőszakkal fenntartott kifejezési formákként. Ha ezzel kapcsolatban a felelősség és a súlypont kérdését felvetnénk, lehetséges véleményünk igazolhatatlan lenne. Mindenesetre szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a nacionalizmus által bizonyos legitimitációt még merítő mai román vezetésnek még *jelentős tartalékai* vannak. Úgy tűnik, ez a tartalék, amely megfelelő időben újabb lendületet, töltetet adhat a román politikának, mindenekelőtt a mostani történelmi korszakban hosszútávon újrafogalmazható besszarábiai kérdés.

Vannak (és remélhetőleg egyre gyarapodó számban), akikből a mai párt- és államvezetéssel szemben egy zsenge demokratikus román ellenzék kezd körvonalazódni. Meg kell azonban jegyezni, hogy *a mai állapotokat ezek az ellenzéki személyek is inkább csak a rendszer problémájaként érzékelik, s nem tudatosul bennük a maga súlyában a nemzetiségi probléma, mint olyan kérdés, amelynek orvoslását a politikai rendszer kérdésén kívül a román nemzeti tudatban is érdemes és fontos lenne kutatni.* „Amikor 1977-ben Paul Goma arról beszélt, hogy Ceaușescu rendszere nem tartja tiszteletben a magyar kisebbség jogait, komoly tiltakozást váltott ki”¹⁴ – állapítja meg a Párizsban élő román történész, Mihnea Berindei (felfogásával saját ellenségévé téve a román emigráció jelentős részét is). Berindeinek és kisszámú társának a megközelítése a probléma tudatosulásának szinte az első jele, de jelenleg csak remélni tudjuk, hogy a román ellenzéki gondolkodás ezen az úton fog kiteljesedni. Tartós megbékélést pedig csak ez a szemlélet hozhatna, hiszen a nemzetiségi probléma a demokrácia arkhimédieszi pontja. Várható, hogy a most fennálló személyi uralom befejeződése után, még a legfelsőbb vezetés részéről is, a legélesebb bírálatok és megújulási ígéretek fognak elhangzani. *Ha azonban nem válik eleven erővé az az eszme, hogy a kisebbségi politika a demokrácia fokának legérzékenyebb mutatója, az Emberi Jogok érvényesülése nemcsak kollektív, hanem individuális síkon is óhatatlanul csorbát fog szenvedni.* (1989)

(*Utószó: Quo vadis, Romania?*) Tekintettel az 1989 decembere óta Romániában zajló eseményekre, fel kell tennünk a kérdést: fenti elemzéseink mennyiben tekinthetők továbbra is érvényesnek, illetve a mai folyamatok mennyiben jelentenek szakítást a korábbi helyzettel. Bár a mai képlékeny, szüntelenül változó viszonyok igen megnehezítik a kiegyensúlyozott helyzetértékelést, a decembertől március végéig bekövetkezett fejlemények már némi támpontot nyújtanak ahhoz, hogy az új helyzetben is fogalmat alkothassunk a romániai kisebbségi kérdés súlyáról, távlatairól, megoldásának esélyeiről és korlátairól.

A romániai rendszerváltozáshoz a múlt év során lezajló tüneményes kelet-európai változások megteremtették a külső, nemzetközi feltételeket. Azt azonban, hogy a politikai átalakulás belső feltételei milyen mértékben alakultak ki, senki nem láthatta világosan. Bár közismert volt, hogy a politikai elnyomás és az anyagi nélkülözés eddig soha nem látott méreteket öltött, az államhatalom erőszakszervezetei szilárdnak mutatkoztak,

hivatali gépezete megbízhatóan működött, az pedig, hogy az elégedetlenség ebben a helyzetben képes-e valamilyen formában politikai erővé válni, igen kétségesnek látszott. Miközben az elégedetlenség korábbi megnyilvánulásait (a bányászsztrájkokat, a brassói felkelést, egyes román és magyar értelmiségiek vagy a kommunista veteránok tiltakozásait) a maguk elszigeteltségében rendre az elnémitás és a megtorlás követték, a felső vezetésben bekövetkezendő változásokhoz vagy a széleskörű népi felkeléshez fűzött remények helyett a megoldást keresők már egyre inkább csak a mindenek felett álló idő múlására hagyatkozhattak.

Mint tudjuk, totális hatalmának fenntartása érdekében és saját eredendő sovinizmusából is fakadóan Ceaușescu rendszere tudatosan táplálta a román nép veszélyeztetettségi érzését. Ez a politika minden olyan igényt, amelyet a romániai magyar kisebbség a saját nemzeti identitása érdekében megfogalmazott vagy inkább csak elgondolhatott, eleve a románok nemzeti érzéseit sértő nacionalizmusként, Magyarországról táplált irredentizmusként és fasizmusként, s elszakadási törekvéseik irányában tett próbálkozásokként értelmezte, s építve a román nacionalizmus hagyományaira, mindent megtett annak érdekében, hogy a románok hovatovább a magyar kisebbség pusztá létében is Románia területi integritását fenyegető tényezőt, belső ellenséget lássanak.

Bár ez az ideológia nemcsak fékevesztett és álnok, hanem mélysegesen hamis is volt, egy másik megközelítésben Ceaușescu és követői a saját szempontjukból mégis teljes joggal tekinthették a magyarságot általában véve politikájuk elsőszámú belső potenciális ellenfelének. Minden hátránya, vesztesége és elszigeteltsége ellenére ugyanis az erdélyi magyarság – történelméből és helyzetéből fakadó – demokratikusabb szellemiségével, magyarországi kulturális háttérével, az anyaország létéből fakadó információs lehetőségeivel, az általános politikai elnyomás sérelmein túl az asszimilációs politika terhének többletével a népességnek szükségképpen azt az öntudatosabb és kritikusabb részét képezte, amelyet a manipuláló és dezinformáló hivatalos politika hálója a legkevésbé tudott befogni, s amelynek legegységesebb és legsürgetőbb érdeke volt Ceaușescu rendszerének megszűnése.

Mindenki számára világos volt ugyanakkor, hogy Ceaușescu rendszerét magának a román népnek kell megdöntenie; a hatalommal való sikeres szembeszállás módját viszont – mint utaltunk rá – jóformán el sem lehetett képzelni. Ebben a helyzetben bizonyosodott be, hogy az erkölcsi nagyság és a tiszta szó ereje hatalmasabb a diktatúra teljhatalmánál. Akadt valaki, aki az elnyomás teljes szorításában, nemzete pusztulásának végóráiban a józan ésszel szinte nem is törődve túllépett a félelmen, és – szívében a legnemesebb protestáns hagyományokkal – konokul beszélni kezdett nemzetről és vallásról, hirdette az egyenlőséget és a szabadságot. Neve ma már fogalom: Tőkés László, erdélyi magyar református lelkész (azóta püspök). Nem történelmet akart formálni, csak hivatása magasán lelke parancsát követte, s így a történelem formálója lett. Mélységből kiáltó szavai már a vértanúk sorsát vetítették elénk, amikor fenyegetett helyzetében hívei oltalmazó gyűrűbe fogták. És e vastagodó védőgyűrűben már a románok is megjelentek, hamarosan a többséget alkották, majd az egész várost elborító hatalmas tömeggé növekedtek. Fegyverük a fegyvertelenség, erejük a megaláztatás, hatalmuk az önfeláldozás volt. S példájukat, amit vérük ontásával mutattak fel, ettől fogva már nem lehetett nem követni az ország más városaiban. (Spontaneitás és szervezethez viszonyítva a temesvári felkelésben ma még nehéz tisztán látni. Vitattott az állami provokáció, az ellenzéki tudatosság és a nagyhatalmi befolyás szerepe. Megfogalmazásunk csak az erdélyi magyarság mozgásterét és lehetőségét kívánta jelezni, ahogy az Tőkés László fellépésében jelentkezett.)

Temesvár románok, magyarok, németek, szerbek lakta, az ország nyugati szélén fekvő városában bekövetkezett az, amire senki nem számított: közös akarat, összefogás született románok és magyarok között. Nem sokkal a felkelés után az összefogás rendkívüliségéről szólva igehirdetésében Tökés László Pál apostol szavait idézte: „Most pedig a Krisztus Jézusban ti, kik egykor távol valátok, közelvalókká lettetek a Krisztus vére által. Mert Ő a mi békességünk, ki eggyé tette mind a két nemzetséget, és lerontotta a közbevetett választófalat. Az ellenségeskedést az Ő testében, a parancsolatoknak tételében való törvényét eltörölvén; hogy ama kettőt egy új emberré teremtsen Ő magában, békességet szerezvén” (Ef 2,13–15).

A decemberi felkelés megdöntötte a Ceaușescu-diktatúrát, hatálytalanította annak legkirívóbb népellenes rendelkezéseit, s ezzel nyilvánvalóan minden érdemi politikai és társadalmi változásnak elengedhetetlen feltételét teljesítette. Ezen túlmenően úgy látszott, hogy a decemberi felkelés megfelelő folytatás esetén Románia történelmének alapvető határpontjává válhat, hiszen egy olyan folyamatot indított el, amely kezdetben forradalmi átalakulások kibontakozására vallott, széles tömegek részvételével sok évtizedes politikai és társadalmi struktúrák lebontását célozta meg. Bizonyos joggal lehetett remélni, hogy ennek a folyamatnak a keretében immár az erdélyi magyarság kollektív rehabilitációjára, jogegyenlőségének kialakítására és szavatolására is reális esély nyílik. Arra lehetett gondolni: abban a feneketlen mélységben, amelybe a román és a magyar népet a diktatúra közös megpróbáltatásai taszították, népeinknek kölcsönösen a legalapvetőbb élményévé, s az elfogult román lelkeket megtisztító tapasztalattá fog válni az a páratlan történelmi tény, hogy a felkelés idején egymás mellett hullatták véréüket. Bízni lehetett abban: ez reális kereteket teremt ahhoz, hogy az egymásra utaltság és a sorsközösség immár ne csak a – helyzetével rég számot vető – erdélyi magyarságnak, hanem Románia szabadságra és demokráciára áhító egész lakosságának is kitörölhetetlen meggyőződésévé váljék.

A felkelés óta eltelt idő azonban azzal az egyöntetű és fájdalmas tapasztalattal szolgált, hogy a decemberi politikai változásokat halványabb vonallal kell jelölnünk Románia történelmében, mint ahogy azt szeretttük volna, mert az általános demokratizálódásra és a nemzeti jogegyenlőségre vonatkozó előbb megfogalmazott reményeknek, *a demokratikus politikai kultúra és a toleráns nemzeti tudat kialakulásának országos szinten belátható időn belül nincs objektív alapjuk*. Maga a decemberi román–magyar összefogás örvendetes tény, s a későbbiekben erkölcsi támpont lehet, de bebizonyosodott, hogy tartalmát – szélesebb összefüggésben – korántsem annyira a kezdődő román önvizsgálat képezi, mint inkább az, hogy *a történelem vaslogikája egy adott pillanatban a politikai rendszer megdöntésének objektív követelményeként a magyarokkal való időleges összefogásra szorította a románokat*; valószerűbb helyzet híján parancsoló és mindent megelőző érdekközösséget hozott létre köztük automatikusan egy időre, egy olyan pillanatban, amikor *a két nép megbékélésére és a demokratikus eszmék befogadására a román közgondolkodásban valójában még semmilyen előkészület nem történt*.

Könnyen belátható, hogy ilyen előkészületek nem is történhettek, hiszen a megdöntött totális rendszer lényegéből következett, hogy minden demokratikus kezdeményezést, polgári önszerveződést lehetetlenné tett, mialatt módszeresen gerjesztette és tartósította a sovíniszta indulatokat. A decemberi felkelést ezért szükségképpen a nagyfokú spontaneitás jellemezte, s az átalakulások következetes végigvitelének máig is az a legnagyobb akadálya, hogy az igazi demokrácia hívei a régi rendszer struktúrájával szemben alig tudhatnak valódi társadalmi erőt maguk mögött. Az ismert előzmények miatt a felkelés óta eltelt idő távolról sem volt elegendő ahhoz, hogy a politikai életben

keletkezett úrt korszerű, demokratikus, a társadalom arcukat vagy inkább törekvéseit differenciáltan tükröző, megfelelő tömegbázissal rendelkező politikai mozgalmak és irányzatok töltsek be. Ezek híján a diktatúra megmaradt erői mellett törvényszerűen kelnek életre régi formájukban és tesznek szert nagy befolyásra azok az erősen nemzeti dimenziójú, illetve kifejezetten nacionalista pártok és mozgalmak, amelyek a kommunista uralom előtt a politikai élet fő erőit alkották. A román politika így körvonalazódó kényszerpályája, diktatúra és nacionalizmus – egymást is erősítő – hamis alternatívája a magyar kisebbség és az egész román demokratikus fejlődés számára aggasztó jövőt és máris jelentkező súlyos megpróbáltatásokat rejt magában.

A temesvári felkelést követően Románia jogfosztott magyar népe megfogalmazta nemzeti létéhez elengedhetetlenül szükséges jogos igényeit. Számot vetve történelmi sorsával és Románia fosszilis politikai állapotaival, eleve lemondott arról, hogy a magyar államnyelv vagy a nemzeti örendelkezés kérdését akár a leghalványabb mértékben is érintse. Noha ez – ne feledjük – elvileg egy valódi demokratikus jogállam természetes lehetősége volna, az erdélyi magyarság jól tudja, hogy ilyen problémák felvetése elemi erejű és feltehetően elháríthatatlan támadást váltana ki az államalkotó nép köréből. Világosan hangot adott azonban a magyar kisebbség a saját kulturális életének fenntartására, súlyos kulturális veszteségeinek orvoslására vonatkozó kívánalmainak. Ilyen irányú törekvéseit azóta a román nép hangadó tömegeinek és politikai vezetésének konok ellenállása és igaztalan vádaskodása kíséri.

Az erre mutató aggasztó tapasztalatok már az év eleje óta halmozódtak. Nem hozták létre a Nemzetiségi Minisztériumot, nem nyitották meg a bukaresti Magyar Kultúra Házát, a kolozsvári Magyar Főkonzulátust. Magyarországról érkező könyvkiadományokat már csak a román Művelődésügyi Minisztérium címére lehet küldeni. A kiábrándító példákat hosszan sorolhatnánk. Mindezek között a legalapvetőbb és legkritikusabb problémává a magyar nyelvű iskolahálózat visszaállítása vált. Ez a törekvés mindmáig meghíusult, az ezt megkísérlő miniszterhelyettest leváltották, s a magyar nyelvű oktatás, illetve általában a bármilyen szintű magyar nyelvhasználat elleni tiltakozás románok tízezreit vitte az utcára.

Ez a sovinszta, xenofób mozgalom, amely már az év eleji szászrégeni cigányellenes pogromban megmutatta bestiális arcát, több erdélyi város érintése után márciusban Marosvásárhelyen tetőzött, ahol a magyar nyelvű egyetemért békésen szót emelő magyarsággal szemben brutális embervadászatba torkolló fanatikus tüntetés bontakozott ki. Ennek a halálos kimenetelű magyarellenes pogromnak 1) voltak szervezői és támogatói: a Vatra Romaneasca nevű szélsőséges szervezet; tisztázatlan a Securitate megmaradt tagjainak vagy az egykori Vasgárda híveinek szerepe; 2) voltak résztvevői: több ezres elvadult tömeg, amelyben a dorongos férfiaknál talán még megdöbbentőbb, hogy tizenéves lányok is lobogó „hazafisággal” hirdették ütemesen a román kizárólagosságot, a magyar nyelvhez ragaszkodókat pedig az ország elhagyására szólították fel (ez a szellemiség ugyanis túl van azon, mint amit egy állítólagos magyar agresszióról szóló és önvédelemre serkentő dezinformációval önmagában létre lehet hozni); 3) voltak – enyhén szólva – tétlen szemlélői: a kormányzat, a hadsereg, a rendőrség; 4) szánalmasan halk, elszigetelt és egyéni szintű volt viszont a tiltakozás, az elhatárolódás e barbár szellemtől. Az út egyelőre Temesvártól Marosvásárhelyig tart.

Az ekképpen megnyilvánuló román nemzettudatnak, nemzeti önismeretnek hatalmas utat kellene megtennie, és társadalmának gyökeres demokratikus megújulásra kellene keresztülmennie (hiszen eddig csak egy megrekedt és leszerelt forradalomról beszélhetünk) ahhoz, hogy természetesnek és ne fenyegetésnek tekintse az ország nem-román

etnikumainak kisebbségi jogait, s európaivá válva ráébredjen arra, hogy az együttélésből nem kára, hanem egyenesen előnye származik. Ha viszont arra a – fentebb vázolt – történelmi folyamatra gondolunk, amelynek során a mai Románia kialakult, egy ezzel ellentétes szemlélet, az önigazoló tudatformálás meggyökeresedését és máig tartó hatását figyelhetjük meg. A román nép biztonságérzete az idegen etnikumokkal szembeni fellépésben rögzült, minthogy azokat a nagyobb részben *kétes nagyhatalmi döntéseket*, amelyek az ország területi gyarapodását eredményezték, a román politika és szellemi élet úgy *igyekezett az elkövetkezendők során megmásíthatatlanná tenni*, hogy a fennhatósága alá került etnikumok visszaszorításával és történelmének kétségbevonásával a valós helyzetet mintegy hozzáigazította a diplomáciai döntésekkel lehetővé tett feltételezett állapotokhoz. Bármennyi bírálattal érné is ma már például román részről az erdélyi magyarságot sújtó hetvenévi asszimilációs politikát – mint ahogy egyáltalán nem éri –, ezek az évtizedek zavartalanul meghozták azt az eredményt, hogy *az erdélyi magyar településeknek egy részét immár valóban visszafordíthatatlanul szétzilálták*.

Ma a román nemzeti érzések felerősödésének lehetünk tanúi. A román belpolitikai élet említett öntörvényű fejleményei mellett ennek éppúgy forrása lehet a decemberi felkelésben tanúsított bámulatos hősiesség, vagyis a végső elkeseredésből fakadó döbbenetes önfeláldozás, mint a nemzeti ortodox egyház megújuló tevékenysége és még sok más tényező. A nemzeti tudat keretei azonban, amelyeket a hazafiság mai hullámai eltöltöttek, a nacionalista múltból és közelmúltból származnak, és nincs eléggé szorító társadalmi szükséglet arra, hogy ezek megváltozzanak.

A ma fennálló súlyos politikai kérdések láttán le kell szögezni, hogy *a nemzetiségi probléma a román nemzettudatban távolról sem pusztán egyfajta modern demokratikus jogi kérdésként merül fel*, hanem legalább ennyire a hagyományos román történelem-szemlélettől átitatott témaként, amelynek értelmében a kisebbségi jogok elismerése – román aggodalmak szerint – mintegy megkérdőjelezheti a román hegemonitáshoz vezető út jogosultságát, és egyszerűen ellentétes a nemzetállam ma is hön öhajtott, illetve valósnak vélt eszméjével. Ezért ahhoz, hogy a román nemzettudat hitelessé, valódi megoldások forrásává váljék – és mellelleg a magyar szellemi élettel is érdemi kapcsolatba tudjon lépni –, az uralkodó román történelmi tudat revíziójára, a román történelem számtalan fejezetének nagyfokú, sok esetben gyökeres ártértékelésére is szükség volna. A román nemzettudat azonban az effajta önvizsgálatot, amely megszabadítaná számos tévképzettől és kioltaná történelmének talmi fényeit, gyakorlatilag csak hatalmas veszteségként, önbizalmának megrendítéseként élné át; ennek feldolgozására pedig – röviden szólva – nem áll készen. Éppen ellenkezőleg, a román társadalom hosszan érvényesülő kényszerpályája láttán azt kell mondanunk, hogy *a széles román közvéleménynek lényegében véve ma is megfelel a hagyományos történelemszemlélet*.

Ennek okát abban kell keresnünk, hogy ezek az – itt nem részletezhető – hamisan rögzült történelmi interpretációk végeredményben egyetlen fiktív nemzeti koncepció megnyilvánulásai és következményei. Egy három évszázada ható teleologikus és apologetikus történeti ideológiáról, a dák-római-román kontinuitás fentebb már említett konstruált elvéről van szó, amely a modern román „életter” kialakítását és kiterjesztését történeti érvekkel kívánta alátámasztani és elősegíteni. Ennek értelmében az újkori Románia felemelkedése, területi gyarapodása, mai elhelyezkedése (és még kívánatos kibővülése), voltaképpen az újkori román történelem legfőbb tartalma nem más, mint az ókori Dacia területi egységének jogos – és a történelem-adta lehetőségek szerinti lépcsőzetes – helyreállítása. (Noha a valóságban sem dák-római összeolvadásról, sem dák-román rokonságról nem beszélhetünk, az erre vonatkozó, s csak a szaktudomány

szintjén értékelhető tényeket az idők során sikerrel tudta feledtetni két, mindenki számára szemmel látható körülmény, amely önkényes logikával tetszetősen illeszthető a kontinuitás eszmekörébe: a román nép ma már – megjegyzendő, középkori és újkori migrációja következtében – valóban az egész hajdani Dacia területén él, nyelve pedig kétségtelenül latin eredetű.)

Hangsúlyozzuk: mindez – egész vitatható mivoltában – „egyszerű” történettudományi kérdés maradhatna, s mostani áttekintésünkben sem kellene szót ejteni róla, ha ennek az ideológiának nem lenne a kisebbségekre, azon belül is jellegzetesen a magyarságra nézve kézzelfoghatóan hátrányos következménye két tekintetben is. Az egyik: konzerválja az etnikai diszkriminációt, mert ennek a régióknak a tudatvilágában, ennek a társadalomnak ma működő normái szerint hozzásegíti a magukat öslakosnak valló románokat, hogy a magyarokat jövevényeknek és egykori jogtalan hódítóknak tekintsék, ezért őket másodrangú állampolgárokként kezeljék, és kimondva-kimondatlanul elfogadhatónak tartásuk azt a képzetet, hogy erre való tekintettel *a magyarok jogainak a román nép méltán letéteményese és saját belátása szerinti forrása*.

A másik szempont: ha a kisebbségi jogok kérdését a román történelemfelfogás figyelembevétele nélkül csupán úgy tekintenénk, mint ami a konkrét demokratikus jogoknak pusztán a mindenkor jelenben felmerülő egyfajta semleges technikája, és csak ennek eseti biztosítására törekednénk, álláspontunk nemcsak a szigorú politikai valóság szorításában, hanem elvileg is *elégtelen* lenne a magyar kisebbség *kollektív* védelmére, azokkal a valóságos folyamatokkal szemben, amelyek az említett román történelmi ideológia hatására a népességi viszonyokat a magyarság rovására eddig is oly hátrányosan megváltoztatták. Másszóval, a román eredetmítosz többek közt azért vágott mindig is az erdélyi magyarság eleve nébe, mert Erdélyt a románság bölcsőjének nyilvánítva szakadatlanul *ösztönözte és szentesítette a magyar-lakta területekre való román bevándorlást*, egyszermind pedig jogot formált e területek egyre kizárólagosabb román birtoklására.

Mindezeknek az összefüggéseknek láttán meg kell állapítani, hogy valójában merőben történelmietlen szemléletre vallana, ha pusztán a demokratikus kívánalmakból kiindulva a román nemzettudat megújulására, egy önmagából fakadó önkritikus román számvetés lehetőségére számítanánk. A román nemzettudat struktúrájára gondolva viszont úgy tűnik, hogy ezt az eszmevilágot a jelen körülmények között egy – feltételezett vagy pusztán elgondolt – alapvető történelmi kihívás sem önmaga felülvizsgálatára, hanem inkább önmaga megerősítésére sarkallná. Ilyen kihívást, azaz a megtisztulásra való ilyen késztetést egyébként belátható időn belül feltehetően sem a román társadalomfejlődés belső folyamatában (mint jeleztük, a demokratikus átalakulás bizonytalan távlatai, csekély kilátásai miatt), sem a nemzetközi viszonyok alapján nem várhatunk. Hozzátennénk: mindkét téren inkább egy ezzel ellentétes tendencia lehetőségével kell számolnunk.

Előadásunkban utaltunk arra, hogy az újkori Románia páratlan ütemű felemelkedésének alapvető feltételeit a környező három nagyhatalom, a török, a Habsburg- és az orosz birodalom hanyatlása, megrendülése, erőterük egymás utáni megszűnése idézte elő. – Ma Kelet-Európában a szovjet nagyhatalmi befolyás elenyészésének lehetünk tanúi. Ebben a határozatlan tartamú hatalmi vákuumban Románia minden biznnyal újabb lendületet nyer hagyományos politikája folytatására. A Szovjetunió mai sajátos, átmeneti állapotában ismét felvetődik Besszarábia hovatartozásának kérdése. A román politika erői ezért várhatóan széleskörűen ráhangolódnak e terület megszerzésére; ez egyfajta készenléti állapot kialakulását ígéri, amelyben a társadalom mozgósítható erői nagyobb részt e legfőbb nemzeti cél irányában rendeződnek és

állandósulnak. Ez a tendencia – függetlenül attól, hogyan ítéljük meg magát a besszarábiai kérdést – valószínűleg tartósan háttérbe szorítja a társadalom demokratikus átalakításának és a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezésének ügyét, tág teret enged viszont a kisebbségekkel szembeni agresszív fellépés újabb hullámainak, tovább erősíti a nemzet tudat torz struktúráit, egyszóval előrevetíti a nacionalizmus konzerválódásának távlatait.

Magyar szempontból az elemzéshez még egy probléma hozzátartozik. A domináns román történelmi ideológia fenntartói, akik hagyományosan az ókori Dacia határaitban gondolkodnak, Dacia nyugati szélét célzatosan a Tisza vonalával szokták ábrázolni. Az elmélet így egyértelműen és szüntelenül magában foglalja azt, hogy hívei alkalomadtán Magyarország keleti részeire is jogot formáljanak. [A NATO új szerepköre e térségben azóta e problémát egy időre zárójelbe tette.] Anélkül, hogy ennek a mozzanatnak a jelentőségét eltúloznánk, tudatában kell lennünk e gondolkodásmód társadalmi hatóerejének. Bár ezek a nyugati román határok kitolására vonatkozó elképzelések jelenleg valószínűtlennek látszanak, többek között a besszarábiai kérdés mint egy objektíve létező történelmi-politikai tényező látenszen ezt a kérdést is életben tartja, s ezáltal az ismert nemzeti aspirációknak elvileg mintegy további tartalékot, végső kifizetési lehetőséget biztosít.

Mindaz egy olyan országban figyelhető meg, amely anakronisztikus nemzeti ideológiájával s a homogén nemzetállam megteremtésének szándékával együtt potenciálisan a térség egyik legjelentősebb tényezője, s amely a határok stabilitását nem sorolja külpolitikájának elvei közé. Ezek a jelenségek fokozott figyelemre és körültekintésre kell, hogy intsek mindazokat, akik a térség stabilitására bármilyen hatással lehetnek. Alapvető fontosságú ebből a szempontból, hogy eredményesen haladjon előre *az európai gazdasági és katonai integráció* folyamata, mert távlatilag leginkább csak ez jelenthet ellensúlyt a Romániában tapasztalható destabilizáló tendenciákkal szemben. Ahhoz azonban, hogy az integráció szervesen tágíthassa hatókörét, s végül a peremvidékre elérve Romániát is túllendítse a polgári nemzeté válás nyers szakaszain, megfelelő időre van szükség. Mindaddig, amíg ezek a folyamatok ki nem teljesednek, Romániát továbbra is történelmének mélyben gyökeredző kényszepályái fogják vezetni, s az önelvű nemzeti lét mindent elsősorú kiélésével szemben a nyugati orientáció, a polgári berendezkedés, a demokrácia mai kívánalmi inkább csak a társadalom felszíni jelenségei maradnak. Bár fel kell tennünk, hogy egy még előttünk álló történelmi korszak elteltével a felfokozott nemzeti törekvések nyugvópontra jutnak, s így az effajta dilemmák feloldódhatnak, geopolitikai helyzetéből és társadalmi struktúrájából adódóan *Romániában még hosszú ideig inkább csak a nemzeté válás heves tüneteivel és a kisebbségi népeket sújtó fájdalmas következményeivel lesz dolgunk.* (1990)

TOVÁBBI IRODALOM

Arató Endre: Kelet-Európa története a XIX. században. Tankönyvkiadó, Bp., 1969.; Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.; I. Tóth Zoltán: Románia története. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.; Bíró Sándor: A román nép története. Tankönyvkiadó, Bp., 1973.; Szász Zoltán: A románok története. Bereményi Könyvkiadó, Bp., é. n.; Gáldi László – Makkai László (szerk.): A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1941.; Kosztin Árpád: A magyar–román hűbéri-hűbéresi viszony. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.; Kosztin Árpád: A dákoromán legenda. Népszava, Bp., 1989.; Vékony Gábor: Dákok, rómaiak, románok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.; Gottfried Schramm: Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997.; Raffay Ernő: A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története. JATE, Szeged, 1989.; Makkai László: Magyar–román

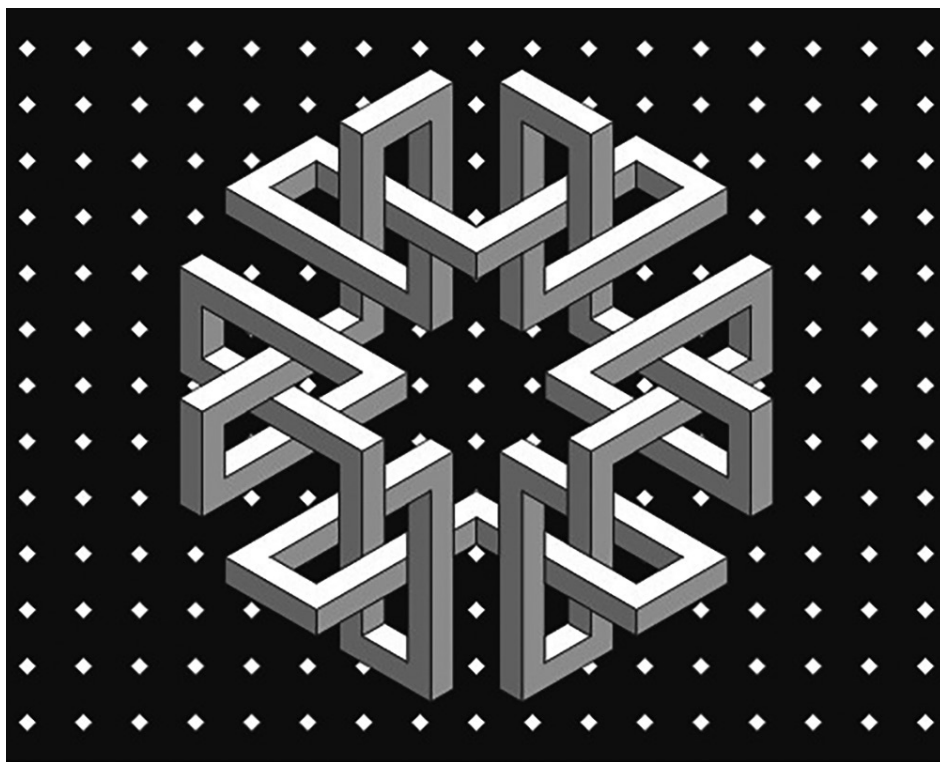
közös múlt. Teleki Pál Tudományos Intézet, Bp., 1948. Héttorony Kiadó, Bp., 1989.; Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok, 1867–1940. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1989.; Köpeczi Béla (szerk.): Erdély története, I–III. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.; Jancsó Benedek: A román iredenta mozgalmak története. Bp., 1920. (2004); Arató Endre: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.; Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth, Bp., 1984.; Pászka Imre (szerk.): Román eszmetörténet, 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban. Aetas–Századvég, Bp., 1994.; Jordáky Lajos: A román nemzeti párt megalakulása. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.; I. Tóth Zoltán: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom, 1790–1848. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.; Varga János: Románok és magyarok 1848–1849-ben. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1995.; Raffay Ernő: Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Raffay Ernő: Trianon titkai. Bp., 1990.; Trócsányi Zsolt – Miskolczy Ambrus: A fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben, 1711–1866. ELTE, Bp., 1992.; Miskolczy Ambrus: Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről. Bereményi Könyvkiadó – ELTE, Bp., 1994.; Csatári Dániel: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–1945. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966, 1969.; Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: Románia, 1944–1990. Atlantisz, Bp., 1990.; Asztalos Miklós (szerk.): A történeti Erdély. Bp., 1936.; Nemeskürty István: Édes Erdély. Erdélyi Krónika, 1916–1967. Szabad Tér Kiadó, Bp., 1988.; Szász György: Erdély múltjáról, jelenidőben. Magvető Kiadó, Bp., 1988.; Imreh István: Székelyek a múlt időkben. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Borsi-Kálmán Béla: Nemzetfogalom és nemzetstratégia. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatainak történetéhez. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. (Magvető Kiadó, Bp., 1984.); Kovács Endre: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Magvető Kiadó, Bp., 1977.; Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Kossuth, Bp., 1980.; Fejtő Ferenc: Rekvium egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva–Atlantisz, 1990.; Ránki György: A kapitalista gazdaság fejlődése Kelet-és Délkelet-Európában. Tankönyvkiadó, Bp., 1973.; Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században. Kossuth, Bp., 1972.; Trócsányi Zsolt: Habsburgpolitika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.; Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat, Bp., 1982.; Galántai József: Trianon és a kisebbségvédelem. Maecenas, Bp., 1989.; Galántai József: A trianoni békekötés, 1920. Gondolat, Bp., 1990.; Ádám Magda: A kisantant, 1920–1938. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1981.; Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért, 1919–1939. Magvető Kiadó, Bp., 1981.; Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.; Francesco Nitti: Nincs béke Európában. Pallas, Bp., 1923.; Francesco Nitti: Európa hanyatlása. Az újjáépítés útjai. Pallas, Bp., 1923.; Francesco Nitti: A béke. Pallas, Bp., 1925.; Henri Pozzi: A háború visszatér. Bp., 1935. Bp., 1994.; Henri Pozzi: Századunk bűnösei. Bp., 1936. Bp., 1993.; J. M. Keynes: A békeszerződés gazdasági következményei. Európa, Bp., 1991.; Asztalos Miklós (szerk.): Jancsó Benedek Emlékkönyv. Egyetemi Nyomda, Bp., 1931.; Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Optimum Kiadó, Bp., é. n. (Minerva, Kolozsvár, 1944.); Samu Mihály: A magyar kisebbségi törvény. Püski Kiadó, Bp., 1995.; Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Minerva, Kolozsvár, 1944. Székelyudvarhely, 1994.; A. Gergely András: Nemzetiség és urbanizáció Romániában. Héttorony Könyvkiadó, Bp., 1988.; Dezső Lipót: Külföldi furcsaságok Magyarországról. Mit tanítanak rólunk a külföldi iskolákban? Szombathely, 1928.; Für Lajos: Kisebbség és tudomány. Magvető Kiadó, Bp., 1989.; Csetri Elek – Imreh István: Erdély változó társadalma, 1767–1821. Kriterion, Bukarest, 1980.; I. Tóth Zoltán: Bálcescu Miklós élete, 1819–1852. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.; Henri H. Stahl: A régi román falu és öröksége. ELTE, Bp., 1992.; A trianoni békeszerződés. Szenczi Molnár Társaság, Bp., 2002.; Sárányi György (szerk.): Széttörtött 70 éve. ComPrint Kft, Bp., 1991.; Vecseklyő József: Nemzetgyilkossági kísérlet. Trianon, 1919, Párizs. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1993.; Kovács Ernő: Elvégeztetett. Nagy-Magyarország végnapjai, Erdély bukása. Püski, Bp., 1992.; Botlik József: Erdély tíz tételben, 1918–1940. Sinus, Szombathely, 1988.; Koteles Pál: Búcsú Erdélytől. Eötvös Kiadó, Bp., 1988.; Beke György: Magyar gondok Erdélyben. Magvető Kiadó, Bp., 1990.; Beke György: Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben, 1918–1992. Szenczi Molnár Társaság, Bp., 1993.; Beke György: Népek nagy romlása román uralom alatt. Szenczi Molnár Társaság, Bp., 1994.; Tóth Sándor: Jelentés Erdélyből, II. Magyar Füzetek Könyvei, 13. 1989–1990.; Miklós Tamás (szerk.): Jelentések a határon túli magyar kisebbségekről. Medvetánc Könyvek, Bp., 1988.; Varga E. Árpád: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Regio Könyvek – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1992.; Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Pomogáts Béla: Negyedik Európa. Erdélyi kérdések és válaszok. Gondolat, Bp., 1992.; Kocsis István. Történések a kereszten, avagy az áldozatok bosszúja. A román történelemhamisításáról. Püski, Bp., 1991.; Szabó K. Sándor: Bevonulás Erdélybe, 1940. B&K Kiadó, Bp.,

1991.; Bethlen Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989.; Varga József: Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez, I–II. rész, 1918–1939, 1939–1949. Bp., 1991, 1992.; Szűk Ödön: Szörványsors. Erdély, 1940–1944. Közművelődési Információs Vállalat, Bp., 1992.; Dávid Gyula – Veress Zoltán (szerk.): Sokszemközt. Emigráns és otthon élő erdélyi magyarok dialógusa. Erdély Kövei, 5. Erdélyi Könyv Egyesület, Stockholm-Budapest, 1995.; Balogh Edgár: Hármaskis tükör. Felvidéki, erdélyi és magyarthoni tanulságok. Magyar Élet Kiadása, Bp., 1945.; Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1974.; Beke Mihály András: Illúziók kora, Erdély. Széphalom Könyvműhely, Bp., 1993.; Kocsis Károly: Elcsatoltak. Magyarok a szomszéd államokban. TIT, Bp., 1990.; Bartis Ferenc: Rácsok között Romániában. Kapu Könyvek, Bp., 1988.; Katona Szabó István. A megtévesztettek. Életem Erdélyben. Céh, Bp., 1992.; Franka Tibor: Most jöttem Erdélyből. Láng Kiadó, Pécs, 1988.; Matias Carp: Holocaust Romániában, 1940–1944. Primor Kiadó, Bp., 1993.; Maghiar: Holocaust Romániában. Exodus a Vaskapun át. Galéria Kiadó, Bécs, 1989.; Ritoók János: Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből. Kriterion, Bukarest, 1980.; Gáll Ernő: Tegnap és mai önismeret. Esszék, tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1975.; Molter Károly: Buborékharc. 1918–1925. Kriterion, Bukarest, 1980.; Szász György: Egy furcsa könyvről. Magvető Kiadó, Bp., 1983.; Pomogáts Béla: Kisebbség és humanizmus. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból. Tankönyvkiadó, Bp., 1989.; Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.; Agócs Sándor (szerk.): Közép-Európa mozgásban. Beszélgetések a rendszerváltásról. Antológia Kiadó, Bp., 1990.; A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában (1944–1948). Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal. Kossuth, Bp., 1983.; Domokos Pál Péter: Rendületlenül. Márton Áron, Erdély püspöke. Eötvös Kiadó – Szent Gellért Egyházi Kiadó, Bp., 1989.; Virth László: Márton Áron. Ecclesia, Bp., 1988.; Török József: Márton Áron. Agapé, Szeged, é. n.; Mikó Imre: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története, 1918–1940. Studium, Bp., 1940. Optimum, Bp., é. n.; Mikó Imre: Változatok egy témára. Tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1981.; Barabás Béla – Diószegi László – Enyedi Sándor – Sebők László – R. Süle Andrea: Hetven év. A romániai magyarság története, 1919–1989. Magyarországi Intézet, Budapest, 1990.; Dankanits Ádám. A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Magvető Kiadó, Bp., 1983.; Medgyesi Pál: Erdély romlásának okairól. Magvető Kiadó, Bp., 1984.; R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Magvető Kiadó, Bp., 1984.; Cseke Péter – Molnár Gusztáv (szerk.): Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Héttorony Kiadó, Bp., 1989.; Fehér Könyv. Az 1990. március 19. és 20-i események Marosvásárhelyen. Püski, Bp., 1991.; Kincses Előd: Marosvásárhely fekete márciusa. Püski, Bp., 1990.; Istennel a népért. Tökés László életútja. Aranyhíd, Bp., 1991.; Ideje van a szólásnak. Tökés László válogatott írásai. Nagyvárad, 1993.; Mikecs László: Csángók. Bolyai Akadémia, 1941. Optimum, 1989.; Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Magvető Kiadó, Bp., 1987.; Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét. Vita Kiadó, Bp., 1988.; „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.” Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Kriterion, Bukarest, 1978.

JEGYZETEK

- 1 Magyarul megjelent: „A romániai kisebbségi kérdéssről” címmel folytatásokban a sepsiszentgyörgyi Európai Idő című hetilapban, 1990. február 3. – június 7.; Előadás a Calabriai Egyetemen, Cosenza, Rende, 1989. április 24.; Megjelent: „Transilvania: Il rischio di un genocidio culturale” címmel in: Contro ogni razzismo, per una cultura di pace e di non violenza. Fondazione Ferramonti. Bollettino della Fondazione Internazionale „Ferramonti di Tarsia” per l’Amicizia tra i Popoli. Anno III. n. 6. gennaio-dicembre, 1990. 49–60.; Előadás „On the Minority Problem: the Case of Rumania” címmel a Leideni Egyetem által „Die Identität kultureller Minoritäten in philosophischer Sicht” címmel 1989. október 9–13. között Leidenben megrendezett IV. holland–magyar filozófiai szimpóziumon. Az említett címmel megjelent a konferenciák anyagai tartalmazó kötetben: Zoltán Frenyó – Marcel F. Fresco – Ferenc L. Lendvai – Paul van Tongeren (eds.): Orientations. Papers presented to the Conferences of Dutch and Hungarian Philosophers, 1986–1990. Maastricht, 2000. 326–346.
- 2 Vö. Trócsányi Zsolt: A fanarióta uralom első időszaka a román fejedelemségekben (1710-es évek – 1774). Világtörténet, 1987. 3. sz. 62. o.
- 3 Vö. Marx, Karl: A tőke, I. köt. „Farkasvágó a többletmunkára. Gyáros és bojár” c. fejezet.
- 4 Vékony Gábor: Dákok, rómaiak, románok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
- 5 Ld. Borsi – Kálmán Béla: Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez. Budapest, 1984. 76. o.
- 6 Ld. Durandin, Catherine: Oroszország, Románia

- és az új balkáni határok. Dobrudza esete. Világtörténet, 1985. 2. sz. 111. o.
- 7 Calinescu, Matei: Hogyan lehet valaki román? In: Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég, különszám, Budapest, 1989. 115. o.
- 8 Idézi Molnár Gusztáv: Magyar Hírlap, melléklet, 1989. május 20. 3. o.
- 9 Vö. Gati, Charles: Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországotn. Történelmi Szemle, 1986. 1. sz. 125–139. o.
- 10 Új Magyar Központi Levéltár, Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya, Kertész István 1945. július 2-i, 14/Bé. res. - 1945. sz. feljegyzése. Ld. Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947. Budapest, 1982. 147. o.; Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió. Petru Groza és a magyar–román határkérdés. In: Rác István (szerk.): Tanulmányok Erdély történetéről. Debrecen, 1988. 198. o.
- 11 Ld. Balogh Júlia: A román kormányzat iskolapolitikája Erdélyben. Történelmi Szemle, 1987–88. 3. sz. 289–292. o.; Domokos Pál Péter: Az én Erdélyem. Budapest, 1988. 98–101. o.
- 12 Vö. Lipcsey Ildikó: 35 éve alakult az erdélyi Magyar Autonóm Tartomány (1952–1968). Kritika, 1987. 9. sz.
- 13 Vö. Külpolitika, 1989. 2. sz.; Miklós Tamás (szerk.): Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Medvetánc, Budapest, 1988.
- 14 Berindei, Michnea: A román ellenzék és a kisebbségi kérdés. Hítel, 1988. 8. sz. 7. o.

Lengyel légionisták szervezetei Magyarországon

A 19/20. század fordulóján az európai politikai élet egyik központi törekvése volt a lengyel államiság helyreállítása, illetve a különböző államokban élő lengyeleknek adandó autonómia megvalósításának lehetősége. Az érdekelt államok közül Németország hallani sem akart egyik változatról sem, míg a Monarchia és Oroszország csak saját jogára alatt kívánta volna egyesíteni – persze csak a másik kárára – a lengyel földeket. A lengyel pártok mindhárom lengyel területen egy dologban egyeztek meg: a lengyel államiság helyreállításának egyetlen esélye a központi hatalmak és az antant várható összecsapása, amely a lengyeliségre súlyos terheket ró majd, de a győztes – bármelyik lesz is az – a végén helyreállítja a lengyel függetlenséget. A kérdés csak az volt: ki mellé kell állni a nagy háborúban?

E harcra fegyveresen kell felkészülni, s ezt szolgálta a Piłsudski köré tömörülő nemzeti erők által már 1908-ban életre hívott Harci Szövetség, amely lövészegekben készítette fel a fiatalokat a lengyel függetlenségért vívandó háborúra. Remények és kétségek között érkezett el az első világháború kirobbanásának pillanata. Ekkor ismerte meg Európa Piłsudski nevét. Józef Piłsudski (1867–1935) Litvániában, a Vilnó közelében fekvő Zulowkában született, iskoláit Vilnóban végezte, de tanulmányait félbe kellett szakítani, mert 1888-ban – egy oroszellenes diáküntetés szervezéséért – ötéves Szibériai száműzetésre ítélték. Hazatérése után bekapcsolódott a Lengyel Szocialista Párt helyi szervezetének munkájába. A párt lengyel hazafias szervezet volt, a polgári állam megszervezésére törekedett, amely elkülönítette az orosz baloldali pártoktól. A Lengyel Szocialista Párt ellentétben állt a Lengyel Szociáldemokrata Párttól, amely radikális eszközök „bevetésével” akarta átformálni a lengyel társadalmat. A Lengyel Szocialista Párt egyik vezetője 1893-tól Piłsudski lett, aki 1894–1900 között szerkesztette a párt Robotnik c. napilapját. Wiktor és Mieczysław néven írt, gyakran bujkált, míg 1900-ban el nem fogta a cári rendőrség, s több évi börtönrre ítélték. 1901-ben megszökött, a Monarchia részét alkotó Galíciába menekült. Ekkor csatlósított a Lengyel Szocialista Pártban, mert meddő vitákba bonyolódott a többi párttal, de ez még nem jelentette a szakítást a párttal. Piłsudski egyre jobban arra a meggyőződésre jutott, hogy a lengyel függetlenség megvalósítása elsősorban a nemzetközi helyzettől függ, a nagyhatalmak ellentétei csak segíthetik a lengyel függetlenséget. Amikor 1904-ben kitört az orosz–japán háború, azonnal Tokióba utazott, hogy rávegye a japán kormányt a lengyel ügy támogatására, pénzt és fegyvert kérjen a lengyel felkelés céljaira. Nem járt sikerrel, mert az oroszbarát Dmowski (a Nemzeti Demokrata Párt elnöke) is Japánban tartózkodott, hogy keresztelje Piłsudski terveit, lebeszélje a japánokat Piłsudski kérésének támogatásáról. Az 1905-ös oroszországi forradalom hónapjaiban Piłsudski helyesen mérte fel a helyzetet, hogy kegyetlen megtorlás következik, ami súlyosan érintené a lengyel függetlenségi mozgalmat is, s visszatartotta pártját a forradalomban való részvételtől. A Lengyel Szocialista Párton belül sokan támogatták az orosz forradalmat, sőt Piłsudskit kizárták a pártból, ezzel a párt kettészakadt. Piłsudski megalapította a Lengyel Szocialista Párt Forradalmi Frakcióját, amely ragaszkodott a lengyel függetlenségi harc eszméjéhez. Még 1905-ben megalapította a Harci Szövetséget, amely 1908-tól sorra alapította meg a lövészegek szervezetét, amelyekben szabályos katonai kiképzés folyt, 1908-ban életre hívták az Aktív Harci Szövetséget, amely tiszti iskolákat szervezett, vezetői lettek

a lövészegyletek ifjúságának. A lövészegyleteket 1912-ben az Aktív Harci Szövetség alá rendelték, ami valójában egy önkéntes lengyel hadsereget is jelentett. Piłsudski és az osztrák katonai vezérkar között olyan megegyezés született, hogy egy orosz–osztrák háború esetén – a független lengyel állam megalakításának érdekében – egységes alakulatként bevetésre kerülhetnek.

Galícia rendkívül kedvező körülményeket biztosított a lengyel szervezkedésekre, hiszen a Monarchia örökös tartományai közé tartozott, a galíciai parlamentben 80%-ban lengyel képviselők ültek, 1867-től lengyel nyelvű oktatás, törvényhozás és bíraskodás folyt, bár Bécs az ukrán nacionalistákat ingerelte a lengyel helyi kormányzat ellen, ami mélyítette az ukrán–lengyel ellentéteket. Bécs mindaddig támogatta a lengyel függetlenségi mozgalmakat, mely olyan lengyel állam megteremtéséről szólt, amely Galiciából kiindulva a Monarchia jogara alatt kívánta egyesíteni az összes lengyel területet.

(Az első világháború „lengyel vonatkozásai”) Amikor 1914. augusztus elsején kitört az első világháború, az egymás ellen felvonuló hadseregekben jelentős számú lengyelt soroztak be, de az egyetlen önálló lengyel hadsereg a Piłsudski vezényelte lövészosztagok lettek. Az 1912. évi megegyezés értelmében ezek a lövészosztagok az osztrák–magyar oldalán léptek be a háborúba. 1914 augusztusában Berlin, Bécs és Moszkva ugyanazt ígérte a lengyeleknek: saját jogaruk (jogaraik) megteremtik a független lengyel államot. Bécs ígérétében az állt, hogy a felszabadított lengyel területekkel egyesítik Galiciát és a dualista állam trialista – osztrák–magyar–lengyel – szövetséggé alakul át. A háború kirobbanásának napján Piłsudski hívei Varsóban megalakították a Nemzeti Kormányt (1914. augusztus 3.), amely őt a lengyel hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Piłsudski megszervezte – a lövészosztagok egyesítésével – a Lengyel Légiót, amelyben egyesültek a lövészegyletek és önkéntesekkel egészültek ki. Piłsudski igyekezett kivonni magát – elutasítva az osztrák hadseregbe történő teljes besorozást, a főparancsnokság felügyeletét – az osztrák hadvezetőség felügyelete alól, ezért tevékenységét a megszállt orosz–lengyel területekre helyezte át. Sőt amikor a Lengyel Légiót be akarták sorolni az osztrák–magyar hadseregbe, Piłsudski tüntetőleg kilépett a hadseregből és a német–lengyel területen megalapította a Lengyel Nemzeti Szervezetet és az alárendelt önkéntes lengyel csapatokat.

A hadi helyzet változásai azonban gyakran változtatták Bécs, Berlin és Moszkva elképzeléseit – és természetesen ígéreteit is – a lengyelekkel kapcsolatban. Az ígéreték és a különböző fórumokon bejelentett „rendezési tervek” könnyen cserélődtek, megváltoztak, pedig a frontokon a lengyelek százezrei haltak meg, küzdve becsülettel, várva az ígéreték megvalósulását. Meg kell jegyeznünk, hogy mindhárom hatalom uralta lengyelek lakta területen az adott kormányzat a saját hadseregébe lengyelek tízezreit sorozták be, vetették harcba, gyakran lengyelek harcoltak lengyelek ellen. A lengyel katonákkal kapcsolatban Bécs és Berlin azonosan viselkedtek: a lengyel légió katonáit minden körülmények között „integrálni” kívánták saját hadseregükbe, így a Németország területén lévő légionáriusokat Lengyel Hadsereg néven kívánták a német főparancsnokság alá rendelni. „Nem német vagy osztrák zsoldosok akarunk lenni, hanem lengyel katonák” – mondta Piłsudski 1916. november 12-én.

Orosz-Lengyelország területén az orosz katonai főparancsnokság is tízezzrel sorozta be a lengyel fiatalokat a cári hadseregbe, de amikor a német hadsereg elfoglalta Orosz-Lengyelország területének jelentős részét, az érvényben levő hadijogot alkalmazni kellett, így a német főparancsnokság nem sorozhatott katonákat a helyben maradt lengyelek között.

Az elhúzódó háború és az óriási veszteségek 1916–1917 fordulóján mégis arra kényszerítették a nagyhatalmakat, hogy nyilatkozzanak a lengyel kérdésben. A német uralkodó 1916. november 15-én bejelentette a félig autonóm lengyel állam létrehozását, hiszen ekkor a volt lengyel állam területének legnagyobb részét a német hadsereg tartotta megszállva. A német szándék szerint megalakult az Ideiglenes Államtanács Varsóban, amelynek hadügyminisztere Piłsudski lett. Hamarosan kiderült, hogy Berlin nem akar önálló lengyel haderőt, ezért Piłsudski 1917 tavaszán kilépett az Államtanácsból, katonáit felszólította, hogy a lengyelek ne tegyék le a katonai esküt németek előtt. Ezért a német hatóságok Piłsudskit Magdeburgba internálták. A hadi helyzettől függően az Ideiglenes Államtanács hamarosan feloszlott, helyét újabb hatástalan szervezet vette át.

Az antant oldalán álló franciaországi lengyel emigrációt, az antant a lengyelség hivatalos képviselőjének ismerte el, Párizsban megszerveződött a Lengyel Nemzeti Bizottság, amely elnöke Adam Paderewski zongoraművész lett. A Lengyel Nemzeti Bizottság Haller tábornok vezényletével – elsősorban a belgiumi és franciaországi lengyel emigrációból – egy közel százezer főt számláló lengyel hadsereget szervezett. Ez a lengyel hadsereg közvetlenül nem vett részt a harcokban, de jelentős haderőt képviselt.

A független lengyel állam megalakulása valójában Németország teljes katonai vereségével kezdődött: az 1918. november 11-én aláírt compiegne-i fegyverszüneti egyezmény értelmében a német hadseregnek vissza kellett vonulnia minden megszállt területről, a volt lengyel állam területének jelentős része „légüres térré” vált, hiszen az orosz bolsevik hadsereg – sorozatos vereségei miatt – nem számított megszálló erőnek e térségben. Ezen a napon, szabadon engedték Piłsudski tábornokot, aki a hazai lengyel csapatokhoz sietett, átvette vezetésüket, s bevonult a lengyel fővárosba. Szintén még 1918. november 11-én a régenstanács átadta a teljes hatalmat Piłsudski tábornoknak, aki – a marxista történetírás vádjaival szemben – nem törekedett diktatúrára vagy az egyeduralom bármelyik formájára. Az összeülő szejm Moczarewskit bízta meg a koalíciós kormány megalakításával, míg november 23-án Piłsudskira ruházta az ideiglenes köztársasági elnöki tisztséget. Már ekkor kijelentette, hogy ezt ideiglenesnek tekinti, amíg a törvényes keretek között nem kerül sor a köztársasági elnök megválasztására. Ezzel véglegessé vált a lengyel állam újjászületése, bár a következő évek nem kevés nehézséget jelentettek mind a szovjetekkel vívott harcokban, mind a polgári lengyel állam megteremtéséért folytatott küzdelemben.

(Magyarok a lengyel légiókban) A 19. század utolsó évtizedeiben a magyar értelmiség és a magyar társadalom legkülönb rétegei nagy érdeklődéssel fordultak azokhoz a lengyel törekvések felé, amelyek a lengyel állam függetlenségének visszaállításáért küzdöttek, emelték fel szavukat. Ezt erősítette a magyar földön munkát és megélhetést kereső lengyelek sokasága, akik az ipari nagyvárosaink környékén kolóniákat alkottak. A magyar egyesületekben, tudományos társaságokban „divattá vált” lengyel tagozatokat szervezni, különböző lengyel–magyar baráti köröket, egyesületeket létrehozni. 1912-ben megalakult a Magyar–Lengyel Egyesület, mint a kisebb vagy helyi magyar–lengyel társaságokat összefogó országos szervezet. Ennek elnöke lett Nyáry Albert gróf, titkára Miklóssy Ferdinánd. A magyar értelmiség számos tagja érdeklődéssel fordult a lengyel társadalmat foglalkoztató problémák felé, a legtöbb magyar napilapnak volt lengyelországi tudósítója, így a fővárosi sajtó kiváló információkkal rendelkezett a lengyel – elsősorban galíciai – helyzetről, pontosan ismerte Józef Piłsudski tevékenységét, a lövészegyletek életét, később a Lengyel Légio szervezését. A visszaemlékezések szerint már a kezdeti szakaszban (a 20. század első évtizedében) voltak magyar tagjai is a lövészegyleteknek, így Miklóssy Ferdinánd újságíró is.

Miklóssy [Miklóssi] Ferdinánd Leó (1889–1968) a budapesti Kereskedelmi Akadémián végzett, 1905-től részt vállalt a lengyel önállósági mozgalmak támogatásában, számos magyar–lengyel találkozó szervezője. A 20. század első évtizedében újságíróként is tevékenykedett, 1907–1912 között a Kuruc Ifjak Társaságnak és a Turul Szövetség elnöke. Ezekben az években számos magyar küldöttség lengyelországi tartózkodásának szervezője, aki nyíltan állást foglalt a lengyel függetlenség mellett. 1912-ben megalapította – az előzményekben említett – Magyar–Lengyel Egyesületet, amelynek titkára, főtitkára, majd 1935-től elnöke volt.

A magyar–lengyel kapcsolatok fontos eseménye a Magyar–Lengyel Egyesületen belül megalakult Önkéntesek Lengyel Bizottsága nevet viselő „katonai bizottság”, amely – hivatalosan – a Pilsudski vezette Lengyel Légióba toborozhatott a Magyarországon élő lengyelek közül önkénteseket. A Magyar–Lengyel Egyesületnek – elsősorban Nyáry Albert elnöknek – szándékában állt egy csak magyar önkéntesekből álló Magyar Légiót szervezni, amelybe közel 30 ezer jelentkező volt. Végül csak 500 vonult be a Lengyel Légióba lengyel katonának. Miklóssy későbbi életéről megemlítendő: az első világháború után egyik alapítója a Magyar–Lengyel Kereskedelmi Kamarának (1920), a Mickiewicz Társaságnak (1924), továbbá a Lengyel Légionisták Egyesületének megalapítója is, amelynek későbbi történetét a későbbiekben tárgyaljuk.

A Monarchia katonai főparancsnokságával kötött megállapodás szerint tehát Józef Pilsudski a Lengyel Légió nevet viselő katonai szervezetbe egyesítette a lövészegeleteket, az Aktív Harci Szövetség katonai alakulatait, amely katonai erőt bevetették a háború oroszellenes hadműveleteibe. A megállapodás szerint csak 17. életévet betöltött lengyel ifjú léphetett be a Légióba, a fiatakorúak esetében a szülői beleegyezés is kellett. A toborzásban részt vettek a krakkói Nemzeti Főbizottság képviselői is. A bizottság az első lengyel önkéntes első csoportját (90 főt) 1914. szeptember 2-án indította el Nowy Torgba, ahol felszerelték és kiképezték őket, csak ezután kaptak beosztást a Légióba. A háború első évében ismertté vált, hogy a Légióban több száz magyar is harcolt, ezután tiltotta meg a Hadügyminisztérium a magyarok toborzását, hiszen nekik a honvédség soraiban, illetve a közös hadseregben kellett szolgálniuk. Sokan úgy értesültek, hogy legalább ezer fő jelentkezett a Légióba, de megközelítő létszámukat – levéltári kutakodásokkal – csak az 1930-as évek derekán sikerült megállapítani. 1933. április 20-án a Lengyel Hadtörténeti Iroda (Hadtörténeti Intézet) felhívást tett közzé a Lengyel Légióban harcolt magyarokra vonatkozóan. A kérdőíveket a Légió egykori parancsnokainak küldték meg, igaz a teljes létszámot a válaszokból nem lehetett megállapítani. Az igazolható lett, hogy a 20 ezer fős Légióban kb. 530 magyar lehetett, főleg a 2. és 3. gyalogezredben katonáskodtak. Andrzej Galica (1873–1945) dandártábornok visszaemlékezése szerint 1914 őszén olyan értesítést kapott, hogy kb. ezer magyart vezényelnek hozzá öthetes kiképzésre, a jelölt létszámból csak 300 érkezett meg, akiket később a 3. gyalogezred 2. zászlóaljához vezényeltek. Volt olyan század, amelynek a fele magyar volt. A legénységgel történt beszélgetésből kiviláglott, hogy a többség lelkesedésből csatlakozott, főleg a Budapesten élő lengyel kolónia toborozta őket, s valóban a lengyelekkel való rokonszenv vezette őket a Légióba, de voltak kalandvágyók is szép számban. Akadt köztük tanár, gimnazista, kétkezi munkás (pék, szabó, vasmunkás), kereskedő, zenész, vasutas, és sok bohém fiatal, de idővel jó katonákká váltak. Nagyobb összecsapásokban több magyar elesett, de a harcokban kimerült magyar önkéntesek közül sokan egyszerűen hazamentek. A volt parancsnokok többször említették, hogy a légionista magyarok közül többen besorozásukat kérték a szomszédos közös hadsereg alakulataiba. Ott valóban jobb körülmények voltak. A lengyel hadtörténeti kutatások szerint a szervezett lengyel haderőből szinte egyetlen lengyel sem dezertált, a

csatlakozott külföldiek körében nem volt ritka a lemorzsolódás, a sebesülés után a felmentés kérése. A háború végén, amikor hivatalosan feloszlatták a Lengyel Légiót és beolvastották az új lengyel állam hadseregébe, alig volt néhány magyar „lengyel légiós” lengyel földön. A harcok során sokan átléptek a Monarchia közös hadseregébe, sebesülésük után hazatértek Magyarországra.

Amikor 1919 elején megalakult a független lengyel állam hadserege, a Lengyel Légio is beolvadt az új nemzeti haderőbe, de az idegen nemzetiségű legionáriusoknak sem zárták ki a csatlakozás lehetőségét. Természetesen tudunk néhány olyan magyarról, akik beléptek a lengyel hadseregbe. A volt lengyel légionáriusok 1920-ban, Varsóban megszervezték a Lengyel Légionáriusok Szövetségét, amelynek tagjai között több, lengyel földön maradt magyar is volt. A háborús vesztes Magyarország a trianoni békeszerződés után nemcsak a hadserege létszámát és intézményeit korlátozta, de a szerződés értelmében nem szervezhetett volt bajtársi szövetségeket, legfeljebb polgári egyesületként, hivatalos anyagi támogatás nélkül működhetnek, csak önfenntartók lehetnek. Ilyen feltételek között alapította meg Miklóssy Ferdinánd 1921-ben a „Lengyel Légionisták Egyesülete Magyarországon” címet viselő önkéntes polgári szervezetet, amely lakásán működött (Szalóki u. 8.). Hivatalos nyilvántartás szerint az újságban leközölt felhívás után az egyesülethez kb. 200 személy csatlakozott, akik évi 4 pengő tagdíjat fizettek. Az Egyesület folyamatosan működött, rendszeresen tartott üléseket és ünnepségeket, bár elismerési kérelmüket a belügy- és a hadügyminisztérium halogatta, nem foglalkozott a kéréssel. A budapesti Lengyel követség is eredménytelenül kereste meg a magyar hatóságokat az elismerés ügyében, írásban is közölte velük, hogy a Varsóban működő Lengyel Légionisták Szövetségéhez csak akkor fordulhat, ha van magyar elismerés. Tanácsolta, hogy a Magyar–Lengyel Társaságok Szövetségével vegyék fel a kapcsolatot, lépjenek be, és elnyerhetik az elismerés egyik lehetőségét. Miklóssy Ferdinánd előtt ez ismert lehetőség volt, főleg neki, aki a Szövetség alelnöke, több magyar–lengyel társaság tagja, illetve vezetője volt. Így alelnöke volt a Magyar–Lengyel Mickiewicz Társaságnak, amely talán a legtöbbet tett (könyvkiadás, szobrok állítása, kiállítások szervezése stb.) a két világháború között a magyar–lengyel kapcsolatok ápolása területén. Ez a Szövetség állíttatta fel a lengyel légionisták szobrát a Népligetben, amelynek felavatása a magyar társadalmi és politikai élet valódi nagy eseménye volt. Avatásán megjelentek a magyar légionisták is, akik ugyan anyagilag nem sokat tudtak tenni az emlékmű elkészítéséhez, de jelenlétük szimbolizálta az első világháború magyar–lengyel katonai kapcsolatait.

A nagy gazdasági válság idején (1929–1933) bizonyos enyhülés következett be az európai politikai életben: nem léptek fel szigorúan a trianoni „megkötések” esetleges megszegőivel szemben, a magyar–lengyel politikai rokonszenvet is másképpen ítélték meg az antant szövetségesek. Míg az 1920-as évek elején szigorral léptek fel a magyar–lengyel közeledéssel szemben, a gazdasági válság idején már más volt ennek megítélése. Ekkor került ismét előtérbe a lengyel légionisták ügye, valamelyik minisztériumnak (belügy- vagy hadügyminisztérium) fel kellett volna karolni a hivatalos elismerés kérdését, hogy a lengyel követség segíthesse a varsói Lengyel Légionisták Szövetségéhez történő csatlakozást. 1933-ban a lengyel kormány kérésére a lengyel Hadtörténeti Iroda (hadtörténeti intézet) elrendelte a kezelésükben levő iratokban a lengyel légiókban szolgáló magyarok név és létszám szerinti vizsgálatát, a volt parancsnokoknak részletes kérdőívet küldött meg, amelyből előrajzolódott a volt magyar légionáriusok helyzete, szerepe, szolgálati helyeik stb. Ennek alapján megállapították, hogy 533 magyar fiatal szolgált a Légióban, össze lehetett állítani a megközelítő névsort. Az elismerésnek nem volt akadálya, bár az alapszabályzattal kapcsolatban még voltak kifogások. Az egyesület elnöke, Miklóssy

Ferdinánd felé a csatlakozott tagok bizalommal és elismeréssel voltak, őt fogadták el vezetőnek a lengyelek is. Az 1932. július 15-én tartott éves közgyűlésen és vacsorán úgy döntöttek, hogy küldöttséggel részt kívánnak venni a Lengyel Légionisták Kongresszusán Krakkóban, Erről Erdős László alelnök értesítette a Kongresszus szervezőit.

Tudni kell, hogy a Lengyel Légionisták Egyesületének iratai sajnos Budapest ostroma idején megsemmisültek, csupán a családi iratok kerültek az Országos Levéltárba, de így is megmaradt néhány dokumentum. Az előbb említett eseménnyel – jelentkezés a krakkói legionisták kongresszusára – kapcsolatban a budapesti lengyel követség – mivel Miklóssy Ferdinánd 1931-ben hivatalosan is meg kívánta alapítani a Lengyel Légionisták Egyesülete Magyarországon szervezetet – a Magyar Külügyminisztériumhoz fordult tájékoztatásért. A külügyminisztérium lengyel referense megerősítette az alapítási szándékot. Tájékoztatásként közölte a követséggel: az egylet a volt légionistákat részben jogvédelem miatt akarja összefogni, másrészt valóban oszlopai a magyar–lengyel barátságának. A létszámukat úgy 200 főre teszik, rendszeresen találkoznak. A szervezet élén, mint alapító, Miklóssy Ferdinánd magánvállalkozó áll, aki különben zsidó vallású. (Ez utóbbi megállapítás lejárata volt, hiszen közismert volt a lengyel közszolgálat antiszemizmusa.) Miklóssy Ferdinánd zsidó vallása negatívumként gyakran szerepelt máskor is, bár elismerték a világháború előtti szerepét a Magyar–Lengyel Egyesület, majd a Mickiewicz Társaság megalapításában. Azonban a német katonai körökkel rokonszenvező – később együttműködő – jobboldali magyar tisztii állomány „saját emberét” szerette volna látni az Egyesület élén. A varsói Lengyel Légionisták Szövetsége a magyar származású Lipcsei-Steiner Mihály lengyel őrnagyot küldte Budapestre, hogy tanácsaival segítse a magyarországi szervezet megalakítását. A Lengyel Légionisták Egyesülete Magyarországon szervezet Budapestben végül 1938-ban alakult meg, elnöke Miklóssy Ferdinánd, alelnöke Erdős László lett. Az ügy ezzel nem zárult le, mert 1938. november elején a Belvárosi Polgári Körben 25 fő volt légionista részvételével megalakították a Magyar Légionáriusok Körét, elnöknek Szepespatoki Jenő rendőrtisztet, alelnöknek Haudek Károly tisztviselőt és Erdős László századost, főtítkárnak Popult Árpád tartalékos hadnagyot választották. Ezen az alakuló gyűlésen jelen volt Miklóssy Ferdinánd és Lipcsei-Steiner Mihály lengyel őrnagy.

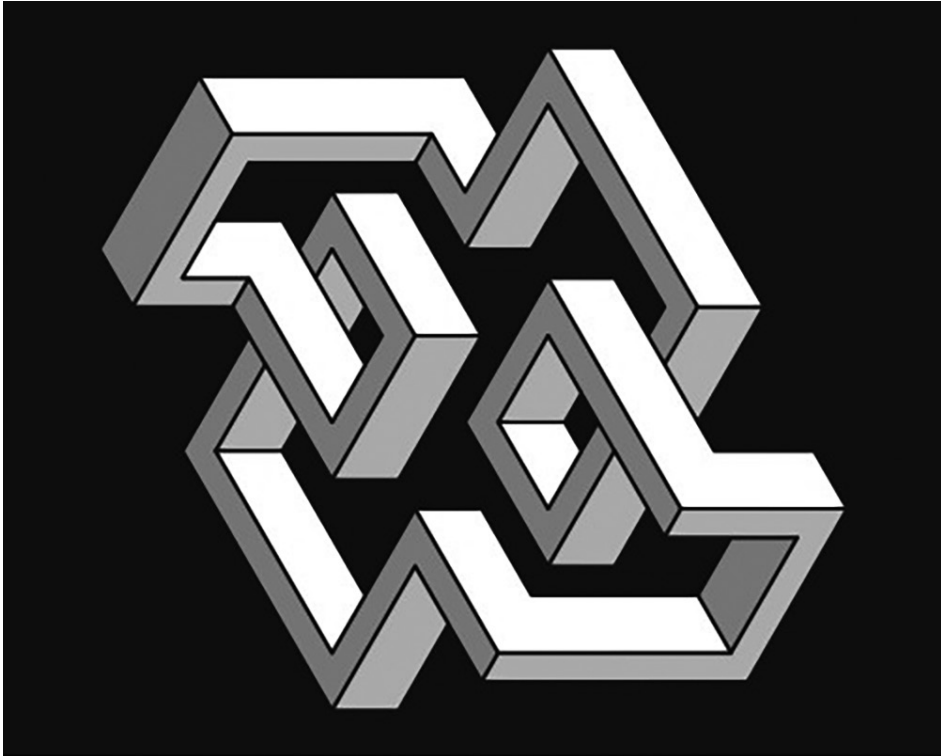
A hír hallatára Orlovski lengyel követ tájékoztatást kért Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől, a Honvédelmi Minisztériumtól, megkérdezve azt, hogy a magyar minisztériumok melyik szervezetet támogatják, ismerik el a légionisták hivatalos képviselőjének. A Belügyminisztérium ekkor ismeri el hivatalosan a Lengyel Légionisták Egyesülete Magyarországon szervezetet, elfogadja az alapszabályzatot, továbbá Miklóssy Ferdinándot elnöknek. Ekkor a tagok létszáma 400 fő volt, bár a magyar határokon túl élő volt légiósokról kevés információval rendelkeztek.

A Lengyel Légiósok Szövetsége Függetlenségi Éremmel tüntette ki a magyar földön élő volt légionistákat, amely kitüntetéssel minden lengyelországi volt légiós rendelkezett már. A magyarországi szervezet egyik nagy feladata 1939 őszén következett be, hiszen a második világháború kitörése után a lengyel menekültek – katonai és polgári személyek – tízezrei kerestek védelmet hazánkban. A Légionisták Egyesülete részt vállalt a menekültek fogadásában, elsősorban a magyar–lengyel határ mentén felállított fogadó irodák és ideiglenes menekülttáborok szervezésében, nyilvántartásaik felállításában vettek részt, később a menekülttáborok kulturális életének megszervezését támogatták.

1945 után a Lengyel Légionisták Egyesületét, mint politikai szervezetet betiltották, tevékenységét – hasonlóan az összes magyar tudományos vagy társadalmi szervezethez – felfüggesztették. Sajnos a háború alatt elpusztult az egyesület iratanyaga, nyilvántartásai és levelezései.

IRODALOM

- Perényi József: Lengyelország története. Bp., 1960, Gondolat.
Szokolay Katalin: Lengyelország története. Bp., 1996, Balassi.
Magyarország és Lengyelország. Magyar–lengyel kapcsolatok a történelemben, a kultúrában és a gazdaságban. Szerk.: Huszár Károly. Budapest–Varsó, 1936.
Tomsányi János: Lengyelország története. Vázlatok és tanulmányok. Bp., 1932.
Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp., 1973, Gondolat.
Kapronczay Károly: A magyar–lengyel kapcsolatok évszázadai. Bp., 2000, Mundus.
Kapronczay Károly: Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Bp., 2009, Mundus.
Kapronczay Károly: Józef Piłsudski (1867–1935). Valóság, 2005/6. 92–99.
Kovács István: Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Bp., 2006, Európa.
Kovács István: A barátság anatómiája. 1–2. köt. Bp., 2007–2009, Széphalom Könyvműhely.
Paczkowski, Andrzej: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989. Bp., 1997, 56-os Intézet.
Varga Endre: Magyarok a Lengyel Légiókban 1914–1918. Valóság, 2015/12. 35–60.

Gondolatok a Horthy-rendszerről és a második világháborús magyar történelemről

„Audiatur et altera pars”

Magyarország második világháborús szereplésének megértéséhez vissza szükséges mennünk e drámai történet geneziséhez. Ez pedig nem más, mint a Nagy Háború (1914–1918), a 20. század öskatasztrófája eredményeképpen a hazánkra ráerőszakolt trianoni gyalázat. Az Osztrák–Magyar Monarchiát a felmagasztalt nemzeti önrendelkezés nevében tépték darabokra, amely egy totálisan fonák helyzetet eredményezett. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia és Románia szintén soknemzetiségű és az osztrák–magyar államalakulattal szemben hatalom nélküli, egymással és a világgal acsarkodó politikai tákalmányok voltak. Hab a tortán, hogy többek között emiatt is hatalmi vákuum keletkezett Kelet-Közép-Európában. Németországot hiába verték le, továbbá az orosz cárizmus hiába omlott össze, e két birodalmi nép, a német és az orosz főnixmadárként történő újjászületése és behatolása ebbe a vákuumba idő kérdése volt, és a 20. század harmincas évei során be is következett.

Ami Magyarországot illeti, Horthy Miklós kormányzónak köszönhetjük a Trianonban meggyalázott ország talpra állítását és lehetőségek szerinti újjáépítését. A kormányzó nevéhez fűződő rendszer alapvetően konzervatív volt és keresztény értékeken alapult. Elsődleges célkitűzése nem lehetett más, mint a területi revízió, amelyet a korabeli magyar társadalom egésze, és minden politikai színárnyalat támogatott.

Az 1929-ben kirobbanó gazdasági világválság hullámai világosan megmutatták azt is, hogy a Nagy Háború győztesei, a Brit Birodalom és Franciaország súlytalan a kelet-közép-európai térségben.

A Szovjetunió, vagyis az orosz Moloch ekkora már passzivitásában is nyugtalanító tényezővé lépett elő, Sztálin elvtárs ekkorra már nem első osztályú kommunista forradalmárnak, hanem államférfinak képzelte magát, s bár a világforradalomról sosem mondott le, de azt az örök orosz pánszlávizmus és birodalmi érdekek szolgálatába állította. Fő időtöltésévé vált, hogy az egyre bizonytalanabb nemzetközi politikai viszonyok között a zavarosban halásszon.

Ugyanezt tette a másik újjászülető birodalmi nép, a német és vezetője, a Führer.

1938-ra Európában már válságos helyzet alakult ki, az először háború nélkül terjeszkedő hitleri Harmadik Birodalom ekkor törli le az első szuverén államot, Ausztriát a térképről. Ez év nyarára csaknem háborús helyzet alakult ki, a soron következő áldozat Csehszlovákia lett.

Itt kerül képhe először Magyarország és a területi revízió.

1938 nyarán a Führer Kielbe hívta a magyar vezetést és rá akarta venni, hogy támadjon rá Csehszlovákiára, cserébe megkapja az egész Felvidéket az ezeréves határig. Itt kell rámutatnom, hogy a két évtizedes magyar revíziós politika végig azon az elven alapult, hogy Magyarország vagy békés úton egyezik meg a szomszédos államokkal erről, vagy önálló magyar katonai akció keretében teszi ezt. Horthyéknak és a magyar vezető csoportoknak eszük ágában sem volt kiszolgáltatni a Führert és bábnak lenni a játékában. Ez is arra az eredőre vezethető vissza, amelyen az egész korabeli rendszer alapult: a már említett keresztény értékeken, amely évezredek magyar hagyomány volt a maga

tökéletlenségeivel és erényeivel együtt. Az igazságszeretetről már nem is beszélve. Idegen birodalmi érdekből még akkor sem támadtunk rá Csehszlovákiára, amikor egész Felvidéket is visszakaptuk volna. Volt persze reálpolitikai komponense is a dolognak. A Magyar Királyi Honvédség nem volt abban az állapotban, hogy ilyen kalandokba – hangsúlyozom, idegen érdekből – belemenjen.

A magyar vezetés ezt egyértelművé tette Kielben.

Igy 1938 őszén Münchenben eredetileg szó sem volt a magyar igények megtárgyalásáról. Csakhogy előadódott egy történeti véletlen. Egy magyar diplomata, gróf Csáky István müncheni akciójáról van szó, aki a Magyarország barátjának tekinthető Olaszország külügyminiszterét, gróf Cianót megkereste, az sem kizárt, hogy Mussolinival is sikerült beszélnie, s ennek az apróságnak folytán a négy nagyhatalom elé került a magyar ügy, továbbá Mussolini záradékot csatoltatott a Müncheneri Egyezményhez, mármint, hogy a magyar igényeket Csehszlovákiát illetően a két félnek tárgyalásos úton kell rendezni. Ezután a végül visszakapott színmagyar Dél-Felvidék és Délnyugat-Kárpátalja területének 93%-át a csehszlovák vezetés már önként átengedte, a végül német–olasz döntőbíráskodás eredményeképpen visszakapott területeket tulajdonképpen „csak” Kassával, Ungvárral és Munkáccsal és egy Pozsonytól északkeletre lévő területsávval toldotta meg.

Kárpátalja egészének magyar visszavételét egyelőre német–olasz tiltakozó jegyzék akadályozta meg.

Néhány hónap múlva azonban Kárpátalja egésze is hazatért, miután a Hitler–Sztálin játszma eredményeképpen a németek 24 órás egérutat adtak a magyaroknak, hogy a kérdést rendezzék. Rendezték (1939. március).

Ekkor Magyarország miniszterelnöke egy zseniális államférfi és tudós politikus, gróf Teleki Pál volt, a magyar revízió első számú harcosa. Aki nemes célkitűzéseit már sikeresen átültette a gyakorlatba. Teleki mindezek után bemutatta, hogy Magyarország hajóját az egyre viharosabbá váró tengeren is biztos kézzel kormányozza.

Tömérdek lelki gyötrődés és belső kétségek mellett sikeresen vonta ki az országot az 1939 szeptemberében kirobbanó második világháborúból, méghozzá úgy, és ez szintén zsenialitásának köszönhető, hogy közben baráti kezet nyújtott a bajban lévő Lengyelországnak. Szóval az olasz barát mellett Magyarország is semleges maradt a konfliktusban.

1940-ben alaposan átrendeződött Európa hatalmi térképe. A hitleri Harmadik Birodalom a kontinentális Európa ura lett, s mindezek mellett szövetségese, az orosz Moloch is szuverén államok térképről való letörlésével foglalatostkodott, miután Sztálin 1939-ben sikeresen felosztotta Lengyelországot a Führerrel – negyedszerre is.

Nagy-Britannia nem kért békét, pedig nagyon közel volt hozzá. A kialakult viszonyokon viszont nem tudott változtatni.

Az orosz Moloch viszont folytatta foglalatosságát, a terítéken ezúttal Románia volt. Tágabb értelemben a Kelet-Balkán. Sztálin elvtárs továbbra is a zavarosban halászott, ez viszont már nem volt a Führer ínyére. A román kőolaj miatt sem, de azért sem, mert nem állt szándékában a Kelet-Balkánt a Boszporuszig Sztálinnak ajándékozni.

Mindenesetre az orosz Moloch elragadta Romániától Besszarábiát, megtoldva Észak-Bukovinával. Miközben a Führer békét óhajtott Kelet-Közép-Európa térségében.

Itt kerül képbe ismét Teleki zsenialitása, aki a zavaros nemzetközi viszonyok közepette, az Erdély-kérdéssel sakkban tartotta a hatalma és sikerei csúcsán álló Führert, aki ez idő tájt stratégiai dilemmákkal volt lekötve. A Magyar Királyi Honvédség fölvonult a magyar–román határra. Visszaszerezte Észak-Erdélyt is, német–olasz döntőbíráskodással, miközben a Führer maga nem akart döntőbíró lenni. Mindez háború és vérontás nélkül történt.

1941-et írunk már. A stratégiai dilemmáin magát túltevő Führer eltökélte az orosz Moloch lenyakazását. Ehhez viszont a Balkánon rendet kellett tenni, mert Mussolini szerencsétlenkedései Görögországban, s ezzel egyidejűleg az angol jelenlét az országban nemkívánatos volt a német Vezérnek. Továbbá minden térségbeli államot maga mellett akart tudni.

Jugoszlávia viszont nem kért a Führer kegyeiből és katonai puccsal mozgolódó szerb tiszték elzavarták a németekkel kiegyező vezető garnitúrát, élén Pál régensherceggel.

Teleki 1940 decemberében baráti kezét nyújtott Jugoszláviának is és barátsági szerződést kötött vele.

Az 1941 márciusában kipattanó német–jugoszláv krízisben, mármint, hogy a Führer elhatározta a renitens délszláv állam letiprását, mind Teleki, mind a magyar vezető csoportok óriási politikai és etikai dilemmába kerültek. Ha egy magyar gróf szerződésre kötelezi magát és betartására becsületszavát adja, annak úgy kell lennie. Teleki nem adhatta nevét a továbbiakhoz. Önkezével végett vetett az életének, megmutatva népének, hogy a becsület az életnél is drágább.

Utóda, hűséges külügyminisztere, Bárdossy László lett, aki vállalta az ódiumokat, és e krízisben visszakerült Magyarországhoz a Délvidék is (Bácska, Muraköz, Baranyai háromszög).

Közeledett a német–orosz leszámolás órája is.

Magyarország egészen 1941 márciusáig, a német–jugoszláv krízisig nem haladt kényszerpályán, a kényszerek viszont aztán vézesen megsokasodtak. A kényszerpálya addigi elkerülésében felbecsülhetetlen érdemei voltak a miniszterelnököknek.

Ahol pedig Teleki zsenialitása tragikus módon véget ért (szerző szerint: maximális tisztelet jár neki), ott kezdődik el Bárdossy László felelőssége. De nem bűnösége. Hanem variációk a becsületre. Ha a dolgot a maga globalitásában nézzük...

Benyomásom az, hogy az 1941-es évben három hadiállapotot is ki lehetett volna kerülni. Nem kellett volna a Szovjetunió elleni háborúba belépni. Nem voltak revíziós igények. Nem voltak gazdasági ellentétek sem. Nem kívánta ezt a Führer sem, és a német politikai vonal sem. Továbbá ennek folytán nem lett volna 1941 decemberében brit hadiállapot sem.

Az Amerikai Egyesült Államokra ugyanaz áll, mint a Szovjetunióra, sőt itt még az antikommunizmus sem lehetett ok. Egy kis szilárdsággal meg kellett volna állni a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig.

A németek lenyelték volna. Ahogy lenyelték 1943-ban azt is, hogy Bárdossy László utóda, a Telekihez hasonlóan államférfiúi és politikusi talentumokkal megáldott Kállay Miklós kategorikusan visszautasított minden zsidóellenes német követelést, miközben a szomszédos országokban, sőt egész Tengely-Európában tombolt a végső megoldás.

Igaz, a német megszállás réme Damoklész-kardjaként lebegett Magyarország felett. De meg kellett volna Bárdossynak próbálni. Magyarország kis szerencsével három hadiállapotot is kikerülhetett volna.

De ehhez államférfi kellett volna. Az egyik a temetőben pihent már. A másik még váratott magára. Bárdossy viszont nem volt államférfi. Nem bűnös volt ő és még csak nem is – úgy globálisan – gyenge ember. Hanem voltak gyengeségei, melyek kritikus történeti pontokon domborodtak ki. A felelősséget pedig becsületesen vállalta, még a halál árnyékában is 1945-ben. Túl sok gyengesége volt azonban ahhoz, hogy jó ügyet, a magyarság mindenkori ügyét szolgálja. Felelős, de nem bűnös. Felelős, mert döntéseivel radikálisan behatárolta utóda lehetőségeit. De korántsem teljesen.

Olyan árnyak határolták be Kállay Miklós lehetőségeit, akik 1943-ban másként alakíthatták volna a világháború menetét és ezt elszalasztották! Hitler, Sztálin, Roosevelt és Churchill. Az utóbbi kettőnek olyan felelőssége van, mint másik vonatkozásban Bárdossynak.

Az 1943-as olasz fordulatról van szó. Ott kiváló alkalom nyílt volna arra, hogy a teljes afrikai szövetséges haderő bevetésével, a Mussolinit megbuktató olasz vezetőcsoportokkal gyorsan megegyezve és villámgyorsan cselekedve a háborút Németország határáig kiterjesszék, benyomuljanak Kelet-Közép-Európába, és elérjék Magyarország határait délnyugat felől. Ekkor Kállay Miklós politikája teljes sikerrel jár! Az összes többi térségbeli állam is átállt volna, szövetséges csapatokkal a határnál! Dominóelv szerint összeomolhatott volna az egész kelet-közép-európai német érdekszféra és akkor halálos csapást mérnek a hitleri Harmadik Birodalomra, még az sem kizárt, hogy a német ellenállás elteszi a láb alól a Führert és átveszi a hatalmat Németországban. Ebben az esetben a feltétel nélküli kapituláció agyréme helyett tárgyalni kellett volna! Szövetséges csapatokkal a határoknál. Kelet-Közép-Európa pedig nem vált volna az orosz Moloch martalékává!

Az Atlanti Chartát át lehetett volna ültetni a gyakorlatba. A Sztálin elvtársnak udvaroló Roosevelt viszont másképpen gondolkodott. Churchill önmagában véve kevés volt a maga mediterrán stratégiájával. Ők okozták mind Magyarország, mind az egész kelet-közép-európai térség tragédiáját. Kállay Miklósét is.

Lerövidíthették volna a világháború menetét legalább egy évvel. Más folyást szabhattak volna a világtörténelemnek. Ehelyett meghosszabbították két évvel, és végül az Amerikai Egyesült Államok odavetette Kelet-Közép-Európát a szovjeteknek.

Csak egy magyar történetíró tűnődése, hogy a három hadiállapotot kikerülő Magyarország és egy másfajta olasz fordulat esetén, amit fentebb vázoltam, mennyire jól kijöhetett volna hazánk és Kállay Miklós az egészből.

Torokszorító és fájdalmas, hogy Kállay is valami hasonlót akart, és el kellett szenvednie azt, hogy ezt mások mulasztása és felelőssége, a nagyoké, nem engedte meg. Miközben ő mindent megtett és várt. Telekihez hasonlóan egyensúlyozott. Ősi magyar türelemmel és úriemberként.

„Magyar katona nem fog angolok és amerikaiak ellen harcolni, hanem leteszi előtük a fegyvert!” – mondta Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke.

Következett a német megszállás. 1944 elején a Vörös Hadsereg megközelítette a magyar határokat, illetve Galícia területén, a keleti fronton olyan rés keletkezett, amelybe a Wehrmacht már semmiféle haderőt nem tudott bedobni. Igaz, az oroszok, a gyors előrenyomulás miatt, továbbá az utánpótlási vonalak drasztikus meghosszabbodása következtében egyrészt kifáradtak, másrészt az utánpótlás célba juttatása komoly idő vett igénybe, így az a veszély még nem fenyegetett, hogy betörnek Magyarország területére.

De pont a vázolt súlyos helyzet okán a Führer, aki már régóta rossz szemmel nézett Magyarországra és miniszterelnökére, Kállay Miklósrá, úgy gondolta, hogy nem tűrhet meg egy megbízhatatlannak minősített országot a front mögött.

Nem akarta azt sem, hogy nálunk az olaszországihoz hasonló „disznóság” történjen. Érdekes, hogy ilyen „disznóságtól” Románia részéről nem tartott különösebben. Kellett volna...

Hitler 1944 márciusában kicsalta Horthy Miklóst és a magyar vezetőket Klessheimbe, azzal az ürüggyel, hogy most aztán kiváló alkalom nyílik arra, hogy az egyik problematikus témát, a keleten harcoló magyar alakulatok hazahozatalának kérdését megtárgyalják. Horthyt és a magyar vezetőket a Führer törbe csalta. S mint ahogy a gengszterfilmekben szokás, Hitler, miközben a magyarokkal tárgyalt, megszállta a vezetői nagy részétől megfosztott és védtelen országot.

Igy ért véget a magyar történelem közel negyedszázadot átívelő korszaka.

*

Audiatur et altera pars. Ideje, hogy a fentiek is elhangozzanak, ami nem azt jelenti, hogy ne legyenek e történeti esszé tárgyában más megközelítések. De a más történeti megközelítésekből, nevezetesen a szélsőbaloldaliakból és a függetlennek nevezett posztmarxistákból túl sok volt, van, ha az elmúlt hetven évet nézzük. A keresztény és nemzeti értékeket képviselő történetírásnak ugyanolyan létjogosultsága van – a pluralizmus jegyében –, mint az előbbieknak. Sőt talán sokkal nagyobb! De nem egyedül üdvözítő út ez sem, mert a történeti igazság annyira bonyolult és differenciált, a legendákról már nem is beszélve, hogy lehetetlen kimeríteni. De lehet, sőt a magyar történetíró első rangú kötelessége, hogy nemzeti látószögéből, tárgyyszerűen írjon, s az még üdvösebb, ha ezt egyfajta személyes heroizmussal teszi, mert egyszer minden történet kikíváncozik magából. Arról nem is beszélve, hogy a tudományban, így a történettudományban is a sokféleség gyönyörködtet!

Túl sokat hallottunk arról, hogy, sőt csontig lerágott szavak és kifejezések, többek között a „Horthy-fasizmus”, „Bárdossy náci ügynök”, „utolsó csatlós”, „bűnös nemzet”, „Kállay-kettős”, „hintapolitika” stb.

Ideje, hogy végre e mélyen bevéssett kifejezések margóra kerüljenek. Elporladt és elkopott szavak helyett élő szövegekre van szükség, melyek üdeségüket sokáig nem veszítik el, vagy talán nem is fognak elkopni! Mert hordoznak valamit az igazságból és kötőanyaguk nem a hazugság és az elferdítés.

Továbbá legyen végre vége a Horthy-korszakot mind a mai napig gyalázó hamis moralizálásnak és ügyészkedésnek!

A magyar történetíró elsőrendű etikai kötelessége e témát illetően, hogy védőügyvéd legyen.

Audiatur et altera pars!

Olvasókör a Magyar Néphadseregben

A történet 1984-ben kezdődött, amikor kaptam egy sztereó rádiósmagnót. A rádió részén volt rövidhullámú sáv is. Itt rögtön a Szabad Európa adót kerestem. Mind az öt hullámhosszon sikerült befognom. Ha az egyik hullámhosszon zavarták, már tekertem is át egy másikra. Néha egy-egy műsort felvettem magnókazettára. Ott hallottam a magyar szamizdatról, a házilag nyomtatott és tiltott témákat tartalmazó könyvekről és folyóiratokról. A műsor végén közölte a bemondó vagy műsorvezető, hogy a kiadványoknak kik a szerkesztői és hol laknak. Ezeket a szamizdat kiadványokat magánlakásokon lehetett megvenni. A „Rajk-butikban” nem jártam, de gyakori látogató voltam Kőszeg Ferencnél az akkor még Felszabadulás téri lakásán, Demszky Gábor „Poszterház” fölötti szükséglakásán.

A hétköznapi életem 1986 februárjában ért véget, ugyanis be kellett vonulnom katonának. A sorkatonai szolgálatomat Budapesten töltöttem le. Ahogy lenni szokott: egy hónap kiképzés, utána újoncélet. Ez is lassan, de élményekben gazdagon telt. Politikai foglalkozásokon folyt az úgynevezett fejtágítás. A mi politikai tisztünk egy idős, jóindulatú, eléggé művelt alezredes volt. Nyugdíjba vonult, amikor még újonc katona voltam. Kapott egy szatyor leselejtezett könyvtári könyvet a Magyar Néphadseregtől. Utána pedig kaptunk politikai tisztnek egy fiatal hadnagyot, aki éppen akkor végzett a főiskolán. Új politikai tiszt = új szemlélet. Neki már mertem egy-egy szamizdat folyóiratot kölcsönadni. Örömmel olvasta a Beszélő, a Hírmondó egy-egy példányát. Tanácsolta, hogy más tiszteknek, hivatásos állományúnak ne mutassam.

Aztán véget ért az első hat hónapom, megérkeztek az újonnan bevonulók. Ők lettek az újoncok, mi pedig a „gumik”. Nekünk kellett „pattogni”, az újonccokkal takarítani. Béke idején így lehet a katonát – ha testileg nem is, de lelkileg – a porig alázni. Ebből ritkán öngyilkosság is lett. Az én „gumi” időszakom másként alakult. Úgy éreztem, hogy a villanybúra borotválásánál hasznosabb dolog az olvasás. Először néhány újoncnak ajánlottam, hogy tartsanak velem. József Attila verseivel kezdtük, aztán volt Móricz Zsigmond, Solohov. Olvastunk, elemeztünk, vitáztunk. Közben az olvasóköröm létszáma gyarapodott.

Óvatosan, szinte félve említettem meg, hogy vannak „másféle” könyveim és folyóirataim is. Ha érdeklí őket, akár hozhatok a laktanyába néhányat. Nem tudták, milyen tiltott irodalomról akarok nekik beszélni, nem is hallottak még soha a második nyilvánosságról. A '80-as évek végén – a frizsider-szocializmusban, a legvidámabb barakkban, a gulyáskommunizmusban – három dolog volt, amiről TILOS volt beszélni. Ez a három dolog a következő volt: *1956-ról, a Szovjetunióhoz való viszonyunkról, a határon túli magyar kisebbségről*. Az első kettő nagyjából összefügg egymással. Hát ezt a három dolgot olvastuk a szamizdatban. Közben volt – mint minden évben – október 23-a. Az MTV 1 csatorna (akkor csak M1 és M2 volt) egész hónapban propagandaműsorokat sugárzott. Néhányan annak hatása alá kerülve szidták 1956-ot és minket, akiknek más volt a véleményünk. Ekkor tudatosult bennem, hogy vannak az olvasókörnek besúgóí is.

Az olvasókör működött tovább. Újabb bevonulás februárban, újabb olvasóköri tagok márciustól (a kiképzés és a katonaeskü után). Felolvasások voltak: Haraszi Miklós: Darabbér, Konrád György: Az állami ember és a cenzúra, Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar című könyveiből. Megvitattunk mindent. A Máshonnan Beszélőből sokan megismertük Albert Camus: A magyarok vére című írását.

A Gorbacsov-féle enyhülési folyamat is nagyon kedvezett az olvasókörmnek. A glasznoszty és a peresztrojka az őrség és a kapuügyelet éber figyelme mellett is belopózott a laktanyába és onnan feljebb, a parancsnokokig. A fiatal tisztek és tiszthelyettesek fogékonyak voltak minden újra, sőt az idősebb tisztek egy jó része is. Am kivételek mindig vannak. Egy tavaszi délután félhomályban vitattunk meg egy könyvet, még vacsora előtt. Álcázásképpen mindenki kezében kártyalapok voltak. Hirtelen valaki berontott az ajtón, a központból az őrnagy. Vezényeltem:

– Föl, vigyázz!

– Mik maguk? Sötétben bujkáló ellenforradalmárok? – kérdezte az őrnagy.

– Jelentem: kártyázunk – válaszoltam.

– Ja! Maga az? Az ellenség keze betette a lábát! – mondta, amikor felismert.

– Nem pénzben játszunk, csak úgy... – mentegetőztem.

– A szöveg az nagy, de majd lecsukatom tíz napra, ha nem elég, lehet belőle akár egy hét is! Okot találok rá! – úgy mondta, mintha csak önmagának mondaná.

Hát így tudtam meg, hogy az olvasókörmnek már a központban is híre van. Mégpedig nem is akármilyen híre.

A határon túli magyar kisebbség problémája is vitáink keresztútjébe került. Voltak olyan katonatársaink, akiknek rokonai éltek Erdélyben vagy a Kárpátalján. Ők különös izgalommal várták a kis összejövetelünket. Nekik készültem Fábry Zoltán: Stószai délelőttök című könyvével. Ennek van egy fejezete: A vádlott megszólal. Ez a fejezet a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről szól, a jogfosztottság éveiről. Egy rövid idézet következzen, ami a második világháború utáni helyzetet és éveket mutatja be:

„Életemet tiltó rendeletek keretezik. Az egyik megtiltja, hogy este nyolc óra után az utcán tartózkodjam, a második provokációnak veszi, ha ismerősömet anyanyelvemen üdvözlöm, vagy annak köszönését úgy fogadom, és táborral fenyeget. A városban inspekciózó diákpatrikulusok pofonokat osztogatnak, és rendőrségre cipelik a magukról megfélemlített embereket. Nyelvem, mely az emberi hang egyik legcsodálatosabb hangszere volt, kihágási objektummá szürkült. Újság a bűnös nyelven nem jelenhet meg, rádiót tilos hallgatnom. Lekonyult fejjel járok, és némán, és ha lehet ki sem mozdulok az emberek közé. Vak, siket és mozdulatlan gettóélet ez mindenképpen: a jogfosztott emberek szégyen- és félelemterhes élete.

És az ok? Egyetlen tény, vádja: magyarságom. Magyar vagyok, tehát bűnös vagyok. [...]”

Ezeket a sorokat olvastam fel délután, megvitattuk. Sokan saját élményeiket mondták el, erős felindultsággal a hangjukban. És a nap nem ért véget a vacsorával. Az esti TV Híradó mutatja, Kádár János, az MSZMP főtitkára Aradon járva azt mondta a riporternek, hogy „élnek itt magyar származású elvtársaink is...”. Ez a riport majdnem akkora felháborodást váltott ki, mint közel egy éve a Szovjetunió–Magyarország meccs a foci vb-n Mexikóban. Akkor mindenki tört-zúzott, most ez elmaradt. Talán azért, mert mindenkit meggyőztem, hogy ez igazán nem változtat semmin sem.

Aztán eljött a február, az új bevonulás ideje. Ekkor már „öreg” lettem. Aztán véget ért március végére a kiképzés. Így az újoncok közül néhányan csatlakoztak az olvasókörmhez. Büszkeségem a csúcásra hágott, hiszen már három időszak (újoncok, gumik és öregek) járt az olvasókörmbe. A szabadságon levőket, kimaradásra menőket, betegszobán gyengélkedőket és az aktuális szolgálatban levőket leszámítva is mindig tíz fölött a létszámunk egy-egy összejövetelen.

Hamar eljött a nyár, főleg az öregeknek. A leszerelésem előtt talán egy héttel lehettem, éppen dinnét ettem a konyhában, és a szakácsokkal viccelődtünk. Akkor futott be a konyhába egy falféher arcú újonc (ismertem az olvasókörmből) és mondja nekem, hogy

egy elhárító tiszt keres. A futástól lihegett, de azt még elmondta, hogy az őrpáncsnoki szobában vár rám és civil ruhában van. Lassan mentem az őrpáncsnoki szobához. (Öregember nem rakéta! jelszót megtartva.) Odaérve kopogtam, bementem, bemutatkoztam. Kérdezte, mit csináltam éppen. Mondtam, hogy a konyhában dinnyét ettem. Nekikezdett a mondandójának, aminek a lényege az volt, hogy tudnak az olvasókörről, de nem helyeslik. Egyik szó a másikat követte, érvek és ellenérvek hangzottak el. A feletteseitől rábízott monológot elmondta, még a fenyegetést is, miszerint a leszerelésem után még katonai bíróság dönthet az ügyemben nyolc napig. A megdöbbenésem két másodpercnél tovább nem tartott, és ezt látta az elhárító fiatal tiszt is. Az ablakhoz ment, nekem háttal állt és mintha az ablaknak mondaná: – Talán maguknak van igazuk! Menjen, egye tovább a dinnyéjét! – mondta eltűnődve. Köszöntem, de nem szólt egy szót sem. Elmentem a konyhába, és már kedvetlenül befejeztem a dinnyeevést.

Leszereltem 1987 augusztusában. Aztán októberben látogatóba visszamentem. Mondták, hogy nélkülem az olvasóköri elhalt, csendben megszűnt. A jó dolgoknak már csak ez a sors jut. Nem sokkal később az a csendes és családias kicsi laktanya is megszűnt, a hivatásos állományt más laktanyába vezérelték. Aztán volt egy rendszerváltás, ami az olvasókört igazolta. Bár az 1987. októberi látogatásomkor elég rosszul esett, hogy felbomlott az olvasóköri. Ez valami olyan volt, mintha egy forradalmárnak azt mondják, hogy a forradalom érdeklődés hiányában elmarad.

2016 júniusában a Facebook-on rám talált egy volt katonatársam. Kérte a telefonszámom, amit megírtam neki, és este felhívott. Sok dologról beszélgettünk, csak egy dologról nem. Azóta is tartjuk a kapcsolatot, mindenről írunk egymásnak, kivéve egyetlen témát.

Nem mi csináltuk a rendszerváltoztatást. Bár úgy érzem, hogy az olvasókörinek egy kis része volt benne. Ha más nem, a szemlélet változása.

Hallgatásalakzatok*

A csend, mint sima olló,

...

*lélekbe vág, vigyázva, hogy formásat, szabályost
vágjon ki tiszta mintát, szép fodrot, arabeszket,
mint papirból a gyermek*

Dsida Jenő: *Február, esti hat óra* (1938)

A társas hallgatás szerkezeti váza sokféle lehet. Néhány olyan esetet tárgyalok, amikor ez a váz egy-egy jellegzetes sík- vagy térbeli alakzatnak feleltethető meg. Az sem ritka, hogy ugyanaz az alakzat többfajta közös hallgatásra is példaként hozható fel. A hallgatást gyakran övezi titok, a résztvevők közös hallgatása számos esetben mégsem fed el semmit, hanem éppen egy bevett szokás kifejeződése, mint amilyen a gyászolók némasága egy temetésen. Ha a csendes kapcsolatok áttetszőek, ha az érintettek tisztában vannak a történetekkel, akkor felfedni sincs mit, legfeljebb a terepen időző néprajzkutató tartja lejegyzésre érdemesnek viselkedésüket. A közös hallgatás értelme és magyarázata azonban nemegyszer a titoktartás, és a titok köre néhány embertől egy egész szervezetre terjedhet. Az is elképzelhető, hogy olyan szervezetet lepleznek így, amelyről a kívüllők még hallani sem hallottak. Mivel teljes bizonyossággal sohasem állítható, hogy ilyen csoportosulások nincsenek, az összeesküvés-elméleteket nehéz cáfolni, kiváltképpen akkor, ha egy ellenségkép éles körvonalai vetülnek rájuk. A hálózat (*network*) fogalmát az angol Alfred R. Radcliffe-Brown honosította meg a kulturális antropológiában, amelyet a természettudományok egyik ágának tartott. Úgy vélte, hogy amiképpen a fizikának az atomok, a kémiának a molekulák az alkotóelemei, a társadalmi struktúráknak az emberi lények: „Két személy közti egyedi társadalmi viszony (hacsak nem Ádámról és Éváról van szó az Édenkertben) csak társadalmi viszonyok [széles] hálózatának részeként léteznek, sok más személyt is érint, és ez a hálózat az, amelyet vizsgálódásunk tárgyának tekintek.”¹ Mivel a számítógépek egyre nagyobb kapcsolati hálókat képesek elemezni és megjeleníteni, a kutatók némelyike ismét a hálózat fogalma körül látja kikristályosodni az új társadalomtudományi paradigmát. A hálózatok önmagukban is érdemesek a vizsgálatra, de a kapcsolatok vizsgálata nem feleltetheti, hogy a hálózathoz tartozásnak szigorú szociológiai előfeltételei vannak. A hálózat kibomló társas hallgatás sokszor rétegzett, nem feltétlenül egyenrangú felek hallgatása, és a nyilvános, közös viselkedéstől a kíváncsi szemek és a tágra nyitott fülek elől gondosan elrekesztett titkos szervezetek tevékenységéig terjed. A következőkben mindössze azt mutatom meg, hogy a hangtalan kapcsolatok szerkezetét kirajzoló formák fogalmi megragadására több módszer is alkalmas.

Elsőként egy halmazt veszek szemügyre. Elemei között az az egyetlen kapcsolat, hogy ugyanannak a halmaznak az elemei. Az eleme reláció a szóban forgó esetben az egyazon klubhoz tartozás, a tagokat nem fűzik egymáshoz más szálak. 1924-ben Karel Čapek abban a megiszteltetésben részesült, hogy bevezették egy patinás londoni klubba: „megértettem, hogy itt valami szertartás folyik, mihez hozzátartozik a pipázás, a *Who is Who* lapozgatása, de legfőképpen a hallgatás. Nem a magányos ember hallgatása, nem is valami pythagorasi filozófusé; nem afféle elnémulás az Isten előtt, és nem a halál

hallgatása, néma elmélyülésnek se lehet mondani; különös hallgatás ez, társasági és kifinomult, a gentleman hallgatása gentlemanek körében.”⁷² Közös egyedül az bennük, hogy nem beszélnek egymással. Mivel hallgatni előkelő, egymást kevésbé vetik meg, mint a zajongó kívülállókat. Mindegyikük így adja saját maga és mindenki más tudtára, hogy nem véletlenül ő az, aki itt pipázik és újságot olvas. Kifogástalan szabású zakójukban, az úriember egyenruhájában, lepedőnyi Times-ukba temetkezve a megszólalásig olyanok, mintha Leibniz monászaí öltöttek volna testet. Furcsa narratívaként éppen gögös hallgatásuk ad formát ennek a kizárólag úriemberek társaságában kivitelezhető egyéni viselkedésmódnak. Az angol klub nemcsak halmazként értelmezhető, hanem sajátos gráfként is. A gráfok két különböző fajtájú elemből állnak: csúcsokból és élekből. A két csúcstól összekötő vonalat nevezik élnek. Mivel a klubban senki sem vált szót senkivel, az egyes csúcsokat (klubtagok) nem kötik össze élek. Az angol klub úgy is felfogható, mint egy élmentes, azaz üres vagy zéró gráf.

A nagy orosz író, Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij kivételes fogékonyságot mutatott a tipológiai kérdések iránt. *A félkegyelmű* című regényében például azon tűnődött, hogy a hitelesség érdekében a szokatlan irodalmi alakok „tipikussága a valóságban mintegy felhígul”, míg a hétköznapi embert a közönségesség tipikussága jellemzi: „a világot sem akar az maradni, ami, ... jóllehet a legcsekélyebb eszközei sincsenek meg az önállósághoz”.³ Száműzetésének krónikájában, a *Feljegyzések a holtak házából* című művében pedig a szibériai fegyenctelepeken fogva tartottak tipológiáját alkotta meg. A rabok egyik csoportjába azok tartoztak, akik „maguk sem tudták, hány évre szól az ítélet”, az általuk letöltendő kényszermunka idejét bármikor a többszörösére emelheték. Nemigen lehetett a szavukat venni, de olykor azt mondták a többi fogoly: „Nektek egyszer lejár az időtök, de mi itt gürcölünk, amíg csak kényszermunka lesz.”⁴ A klubbeli angol előkelőségek és az orosz fegyencek utóbbi csoportjának világa éppúgy élmentes vagy zéró gráfként írható le.

Mózes Lajos elbeszélésfüzérében az ötvenes–hatvanas évek egyik angyalföldi szegénynegyedében felnövekvő fiúk hallgatása „a kitörni vágyás feljegyezhetetlen csatavesztéseiről” szóló beszámoló. A tanárt, az osztályfőnököt, általában a felnőtteket, még a szülőket is természetesen ellenségnek tekintő kamaszok hallgatása közös hallgatás, „vállvonogatás, szemlesütött elutasítás”.⁵ Összetartozásuk nem egyéni, hanem közös hallgatásban nyilvánul meg. A dölyfös úriemberek, a mogorva fegyencek és az ádáz kamaszok viselkedése szociológiai és morfológiai értelemben is eltér egymástól. Csoportjuk teljes gráfként írható le. Annyi címkézett csúcsa van, amennyi az osztály vagy a banda létszáma, és minden egyes csúcs össze van kötve az összes többivel, ami nem egyéb, mint a teljes gráf definíciója. A meghatározás szerint minden teljes gráf egyszerű gráf is, amely nem tartalmaz hurokélét (olyan él, amelynek mindkét végpontja azonos), és többszörös élék sincsenek benne (bármelyik két csúcs között csak egyetlen él vezet).

Az I. évszázad derekán ifjabb Seneca egy gyakran megfigyelhető szokásra utalt egyik Luciliushoz írott levelében: „Amiről nem akarják, hogy ember tudjon, istennek elmesélik.”⁶ A gyónási titok is egy jellegzetes alakzattal szemlélthető. Ceruzával szabályos kört rajzolunk. Tollal bejelöljük a kör középpontját, majd a körvonal tetszőleges, de egymástól ugyanakkora távolságra lévő pontjaiból egyenes szakaszokat húzunk a kör középpontjába. Ha hármat, akkor a földet, vizet és levegőt jelképező Mercedes-emblémára (1909) emlékeztető alakzatot kapunk. A ceruzával rajzolt körvonalat kiradírozva egy háromélű (vagy háromágú) csillaggráfhoz jutunk. Az élek száma azonban tetszőleges. A k élű csillag így írható le: $K_{1,k}$, amelyet akkor kapunk, ha k csúcstól egyenként összekötünk egy középponti csúccsal. Ezek a csillagszerű alakzatok két hivatásrend – a keresztény papok és az orvosok – titoktartásának elvi, sokszor tényleges szerkezetét

jelenítik meg. A középpontban a pap, illetve az orvos áll, a híveket, illetve a betegeket a külső csúcsok szemléltetik. Minden egyes él irányított él, amely a hívó, illetve a beteg felől indul, és a papnál, illetve az orvosnál végződik. Tudományos műszóval a hívek, illetve a betegek a forrás, a pap, illetve az orvos a nyelő szerepét játssza a modellben. A gyóntatóatyát „fübbe gyónás” esetén kötelezi a szentségi pecsét (*sigillum sacramentale*), az orvost pedig a hippokratészi eskü: titokként kell megtartaniuk, amit megtudtak. Ha az alakzat megváltozik, ha a pap vagy az orvos felől más csúcsok felé is indulnak ezzel a tartalommal irányított élek, akkor megszegték a titkot. Kivételnek számít, ha a beteg gyógyítása érdekében konzíliumot hívtak össze.

Ha az élek irányát megfordítjuk, szintén csillaggráfot kapunk eredményül, az irányított élek ekkor a közös csúcsból indulnak a többi csúcs felé. Ez az alakzat is számos eseményt jeleníthet meg. Legismertebb hangzó változata a közhírré tétel, amit a kisbíró kidobol, vagy a katonai parancs, amit az őrmester tüvölt, de így ábrázolható az is, amikor a tanár csendet kér az osztályteremben. A *csendre int* szófordulat arról tanúskodik, hogy a szó nélkül kiadott parancs sem ritkaság. Arany János elbeszélő költeményében Lajos király „a zajt csendre intette kezével” (*Toldi szerelme*, III. 47. 1863–1879), hogy így csitítsa a bosszút szomjúhozó országnagyokat. A hang nélküli változatra mégis a szentmise, az úrfelmutatás és a szentáldozást kísérő csend (*sacrum silentium*) a legérzékletesebb példa: a megtestesülés óta „egy sugárnyi rés tátong a világ falán: Isten szeretetének, világunkba való belépésének helye. A teremtéstől a passzióig: minden pillanat e szeretet történetének láncszeme, mely a köztünk lakó szentostyában nyerte el legtökéletesebb, végső kifejezését. A szentostya Isten jelenléte és csendje közöttünk”.⁷ Szétszotatik.

Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című ifjúsági regénye a gráfelméleti alapfogalmak alkalmazásának kimeríthetetlen tárháza. A történet fordulataival párhuzamosan a katonásdit és hivatalnokosat játszó kamaszok részben társas hallgatással jellemezhető csoportjai is változnak: növekednek, fogyatkoznak, összefonódnak, szétválnak, majd megszűnnek. 1889 márciusában, amikor a történet játszódik, a józsefvárosi gyerekek sokszor ugyanolyan nyers szókimondással intézték ügyeiket, mint a világhódító nagyhatalmak. A félelmetes Pásztor testvérek egyike így fogalmazott: „Nekünk labdaterület kell, és punktum!” A Pál utcai fiúk, akiknek a vörösingések ez okból hadat is üzentek, a Lónyai utcai Református Gimnáziumba jártak. Jóllehet nem mindegyiküket ismerjük név szerint, mégis tudjuk, hogy tizennégyen voltak, mert amikor elnökválasztást tartottak a grundon, 14 cédula gyűlt össze Csele kalapjában. Ha a megszokott módon ábrázoljuk őket, akkor egy teljes gráfot kapunk, amelynek 14 (a tagok nevével, két esetben csak számmal) címkézett csúcsa van, és minden egyes csúcs össze van kötve az összes többivel. A Pál utcai fiúk gráfja irányított éleket is tartalmaz, amelyek Bokától vezetnek a tisztekig, illetve az egyetlen közlegényig, Nemeček Ernőig. Mind egy osztályba jártak, de az osztályból nem mindenki tartozott közéjük: „Még mielőtt Rác tanár úr kiment volna az osztályból, Boka felemelte két ujját a Pál utcai fiúk felé, annak jeléül, hogy két órakor lesz a találkozó. A többi fiúk, akik nem tartoztak a Pál utcaiak közé, rettentetesen irigyelték őket, mikor Boka intésére valamennyien szalutáltak, ezzel mutatva, hogy tudomásul vették az elnök jelét.”

A Pál utcai fiúkat megjelenítő gráfot a szakirodalomban klikknek nevezik, mert egy nagyobb gráf, az osztály részgráfja. A klikk méretét vagy rendjét csúcsainak száma, jelen esetben a 14 határozza meg. Az idézetből az is kiderül, hogy a Pál utcai fiúk nem titkos társaság, amiként az is, hogy vezetőjük csendben, szavak nélkül is utasítja őket, és ők fegyelmезetten engedelmесkednek. Néhány pillanattal később Rác tanár úr hét fiú nevét, a gíttegylet tagjainak névsorát olvasta fel egy céduláról, hogy menjenek be a tanári szobába. Mind a hét fiú a Pál utcaiakhoz tartozott, úgyhogy a két órára meghirdetett

találkozó időpontját Boka három órára halasztotta. A gittegylet is teljes gráf, melynek 7 csúcsa van, ugyanakkor klikk is, mert mind a Pál utcai fiúknak, mind az osztálynak részgráfja. Rác tanár úr elkobozta a pecsétjükét és a zászlajukat, majd feloszlatta az egyletet. A volt tagok mégis úgy határoztak, hogy újraalakítják a gittegyletet, amely „mint titkos egylet fog tovább működni”.

A Józsefvárosi Főreálgymnáziumba, az egykori Zerge (ma: Horánszky) utcába járó vörösingések titkos fegyvertárában talált tomahawkok száma arról tanúskodott, hogy nyolcan voltak. Amikor Nemecek a Fűvészkertben lekászálódott a fáról, arra nógatta őket, hogy csavarják ki a kezéből a visszaszerzett zászlót, mert ő ugyan magától oda nem adja. A bátor közlegény így fakadt ki: „Hiszen én egyedül vagyok, maguk meg tízen vannak.”⁸ (A *tíz* szó kimondásával azonban nem egy pontos számra, hanem a túlerőre utalt.) A vörösingések gráfjának tehát 8 csúcsa van, egyébként ugyanaz igaz rá, mint a Pál utcai fiúk gráfjára.

Az elnökválasztás után Geréb sértett hiúsága miatt elárulta társait. A két gráf ekkor egyesült: két címkézett csúcs – Áts Feri és Geréb Dezső – között egyetlen él köti össze a két alakzatot. Az egyesített gráf egy kézi súlyzóra hasonlít. Az egyetlen vonallal összekötött két sokszögnek azonban önmagában nincs jelentése, a regényen belül is több mindent jeleníthet meg: Geréb hitvány árulását csakúgy, mint Csele karakán követjárását; mindössze az egyik címkézett csúcs változik. Amikor az áruló letette a fogadalmat a vörösingések törvényeire, amit Áts Feri kézfogással erősített meg, nyomban hadnagyi rangot kapott, a vörösingések immáron nem nyolcan voltak, hanem kilencen. Az árulóból kém lett, ami megváltoztatta az alakzatot is. A két gráfot most nem egy él köti össze, hanem egyik címkézett csúcuk közös. Amikor Geréb lelepleződött, az alakzat kettévált, és a Pál utcai fiúk gráfjának rendszáma 14-ről 13-ra csökkent. A csata előtt Boka – a hadiállapotról való tekintettel immáron nem elnökként, hanem teljhatalmú tábornokként – közfelkiáltással szavaztatta meg hadseregével, hogy gyakoroljon-e kegyelmet, majd engedelmességet az egybehangzó közakaratra. A csúcok szaporodása – Geréb visszakérdőjezése – ezúttal nem hitványságra utalt, hanem megbocsátásra. A márciusi történet nem egészen két hétig tartott. A Pál utcaiak megvívták igazságos honvédő háborújukat, megvédték a grundot, de Nemecek másnap meghalt, és a munkások a hét elején elkezdték ásni a háromemeletes bércaszárnya alapját.

A titokban szerveződő csoportok története a távoli múltba vész. A titkos társaságok alapvetően abban különböznek egymástól, ami miatt megszerveződtek. Csak néhány ilyen cél van. Történetileg a kirekesztés volt az első, a következő fokokon tűnik fel a vallási beavatottság (az igazi tudás birtoklása), a politikai összeesküvések és a törvénytelen jövedelem szerzése. Az állam hatékony önvédelme, a szervezett titkosszolgálat, a kémelhárítás viszonylag kései, XIX. századi fejlemény. Az egykori Pannoniában is népszerű Mithrász-kultuszról, erről a „maszkulin megváltástan”-ról jegyezte meg Max Weber, hogy „a túlvilágra vonatkozó ígéreteivel versenytársa volt a kereszténységnek”. Mivel „a fokozatos beavatottság és a vallási rangok sorrendje itt hierarchiát alkot”, nem meglepő, hogy elsősorban az alárendelt tisztí rétegre (centuriók) és a nem katonai hivatalnokokra gyakorolt különös vonzerőt.⁹ A misztériumvallásoknak és a titkos társaságoknak közös vonása a beavatás és a titkos tudásban való részletetés lépcsőzetes volta, aminek a tagok beavatási fok szerint rétegezett hallgatása feleltethető meg. A titkos szervezetek tagjait egyszerre jellemzi tényleges cselekvés és tartózkodás valaminek a megtételétől. Szerb Antal azt írta a rózsakeresztesekről, hogy a beavatottakat „súlyos és háborzongató esküvel kötelezték, hogy nem fogják elárulni azt, amit tanultak”.¹⁰ S mindez bizonyára így is történt volna, ha bármi is bizonyítaná, hogy valóban léteztek.¹¹

Egy titkos társaság leírására tér- vagy síkbeli hasonlatok, logikai, matematikai vagy nyelvészeti-pragmatikai módszerek szolgálnak elemzési eszközül. Formai szempontból lényegtelen, hogy a Mithrász-gyülekezeteket vagy a rózsakereszteseket választották-e vizsgálat tárgyául. Belső tagolódásuk szemléletesen ábrázolható a бүтү – a fa szálirányára merőlegesen vágott, korong alakú felület – hasonlatával, melyben az évgyűrűk a beavatottság egy-egy fokozatát testesítik meg. Ugyanezek a társadalmi alakulatok a matematika vagy a logika eszközeivel halmazokkal, illetve Venn-diagramokkal jeleníthetők meg. Az egymásba ágyazott körvonalak a beavatottság fokának megfelelő csoportokat szemléltetik, de a megszerzett titkos tudásról való hallgatás eltérő nagyságú, egymást részben átfedő köreiként is felfoghatók. A néma lenyomat néha sokatmondóbb, mint hangzó párja. Tegyük fel, hogy egy titkos társaságnak három fokozata van: az adeptus, a magiszter és a mágus. A rózsakeresztes elnevezésekkel címkézett csoportok a társaság egészére kiterjedő gráf részgráfjaiként is értelmezhetők. A hierarchikusan tagolt hallgatások vizsgálatakor azonban az exkluzív és inkluzív névmások is tekinthetők mintának.

A valódi névszókát helyettesítő szavak e két sajátos típusával a pragmatika a deixis jelenségek körét tárgyalva, a nyelvészet a névmási rendszert ismertetve foglalkozik. Fodor István meghatározását idézem: „Számos indián, afrikai és ausztráliai nyelvben a személyes névmás többes ... számú alakjai közt vannak olyanok, amelyek kizárják a megszólított személyt a megnevezettek köréből (exklúzió), mások beleértik (inklúzió), pl. az ausztráliai dijari nyelvben *ngajana* 'mi (veled együtt)' ~ *ngajani* 'mi (nélküled)'.²¹² Azokban a nyelvekben, amelyekben kétfajta *mi* ismeretes, az egyik alak kizárja, a másik magában foglalja a kommunikációs partnert, vagyis a közlemény címzettjét. A magyar nyelvben a kluzivitás csak körülírással fejezhető ki: *Mi megyünk, de te maradsz / ti maradtok*.¹³ Egy titkos társaság tagjai másként beszélnek egymással, ha azonos beavatási fokhoz tartoznak, és másként, ha a titkos tudásból különböző mértékben részesítették őket. Mindez attól függetlenül igaz, hogy az általuk használt nyelvben lexikalizálódott-e a kétfajta *mi*. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy egy titkos társaság tagjai hányféleképpen lehetnek megszólítók és megszólítottak. Mivel számos eset lehetséges, áttekinthető formában ábrázoltam őket.

Beszélő \ Címzett	Mágus	Magiszter	Adeptus
Mágus	1 má = má	2 má ↓ ma	3 má ↓ ad
Magiszter	4 ma ↑ má	5 ma = ma	6 ma ↓ ad
Adeptus	7 ad ↑ má	8 ad ↑ ma	9 ad = ad

A mátrix egyes mezőibe írt számok a megkülönböztetést segítő sorszámok, az adott fokozat első két betűje pedig rövidítés. A táblázat törzsrésze kilenc mezőből áll. A sorok a beszélő, az oszlopok a címzett nézőpontjából tartalmazzák a lehetséges eseteket. Az egyes sorok azt mutatják, hogy ki beszél kihez. Az első sor kiolvasva: az 1. mező azt jelképezi, amikor mágus beszél mágushoz, a 2. azt, amikor mágus magiszterhez, a 3. azt, amikor mágus adeptushoz. (A részletesebb elemzésben alestként az is elkülönítendő volna, hogy az adott csoportból egyetlen ember, több személy vagy mindenki címzett.) Az egyes oszlopok ezzel szemben azt mutatják, hogy kinek ki beszél. Az első oszlop kiolvasva: az 1. mező azt jelképezi, amikor mágushoz mágus szól, a 4. azt, amikor mágushoz magiszter, a 7. azt, amikor mágushoz adeptus. A jelek (=, ↓, ↑) a rangbeli

azonosságot, illetve különbözőséget fejezik ki. A mátrix diagonálisában (1., 5., 9. mező) az azonos rangúak, felső harmadában (2., 3., 6. mező) a magasabb, míg alsó harmadában (4., 7., 8. mező) az alacsonyabb rangúak kezdeményezte beszédcselekvések szerepelnek.

A kilenc mezőt tartalmazó modell azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a kívüllátnak nincs tudomása a titkos társaságról, vagy ha mégis, a tagok akkor sem fedik fel kilétüket. A mátrixba foglalt kilenc eset azoknak a lehetséges párbeszédeknek, illetve ki nem mondásoknak a vázát szemlélteti, amikor nincsenek köztük idegenek. A maguk körében cselelnek eszmét, kínosan ügyelve arra, hogy beszélgetőtársuk melyik beavatási fokozatba tartozik. A táblázat törzsrészében kilenc mező van, de ennél sokkal több kommunikációs helyzet képzelhető el. A diagonálison kívüli hat (2., 3., 4., 6., 7., 8.) mező mindegyike két csoport kommunikációját szemlélteti. Egy mágus azonban nemcsak mágust, magisztert vagy adeptust szólíthat meg, hanem mágust és magisztert, mágust és adeptust, magisztert és adeptust, illetve egyszerre mindhármat, ami soronként 7, összesen 21 eset. A részletesebb elemzésben alesetként nemcsak az volna elkülönítendő, hogy az adott csoportból hányan címzettek, hanem az is, hogy a beszélő a közlemény címzettjét beleérti-e a „*mi*”-vel megnevezett csoportba. A mátrix diagonálisában (1., 5., 9. mező), az azonos rangúak között az inkluzív *mi* járja, míg a többi mezőben az exkluzív *mi* is, elsősorban azokban a mezőkben (2., 3., 6.), amelyekben lefelé mutató nyíl jelzi, hogy magasabb rangú beszél alacsonyabb rangúhoz. A felfelé mutató nyíllal ellátott mezők (4., 7., 8.) viszont – éppen ellenkezőleg – azt szemléltetik, hogy alacsonyabb rangú szól, ha ugyan szólhat, magasabb rangúhoz.

A mátrix alakját öltő, egyszerűsített modellben egy képzetes titkos társaság formális vázát jelenítettem meg. A kombinatorikailag lehetséges esetek azonban nem feltétlenül valóságosak. Nem ritkaság, hogy az alacsonyabb rangú nem szólíthatja meg a magasabb rangút. A valós történeti alakulatokat elemző történésznek, szociológusnak vagy néprajzkutatónak az a feladata, hogy az imént vázoltnál összetettebb modellből kirotálja a nem létező vagy nem igazán jellemző eseteket, és a vizsgált titkos társaságot a történeti tények ismeretében a beszéd és hallgatás sajátos pragmatikai szövedékeként mutassa be. Az elemzés kiindulópontjaként a megnyilatkozás kanonikus szituációja kínálkozik. Sir John Lyons angol nyelvész azért dolgozta ki a fogalmat, hogy megkönnyítse a deixis megértését. A megnyilatkozás kanonikus szituációja alapvetően demokratikus modell, a résztvevők mindegyike lehet közlő is, címzett is. A fogalom egyén és egyén, illetve egyén és többség viszonyára is kiterjed. Az adattovábbítás közege a levegő, a közlés módja a beszéd. A közös térben elhelyezkedő résztvevők látják is egymást, úgyhogy a megnyilatkozásokat kísérő személyes vagy ceremoniális gesztusokat is kódolhatják.¹⁴ Az elemzőnek rögzítenie kell a kanonikus szituációtól való eltéréseket: nem lehet mindenki közlő vagy címzett; nem a közösség megszokott nyelvén értenek szót; nem is szólhatnak egymáshoz; ismerni sem ismerik egymást; más az adattovábbítás közege stb. Szét kell választania a hallgatáscselekvések legjellegzetesebb típusait, s mindezt ki kell egészítenie az intézményi tények számbavételével, az adott fokozathoz tartozás külső jegeinek (testfestés, tetoválás, hajviselet stb.) leírásával, a korlátozott érvényű státusindikátorok¹⁵ számító tárgyak (maszk, ruházat, ékszerek stb.) lajstromba szedésével, összejövetelek helyének és alkalmanak felsorolásával és így tovább.

Az *Államban* Szókratész kifejtette, hogy az öröknek tartózkodniuk kell a bor mértéktelen élvezetétől, nem részegedhetnek le, amit beszélgetőtársa, Glaukón ezekkel a szavakkal erősített meg: „Hát bizony nevétséges volna, ha maga az ör is örre szorulna.”¹⁶ Fél évezred múltán Iuvenalis másként vélekedett erről. A szemérmetlen asszony személyekről írott satírájában kifejtette, hogy vágyuk csillapítása nem tűr halasztást, s még

ha férjük őriztetí is őket, percek alatt túljárnak az őr eszén. Úgyhogy feltette a kérdést: „*De ki lesz majd az őre az őrnek?*”¹⁷ A szállóigét mégsem a kéjszív, kikapós asszony néppel, hanem jobbra hatalmi túlkapásokkal, zsarnoki kormányzatokkal, fékevesztett önkényurakkal kapcsolatban idézik. Edmund Burke, az angolszász konzervatív politikai gondolkodás egyik megeremtője, mindennemű kormányzati beavatkozás heves ellenzője, akként értelmezte a kérdést, hogy kormányzottként miképpen védekezhetünk a bennünket kormányzókkal szemben.¹⁸ Ha minden őrt őrizni kell, akkor az őrt őrző őrt is... és így tovább.¹⁹ A bizalmatlanság logikája végtelen sorozatot eredményez. Nem véletlen, hogy a *titkosszolgálat* – mai elnevezéssel: *nemzetbiztonsági szolgálat* – egyedül a szótárakban szerepel egyes számban, a valóságban minden országban több van belőlük, különválasztva a polgári és a katonai ágazatot.²⁰ Minden államalakulat mielőbb életre hívja a maga szolgálatait. A rendszert eleve úgy építik ki, hogy az egyes szervezetek egymás tevékenységét is figyeljék. Némelyiknek viszont az az elsődleges feladata, hogy más államok hasonló szervezeteinek legfontosabb törekvéseit fűrűkésze ki. Ha *X* ország nemzetbiztonsági szolgálatának sikerült beépítenie egy ügynököt *Y* ország nemzetbiztonsági szolgálatába, akkor a két szolgálatot ábrázoló gráfok egyik címkézett csúcsa közös. Ha ugyanez *Y* országnak is sikerült, akkor a két gráfnak már két közös címkézett csúcsa van, leszámítva azt az esetet, ha kettős ügynökről van szó, mert a (másként) címkézett közös csúcsok száma ekkor továbbra is egy marad. Olykor talán az is megesik, hogy *X* vagy *Y* ország nemzetbiztonsági szolgálatának nincsenek közös csúcsai, mert szervezetükbe még senkinek sem sikerült beépülnie. Bármilyen furcsa, de ennek a meglehetősen szokatlan esetnek van egy még képtelenebb alete. Az ugyanis, ha valaki vagy valakik egy nem létező szervezetbe próbálnak beépülni. A fanyar humorú Gilbert K. Chesterton mindent a fonákjára fordított az Edward-korszakban játszódó regényében, melynek műfaját rémálomként (*A Nightmare*) határozta meg. A nyomozók úgy próbálták megakadályozni az anarchisták véres cselekedeteit, hogy beépültek bűnszövetkezetükbe, amelyet nagy buzgalmukban ők maguk hoztak létre. Végül kénytelenek voltak saját magukat leleplezni, hiszen mindegyikük „olyan áruházt öltött, amelyet nem álcáz, hanem felfed”.²¹ Sokszor könnyebb valamiről írni vagy valamit ábrázolni, mintsem kideríteni, hogy a leírtak vagy grafikusán ábrázoltak megfelelnek-e a szikár tényeknek. John Le Carré korai, a hidegháború időszakában játszódó kémregényeiben a történet váratlan fordulatai az egymásba fonódó hálózatok újabb és újabb mintázatait rajzolják ki. A valóságban azonban sohasem látni olyan tisztán a mintázatokat, mint egy irodalmi műben. A szolgálatok ezért egy-egy művelet végrehajtása során a legszűkebbre vonva alakítják ki a kapcsolati hálót, hogy az esetleges árulás vagy lebukás a lehető legkisebb mértékben veszélyeztesse a küldetés sikerét. Az alkalmi hálózatok többnyire fagráfként (a csúcsokat pontosan egy út köti össze) vagy annak egyik aleteként, hernyógráfként (minden csúcsa legfeljebb egy él távolságra található a központi úttól) jeleníthetők meg. A titkosszolgálatokra igazán találó, átfogó hasonlat mégsem a gráfelméletben keresendő, működésmódja sokkal inkább emlékeztet egy népszerű kirakós játékra. Az első ilyen játékot John Spilsbury londoni kartográfus és rézmetsző készítette 1760 táján. Egy falemezre felragasztotta az Egyesült Királyság térképét, majd gondosan kivágta az egyes tartományokat és grófságokat. Innen ered az elnevezés is: *jigsaw puzzle*, azaz lombfűrész-rejtvény. A játékosok feladata az, hogy hiánytalan egészszé illesszék össze a részeket.

Alighanem antropológiailag kódolt, hogy a tökéletesség attribútumának ösztönösen mindenki azt tartja, ha valami ép, kerek egész. Tökéletlennek pedig azt érzi, ami törött, hiányos, darabjaira esett szét. Ady Endre *Kocsi-út az éjszakában* (1909) című versében

panaszolta fel, hogy „*Minden Egész eltörött*”. Az irodalomtörténészek szerint a költő a premodern korszak alapérzését fejezte ki, illetve verse a modernitás válságának költői dokumentuma.²² Ám óvatosságra int, hogy John Donne *The Anatomy of the World* című költeményében már 1611-ben ugyanezt öntötte szavakba: „*Tis all in pieces, all coherence gone; / All just supply, and all relation*”. Földényi F. László pontos fordításában: „*Minden darabokban, minden szétesett / Minden töredék, minden esetleges.*”²³ Az angol pap-költőt az keserítette el, hogy a német Johannes Kepler a bolygók pályájának harmóniáját dicsőítette 1609-ben megjelent, *Astronomia Nova* című könyvében. A titkosszolgálatok vezetői viszont elégedetten nyugtáznák, ha a számukra készített napi, heti, havi stb. jelentésekben részletekbe menően tudósítanak őket arról, hogy minden a legnagyobb rendben van: „*Minden Egész eltörött*”. Az állapotleírás persze nem a szolgálatok hivatali felépítésére vonatkozik, amelyet a törvényben megszabott feladataikkal, vezető tisztségviselők nevével, más közérdekű adatokkal egyetemben kellő időben nyilvánosságra is hoznak. A háttérben működő operatív szervezet azonban csak úgy maradhat ép, kerek egész, ha a hatékonyság érdekében a munkafolyamat (*workflow*) részévé teszik a *Minden egész eltöretik* elvet. Sokszor még ugyanannak a műveletnek a résztvevői sem tudják, miről van szó: likvidálásról, egy titkos objektum vagy fegyver tervrajzáának megszerzéséről, üzenetek desiffrálásáról, pusztá megtévesztéséről. John Le Carré regényalakja, Leamas pontosan fogalmazott: „Ebben a munkában megszokja az ember, hogy csak egyes részleteket ismer, egész ügyet sohasem.”²⁴

Számtalan társas időtöltésre jellemző, hogy az érintettek minden részletet ismernek, mégsem beszélnek róla, noha be nem áll a szájuk. Nem ez a féltett titkuk, nem ezt akarják elhallgatni, nem kerül erőfeszítésükbe, hogy hallgassanak róla. Eszükbe sem ötlik, miért nem azt teszik, amit éppen nem tesznek. S amit nem tesznek meg, abban nincs semmi tudatosság, passzív cselekvésnek sem mondható: nem tartózkodnak valaminek a megtételétől, nem engednek meg vagy tűrnek el semmit. Ám alkalmazkodtan olyan mondatokat mondanak ki, amelyeket addig véletlenül sem ejtettek ki a szájukon. E mondatok ki nem mondása követendő viselkedésnek számít. A normaszegők kellemetlen alakok, ostoba fickók, feleslegesen jártatják a szájukat, azt ismételtetik, amit mindenki tud. A jelenség szemléltetésére jó példa a kávéházi beszélgetés. A törzsvendégek nincsenek a tudatában annak, miről nem ejtenek szót, miközben unos-untig nőkről, politikáról, sportról fejtik ki nézeteiket. Ám hirtelen változik a kép, csábos külföldi nő tér be a helyiségbe. Egymás szavába vágva, szenvedélyesen fejtik ki, merre jár a 6-os villamos, hogyan lehet eljutni a Kosztolányi Dezső térre, hol és hogyan lehet buszjegyet vásárolni. A fiatal hölgy látogatása tette érzékelhetővé, miről hallgattak addig.

A pragmatikai vizsgálódás – Charles W. Morris klasszikus meghatározása szerint – a jelhasználó (interpretáló) és a jelek viszonyára irányul.²⁵ Az ismertetett jelenséget pragmatikai buroknak nevezem. Úgy határozható meg, mint azoknak a megnyilatkozásoknak a részhalmaza, amelyek adott időben és helyen a „bennszülöttek” körében semmiképpen sem hangzanak el. A szóban forgó részhalmazba azok a megnyilatkozások tartoznak, amelyek azért nem hangzottak el, mert eszükbe sem juthatott, azok a megnyilatkozások viszont nem tartoznak ide, amelyek azért nem hangzottak el, mert éppen nem jutott eszükbe. E terjedelmi szűkítés eredményeképpen tehát csak azokat az el nem hangzott megnyilatkozásokat öleli fel, amelyek közös tudásukat fejezik ki, mint például, hogy melyek a magyar nemzeti zászló színei, mi az ország első királyának, jelenlegi miniszterelnökének neve és így tovább. Közös tudásuk nem egye-

sített tudás, csak az sorolható ide, amit külön-külön, mindannyian tudnak, úgyhogy egy pénzdíjas vetélkedőn nem sok hasznát vennék. Mindenki tudja, merre jár a 6-os villamos, ezért legfeljebb akkor beszélnek róla, ha éppen nem jár. A halmazt tovább szűkíti, hogy amiről nem beszélnek, az nem tabutéma, nem is illem dolga, manapság nem is a hatóságoktól való félelem tesz lakatot a nyelvükre. A pragmatikai burok a szunnyadó közös ismeretek tárháza, amelynek egyes elemeit bárki bármikor képes előhívni, ha szükségét érzi. A halmaz elemei ugyan nem sorolhatók fel tételesen, de csaknem mindig egyértelműen eldönthető, mi tartozik bele, mi nem.

A pragmatikai burok egy műfaji kérdést is felvet, a történelmi regény mivoltának kérdését. Füst Milán *Advent* (1922) és *A Parnasszus felé* (1961) című művei eleget tesznek a történelmi regény elemi meghatározásának, történelmi korban játszódnak: az első a XVII. századi Angliában, a második a XVIII. századi Magyar Királyságban és Ausztriában. Bori Imre vajdasági irodalomtörténész mégis úgy vélekedett, hogy e két mű áltörténelmi regény, mert nem adnak hiteles történelmi képet, és a „helyi színek” is hiányoznak belőlük. A szerző „nem történelmi eseményekkel és történelmi eszmékkel valószínűsít... Legszívesebben a tárgyakkal, nevekkel, apró jelenetekkel és mitizált objektumokkal, illetve babonákkal ... operál.”²⁶ Bori Imre egyetlen példát sem említett az igazi történelmi regényre, de *A három testőrt* (1844) alighanem ő is elfogadta volna a műfaj klasszikusának. Alexandre Dumas nem festett hiteles képet a XIII. Lajos korabeli Párizsról. Umberto Eco nyomon követte d'Artagnant esti sétáin, és megfigyelte, hogy a merész gascogne-i az onomasztika és a várostörténet szövevényes labirintusában olyasmire volt képes, amire még szikrázó pengéjével sem: nem létező utcákban járt-kelt.²⁷ *A három testőr* első mondata így hangzik: „1625 április havának első hétfőjén Meung neves városa, a *Rózsa regénye* szerzőjének szülőhelye, olyan tökéletes zűrzavar képét mutatta, mintha a hugenották itt akarnának második La Rochelle-t rendezni.”²⁸ Füst Milánnál hiába is keresnénk efféle mondatokat, minden regényét egyes szám első személyű elbeszélés jellemzi. Az *Advent* katolikus hite miatt üldözött hőse, Sir Edward Esdaile szinte semmit nem mond Londonról, még a neve is csak a regény elsőtörténet alapján rekonstruálható. S ez így természetes: nem hibbant, nem mondogatja magában a saját nevét, arról sem beszél, ami nyilvánvaló, elvégre is helybéli, nem utazó. A történelmi regény paradoxona abban rejlik, hogy az úgynevezett történelmi regények hősei olyasmiről is beszélnek, amiről a valóságban sohasem beszéltek volna, az áltörténelminek minősített regények hősei viszont nem beszélnek arról, amiről a kortársak is hallgattak. Ez utóbbi művek alakjai a valószerűbbek.

A pragmatikai burok Kenneth Lee Pike híres *etic-emic* fogalompárjának második tagjára emlékeztet. Az amerikai deskriptív nyelvész és antropológus két ógörög eredetű nyelvészeti kifejezés, a *phonetic* (fonetikai) és a *phonemic* (fonológiai) mintájára, az előtag elhagyásával alkotta meg a fogalompart. Úgy vélekedett, hogy az emberi viselkedés, beleértve a nyelvet is, étikus és émikus szempontból is leírható. A dichotómia a benszülött, belső (*emic*), illetve a kívülálló, külső (*etic*) szemléltető nézőpontjának elhatárolása egymástól. Émikus az, ami a szóban forgó viselkedésmód meghatározó jegyeivel jellemezhető, ami a kérdéses rendszer szempontjából fontos elemekkel kontrasztív viszonyban áll. Étikus pedig az, ahogy a külső megfigyelő látja a rendszer elemeit, előzetes szempontok alapján, függetlenül attól, hogy valóban meghatározóak-e a szóban forgó rendszerben. A különböző rendszerek egybevetése szintén étikus szemlélet alapján történik. A magyar nyelv névszói esetei émikus rendszert alkotnak, míg az esetgrammatika kategóriái étikus egységek²⁹ (a generatív grammatikában a tematikus szerepeknek felelnek meg). Pike szerint e kategóriák használata akkor is gyümölcsöző,

ha nem a nyelvi viselkedést tanulmányozzuk. Ha valaki egy idegen „kultúrát szemlél, akkor különféle gesztusokat lát, de *etic* jellegű szemléleténél fogva nem tudja megkülönböztetni, hogy melyeknek van jelentése, s melyek fontosak az illető kultúra számára. Ennek eldöntéséhez *emic* szemlélet kell, amellyel vagy egy benszülött, vagy egy tapasztalt idegen rendelkezik.”³⁰

A *burok* a testet körülvevő, óvó-védő héjra, takaróra, lepelre, átvitt értelemben valamilyen meghittsége és állandóságra utal, míg a *buborék* gömbölyded alakot öltött, folyékony vagy légnemű anyag megnevezésére szolgál, de átvitt értelemben is időlegességet fejez ki. Ahogy Vörösmarty Mihály fogalmazott: „*Örökké a világ sem áll; / Eloszlik, mint a buborék*” (*Keserű pohár*, 1843). Pragmatikai buboréknak azt a jelenséget nevezem, amikor bizonyos megnyilatkozások nem hangzanak el, az érintettek mégis úgy tekintik őket, mintha elhangzottak volna. A néma közleményt kiadó fél valamilyen okból szükségtelennek, feleslegesnek vagy veszélyesnek tartja kimondani, amit mondani akar, mégis mindenki tudni véli, mi az, ami nem hangzott el. Kimondatott valami, mégsem hangzott el: nem öltött hangtestet. A pragmatikai burokba sorolható megnyilvánulásokat ezért még oldalági rokonság sem fűzi a hangzó beszédhelyettesítőkhöz, mint amilyenek például a dob- és füttnyelvek. Furcsa módon a nem verbális kommunikáción belül is kivételnek számítanak. A hallgatás olykor szóbeli közlésnek minősül, intézményesített formában egyenértékű egy meghatározott szó vagy mondat kimondásával. A legismertebb példa erre az anglikán egyház esküvői szertartása. A pap felszólítja az egybegyűlteket, hogy közöljék, ha olyasmiről tudnak, ami meggátolhatja a házasságot. Ha a násznép tagjainak nincs jó okuk arra, hogy megakadályozzák a frigy létrejöttét, akkor csendben maradnak, és hallgatásuk helyettesíti a *Nem* mondatszót kimondását, illetve azt a kijelentést, hogy *Nem, nem ismerek ilyen okot*. Igen ám, de milyen alapon tekinthető verbális kommunikációnak, ha egy árva szó sem hangzik el. S ugyanígy, milyen alapon tekinthető nem verbális kommunikációnak, ha a hallgatást nem teszi beszédessé egyetlen szemvillantás, arckifejezés, taglejtés, sokatmondó fészkelődés vagy önkéntelen moccanás. A gyülekezet tagjainak szótlansága pontosan ugyanazt fejezi ki akkor is, ha mozdulatlanul, lehunyt szemmel hallgatnak.

A pragmatikai burokba sorolható szótlán megnyilvánulások azonban nemcsak a néma közlemény intézményesítettségének foka szerint csoportosíthatók, hanem a küldő kiléte, a címzettek köre és számossága, a közlemény hossza és megbízható volta szerint is. A hívő ember arra vár, hogy megszólítsa az Úr, ahogy a zoltáros mondja: „*Az Úrban leld örömed, / s ő betölti szíved vágyait*” (Zsolt 37,4). Az Úr pedig csendben szól hozzánk, mert „*Szavakra nincs szüksége az igének*” (Vasadi Péter: *Kontrapunktika*, 1984). E bensőséges kapcsolat természetét Ludwig Wittgenstein világította meg egyik grammatikai megjegyzésében: „Nem hallhatod az Istent valakihez beszélni, csak akkor hallhatod őt, ha te vagy a címzett.”³¹ A filozófus nem szegődött a teológiai realizmus hívéül, csupán az *Isten* szó használatának szintaktikai feltételeit határolta körül, de egyúttal e különös helyzet ismeret- és kommunikációelméleti sajátosságaira is rámutatott. Ha az Úr többekhez akar szólni, akkor azt mindig egy közvetítő útján teszi. A sáncon őrt álló Habakuk prófétához például így szólt: „Írd le a látomást, véd fel táblára, hogy könnyen olvasható legyen” (Hab 2,2). Jézus is prófétának vallotta magát, kortársai is ekképpen vélekedtek róla, de tárgyyszerűen jegyezte meg: „Bizony mondom nektek, hogy egy prófeta sem kedves hazájában” (Lk 4,24).

A szeretők szavak nélkül is megértik egymást. A testi szerelem nem feltétlenül halk, nem is mindig szótlán, de az összefonódás, a testnyílások betapasztása elapasztja a szót, ahogy azt a bizánci Paulosz Szilentiariosz verselte meg epigrammájában: „*Mellre boruljon a mell, száj szájra tapadjon! A többit / Rejtse a szótlanság*”.³² Csokonai Vitéz Mihály

parancsba adta, hogy a szerető kérését „angyali szókkal” kell teljesíteni (*Tartózkodó kérelem*, 1803), Babits Mihály arra a megállapításra jutott, hogy „a szerelem, / mint a galambok csókjá, hangtalan” (*Régen elzengtek Sappho napjai*, 1922), Pilinszky János pedig úgy vélekedett, hogy „Kegyetlen, néma torna” (*Trapéz és korlát*, 1943). A szerelmek nesztelensége ikerpályák csendje. Am ha egy kapcsolat aszimmetrikus, akkor még hallgatni sem ugyanarról hallgatnak, és minden másként alakul, mint Fodor Ákos haikujában: „Mind a ketten csak téged szeretünk. / Én is – te is” (*Egy románc szinopszisa*, 1997). Kettőnél több ember is megértheti egymást szavak nélkül, ami gyakran jellemző a kemény küzdelmekben megedzett katonákra, kommandósokra és sportolókra.

Am van, amikor egy sokkal szélesebb kör, egy valódi vagy képzetes közönség tagjai tapasztalják meg ugyanezt az élményt. Mészöly Miklós a *cinkos akusztika* kifejezéssel az olvasóközönségre gyakorolt különös hatást, a szavakba nem öntött, mégis mindenki-ben visszhangot keltő tartalmat érzékeltette: „minden irodalom bővelkedik cinkos akusztikájú művekben. Csak míg a nagy népek »cinkos akusztikája« többnyire korszakokat formáló közérthetőséggé tud lenni, a kis népeké ... rezervátumi érdekesség marad.”²³³ A cinkos akusztika kultúránként eltérő, de változni mindenütt gyorsan változik. Egyik interjújában azt fejtette ki, hogy a *Pontos történetek, útközben* (1970) című műve írásakor olyan anyag állt a rendelkezésére, amellyel könnyű lett volna visszaélni, de nem engedett a kísértésnek: „A cinkos és elfogult akusztikákon ... mindig túlfut az idő. A rontása, rombolása pedig igen nagy tud lenni ... Mai irodalmunkat olvasva sokszor érzem úgy, hogy a felületi aktualitások erotikájának túl nagy a vonzása.”²³⁴ A jelenséget sokan társítják a cenzúrával, de a szabad sajtót éppúgy jellemzi, mint a diktatúra pártlapjait. A félreértésnek az a magyarázata, hogy a kettős beszéd és a sorok között olvasás kifinomult gyakorlata miatt az egyeduralmi rendszerekben játszik meghatározó szerepet.³⁵

A cinkos akusztika közös térben érzékelhető igazán. A színházi közönség nemcsak a látottakon-hallottakon, hanem a ki nem mondottakon is felszisszen, szomorkodik vagy nevet, ami szükségképpen a beavatottság érzetét kelti bennük. A közös megértés szótlán magabiztosságával, a nyelvük hegyén ugyanazokkal a kimondatlan értékkelésekkel a lappangó közvéleményt testesítik meg, de az előadás végén, amikor a pissenéstelen csendet nagy hirtelen szünni nem akaró tapsvihár váltja fel, rövid időre kioltódik egyéniségük, egyöntetű, lázasan ünneplő tömeggé olvadnak egybe. A szavak nélküli színpadi közlemény nem szükségképpen rövid, hosszúsága attól a nehezen meghatározható időponttól számítandó, amikor a beszédszünet attributív hallgatássá alakul át.³⁶ Spiró György *Az ikszek* (1981) című regénye 1815. június 9. után, a Kongresszusi Királyság (*Królestwo Kongresow*) idején játszódik. Wojciech Bogusławski, a nagy lengyel színész egészen a rivaldáig ment előre: „A magas, szikár alak ott magasodott előttük, mozdulatlanul, némán állt, és merőn nézett a közönségre. ... Pissenés sem hallatszott ..., mindenki őt bámulta; várták, hogy megszólal ... Ő azonban hallgatott. Mozdulatlanul. Fél percig vagy órák hosszat. Megszűnt az idő, másfél ezer ember itta szemével az alakját és hallgatta mámorosan a némaságát.”²³⁷ Bár ki sem nyitotta a száját, kiáltványt intézett a közönséghez: *Független, szabad és egységes Lengyelországot! Takarodjanak az országból az orosz megszállók! Rendesen ülésező szejmet! Törvény előtti egyenlőséget! Sajtószabadságot!* – Valaki felzokogott, hangzavar támadt. Bogusławskit a vállukra vették, egy hintó tetejére emelték, a lovakat kifogták, és diadalmenet élén indultak meg vele.

A pragmatikai buroknak és buboréknak az a szokatlan, közös vonása, hogy a jelhasználókat el nem hangzott megnyilatkozásokhoz fűzi bensőséges viszony. Többnyire mégsem a szótlansághoz, hanem valamelyik nyelvhez kötődnek ilyen szorosan. Alapesetben mindenki azért beszél az anyanyelvén, mert magyar, német vagy román stb. Közismert,

bosszantó jelenség, hogy nem értik egymást. A közlés nyelvét azonban sokszor szándékosan választják meg úgy, hogy más ne értse, mit mondanak. A *más(ok)* határozatlan névmás nemcsak emberekre vonatkozhat, hanem vadállatokra is. Az elefántbűvölők nyelve is ilyen. A durva félreértések elkerülése érdekében az idomárok más nyelven adnak parancsot a szelídített elefántoknak, mint amelyet a helyi közösség beszél. Karnátakában (korábban: Maiszur), ahol kannadául beszélnek, az elefántidomítás urdu nyelven folyik. Az erdei munkára fogott elefántok húsz-huszonnégy parancsot (*Állj!, Hátrálgj!, Fordulj!, Ormányt fel!, Vedd fel és vidd!, Lépd át az akadályt!* stb.) értenek meg és hajtanak végre.³⁸ Más esetekben ugyanannak a nyelvnek egy változata szolgál arra, hogy valakit kizárjanak a beszélgetésből. Ausztrália őshonos nyelveinek egyik sajátossága az anyósnyelv (*mother-in-law language*), amelyet a vejnek anyósa jelenlétében kell használnia. (A kifejezés pontatlan, mert a tilalom az anyós mellett az após és a vej, illetve a két sógor kapcsolatára is vonatkozhat.) A pama-nyungar nyelvcsaládhoz tartozó gyirbalban a *guwal* 'nyelv, beszéd', míg a *gyalnguj* 'anyósnyelv' jelentéssel forgott közszájon. Hangrendszerük és nyelvtanuk azonos, de egyetlen közös szavuk sincs, és az anyósnyelv szókészlete szegényesebb. A nyelvi tabu egyik megnyilvánulásáról van szó, anyós és veje nem beszélhetnek egymással, széles ívben el kell kerülniük egymást, még egymás szemébe se nézhetnek.³⁹ Ha mégis közlendőjük van, csak egy harmadik személy közvetítésével adhatják a másik tudtára, mit akarnak. A magyar szólásban benne rejlő családi életkép dramaturgiája ennél megengedőbb: *Lányomnak (ángyomnak / fiamnak) mondom, menyem is értsen belőle.*

Az Ausztráliába szakadt nyelvész hazánkfiát, Vászolyi Erikét méltató pályatárs, Simoncsics Péter őszinte csodálattal adózik az anyósnyelvnek: „Íme egy ún. primitív közösség hosszú időn át leszúrt tapasztalata a társas létben eleve kódolt konfliktusok kezelésére, amit ... lelkesen javasolnék itthon ... a családinál szélesebb keretekben”.⁴⁰ Az anyósnyelv vagy a férfiak rituális nyelve a szintén a pama-nyungar nyelvcsaládba tartozó valpiriben azt a képzetet keltheti, mintha ezek a nyelvek tudatos döntés eredményeként születtek volna meg, ám még a „hosszú időn át leszúrt tapasztalat” megfogalmazás is kétségeket hozhat. Nyilván nem így történt, mégis betöltik azt a szerepet, mintha szándékosan hozták volna létre őket. A volapük (1879) és az eszperantó (1887) viszont valóban így keletkezett. Johann Martin Schleyer és Lazar Markovics Zamenhof is azért alkotta meg a maga mesterséges nyelvét, mert abban reménykedett, hogy egyszer visszaállíthatók lesznek az őszövétségi Noé sarjainak idejére jellemző állapotok: „Az egész földnek ugyanaz volt a nyelve és ugyanazok voltak a szavai” (Ter 11,1). A nemzetközi segédnyelveket abból a célból hozták létre, hogy mindenki megértse a másikat, míg más nyelveket abból a célból használnak, hogy senki más ne értse meg őket. Az anyósnyelv (*A*) és rokonai két részre osztják a nem üres tárgyalási univerzumot (*U*): *A* és komplementer vagy kiegészítő halmaza, \bar{A} hiánytalanul kitölti az *U* alaphalmazt. (Az *A* halmaz komplementerének azt a halmazt nevezik, melynek minden eleme benne van *U*-ban, de nincs benne *A*-ban.)

A *madárnyelv* a gyerekek tréfás beszéde, melyet a mindennapi nyelvből egy séma segítségével állítanak elő. Mondandójuk értelmét úgy palástolják az avatlanok előtt, hogy minden szótagot jelentést nem hordozó hangokkal toldanak meg. A *v* betűs változat a *Tudsz így beszélni?* kérdést a következő hangsorrá alakítja át: *Tuvudsz ivigy beveszévelnivi?* A szavak megnyúlnak, határaik elmosódnak, az ismétlődő elemek miatt a hangsor a madarak énekére emlékeztet, a *v* betűs változat a fecskeszóra, a csivitelésre. Arany János pórregéjében Jóka, az egyszerű parasztember ezekkel a szavakkal üzte ki az ördögöt a királykisasszonyból: „*Turgudorgod mirgít forgogargadtárgál: /*

Argadórgósorgom margarargadtárgál?...” (A *Jóka ördöge*. 1851. V), avagy: *Tudod, mit fogadtál – Adósom maradtál...* A költeményhez fűzött jegyzetében Arany kifejtette, hogy az idegen abrakadabra helyett az úgynevezett madár- vagy szarkanyelvet használta, amelyre mindenki emlékszik gyerekkorából.⁴¹ Lázár Ervin a *Tuvudsz ívgy* (1987) címet adta a gyerekekről szóló rövid elbeszéléseit, karcolatait egybegyűjtő kötetének, melynek első, nyúlfarknyi írásában a *v-s* és az *rg-s* változat is szerephez jut.⁴² A madárnyelv csak időlegesen titkos nyelv, addig az, amíg a korban soron következő gyerekek is meg nem tanulják a játszi szófüzést. A jártasság megszerzése során a metanyelv–tárgynyelv váltogatását kihasználó incselkedés gyakran fajul lökdösődéssé, dulakodássá, verekedéssé. Dömötör Sándor jegyezte fel a következő esetet: „Movondd evezd ívgy: nem te!» – szólott valaki a gyanútlan áldozathoz. »Nevem teve« – felelt a kérdezett. »Az én nevem meg Nagy János« – szólott az imposztor.”⁴³

A titkos nyelvekről szóló első magyar vonatkozású híradás Oláh Miklós tollából származik. A későbbi esztergomi érsek 1536-ban Habsburg Mária magántitkáráként Brüsszelben írta *Hungaria* című latin nyelvű traktátusát, melyben egy „gonosz és torz szégyenbélyeg”-ről is tudósított. Az Arad vármegyei Simánd lakosai nem születtek sántának vagy vaknak, de az újszülötteket megvakították vagy nyomorékká tették, abban bízva, hogy „koldusénekeikkel megélhetést és hasznot szerezhetnek maguknak”, s hogy ne értsék őket, „saját nyelvet koholtak maguknak”.⁴⁴ A simándiak koldusnyelvről – a kortársak a *vakok nyelvének* (*lingua caecorum*) nevezték – azonban egyetlen adat sem maradt fenn.⁴⁵ Első tolvajnyelvi szójegyzékeink a XVIII. század hetvenes éveiben keletkeztek, azt követően, hogy lefogták Czagány „Konyás” Andrást és társait, akik vásári forgatagokban fejtették ki tevékenységüket. Vallomásukban számos olyan kifejezés szerepelt, amelyet a kihallgatást végző nótárius nem ismert, ezért az 1775. május 9-én Miskolcon kelt jegyzőkönyv végéhez egy 28 szót tartalmazó jegyzéket illesztettek.⁴⁶ Jablonczay Petes János Hajdú kerületi főjegyző 1782-ben egy 74 szóból álló jegyzéket állított össze a zsványok szavaiból, melyet a Magyar Királyi Helytartótanácsához is felterjesztettek. Pozsonyban kinyomattak, majd körlevélként számos törvényhatóságnak továbbbíttottak.⁴⁷ A szöszedetből kiderül, hogy a vásári tolvajok a saját nyelvüket *nyalavi* ~ *nyalazi* nyelvnek nevezték. A XIX. században a *link hadova* vagy *rajhadova* volt a megfelelő elnevezés, a XX. században a *vagány duma*, a *jassznyelv*, manapság a *tolvajnyelv* vagy az *argó*.

A törvényen kívüliek nyelve sem egységes, a szókincs megélhetési forrásuk szerint is – hamiskártyások, zsebmetszők, utcalányok stb. – számottevő eltéréseket mutat. A XIX. századi pesti tolvajnyelv német párjából, a középkori eredetű Rotwelschből alakult ki, sok benne a jiddis és cigány szó, mert ezeket a német és magyar ajkú lakosság sem értette. Szókincse önálló, de nincs külön nyelvtani szabályrendszere, ahogy 1888-ban Berkes Kálmán magyar királyi államrendőrségi felügyelő fogalmazott: „Lexikon grammatika nélkül.”⁴⁸ Az elvetemült csirkefogók ugyanúgy ragoznak, ugyanúgy szerkesztik a mondatokat, mint a jóra való polgárok, csak éppen ismeretlen jelentésű szavakat használnak. Nyelvük a XX. század elejétől egyre kevésbé volt titkosnak nevezhető, szavaitak előbb a diákok vették át, majd sok közülük a köznyelvbe is átszűrődött (például a cigány *buznyák*, *rinyál*, *vakerál*, a jiddis *meló*, *sóher*; *télakol* vagy a német *brunyál*, *pikkel*, *sibol*). Csaknem minden társadalmi csoportot sajátos nyelvhasználat, külön szókincs jellemez. Az orvosok, papok, katonák, színházi emberek, filmesek, természet- vagy társadalomtudósok nyelve nem titkos nyelv, a kívülálló számára mégis alig vagy egyáltalán nem érthető. A különféle zsargonokat a nyelvészek a stílusrétegek közé sorolják, „nem nyelvjárárok vagy társadalmi nyelvi változatok, mert senki sem zsargonban tanulja az anyanyelvét”.⁴⁹

Utoljára hagytam azt az alakzatot, amelynek már a nevében szerepel a *hallgatás* szó. A közvélemény hatására sokan megváltoztatják a véleményüket, mert attól tartanak, hogy kisebbségben maradnak. Az emberek képesek hozzávetőleges statisztikai képet alkotni arról, hogy az adott időpontban miképpen oszlanak meg a vélemények, hányan fogadják el, illetve hányan utasítják el a szóban forgó nézetet. Mivel zömmel a többséghez akarnak tartozni, a közvéleményről alkotott képük is alakítja a közvéleményt. Ha úgy látják, hogy a számbeli többséghez tartoznak, magabiztosan hangot adnak véleményüknek, ha viszont úgy ítélik meg, hogy kisebbségbe szorultak, többnyire hallgatnak. A szólás és hallgatás változó aránya megváltoztatja a vélemények korábban becsült megoszlását: a többséget még nagyobbnak, a kisebbséget még kisebbnek mutatja. Elisabeth Noelle-Neumann az antikvitás óta ismert jelenséget először 1974-ben megjelent tanulmányában nevezte a *hallgatás spiráljának* (*die Schweigespirale*).⁵⁰ Elmélete szorosan kapcsolódik más elméletekhez: a Paul F. Lazarsfeld-féle utánfutó-hatáshoz (*bandwagon effect*), a Leon Festinger nevéhez fűződő kognitív disszonanciához, Robert K. Merton önmagát beteljesítő jóslatához (*self-fulfilling prophecy*), valamint a Floyd Henry Allport által leírt jelenséghez, a vélemények téves becsléséhez (*pluralistic ignorance*).

A 2010-ben elhunyt német társadalomtudósok a legtöbben azt vetették a szemére, hogy egytényezős modellt alkotott: eltúlozta az elszigetelődéstől való félelem szerepét, s jóllehet kivételeket – eretnekek, lázadók, avantgárd művészek, különcök, csavargók – is említett,⁵¹ a csoportnormák követését tartotta meghatározónak. A konformitásra való hajlamot a szociálpszichológusok két fő okkal magyarázzák: az emberek azt gondolják, hogy a többségnek mindig igaza van, illetve arra vágnak, hogy a csoport fogadja el és támogassa őket. A két ok együttesen is, külön-külön is hathat. Azt az érvelést, mely szerint a többségi vélemény szükségképpen igaz, Richard M. Hare cáfolta hitelt érdemlően Platón és Arisztotelész szövegeit elemezve.⁵² A többséghez tartozás biztonsága, illetve az elszigetelődéstől való félelem szélsőséges esetben azt eredményezi, hogy a kisebbségi vélemény semmivé foszlik, végül mindenki ugyanazt a véleményt vallja. A kígyóként visszafelé tekeredő spirál felszámolja önmagát, az origó ponthoz érkezik. Lewis H. Merton amerikai néprajztudós jegyezte fel az irokézekről: „a törzs bármely tagja megjelenhetett a tanács előtt, hogy közügyben felszólaljon. Még a nőknek is megadták azt a jogot, hogy közöljék kívánságaikat és kifejtsék véleményüket egy olyan szónok útján, akit saját maguk választottak. Döntést azonban csak a tanács hozhatott. Az irokézeknél alapvető szabálynak számított, hogy a tanács csak egyhangúlag hozott határozatok alapján tevékenykedhetett”.⁵³

Elisabeth Noelle-Neumann teóriájával ellentétben a kommunikációs spirál nemcsak szűkülhet, hanem bővíthet is, és a vélemények (téves) becslése is többféleképpen alakulhat. Napjainkban egyre gyakrabban figyelhető meg, hogy a fogyatkozó (immáron nem) többség egyre hangosabb, a gyarapodó (immáron nem) kisebbség viszont hallgat, mert azon nyomban megbélyegzik, ha megszólal. A hallgatás spirálja nem egyirányú; ha úgy tetszik: az utánfutóra is váltható retúrjegy. „A közvélemény kikémmelése lett manapság a sajtó és a kormányok tulajdonképpeni foglalkozása”⁵⁴ – csak a kissé régies fordítás árulkodik arról, hogy a szerző, Gustave Le Bon 1895-ben vetette papírra ezt a gondolatot. Mások véleménye háromféleképpen becsülhető meg, helytelenül kétféleképpen. Az alulbecslés szélsőséges esetének az számít, ha mindenki azt hiszi, hogy egyedül ő vall bizonyos nézeteket, hogy rajta kívül mindenki másként vélekedik. A gomba módra szaporodó avantgárd izmusok képviselői mindenki mást ősdi művészeti normák kritikátlan elfogadjának, konformistának tartanak, a pszichoanalízis egymás ellen szító iskoláinak tagjai pedig bárki mást veszedelmes tévelygőnek. A szakírók többsége

Hans Christian Andersen *A császár új ruhája* című meséjét hozza fel példaként. Az öreg miniszter, egy másik derék hivatalnok, maga a császár, a körmenetben tolongó alattvalók egyaránt azt hitték, hogy egyedül ők nem látják a szép kelmét, melynek az a bűvös tulajdonsága, hogy „aki méltatlan a tiszttségére, vagy buta, mint a föld, az előtt láthatatlanná válik”. Mígnem egy kisgyerek meg nem szólalt: „De hiszen nincs is rajta semmi!”⁵⁵

A közvélemény hatása alól még az uralkodók sem vonhatják ki magukat. Jean-Jacques Rousseau így fogalmazott: „A közvélemény – a világ királynője – nem áll a királyok hatalma alatt; inkább fordítva, ők maguk az elsők, akik rabszolgáivá lesznek.”⁵⁶ Beletörődés, megalkuvás, félelem is magyarázhatja, hogy van, aki annak ellenére hangoztatja a többség (helytálló vagy helytelen, követendő vagy kifogásolható) véleményét, hogy ő maga nem hisz benne. Csak látszólag képtelen feltételezés, hogy a többségi véleményt senki sem osztja, mégis mindenki hangoztatja. A zsarnokság időszakaiban a képmutatás bocsánatos bűn, életvezetési tanácsként viszont kínos morális kérdéseket vet fel. A spanyol Baltasar Gracián 1647-ben jelentette meg aforizmagyűjteményét, melyben az életbölcesség rangjára emelt, míves, lüktető prózában zengte a hitványság dicséretét: „*Oszd a kisebbség véleményét, de mondd a többségét.*”⁵⁷ A vélemények túlbecslésére a manapság az érdeklődés homlokterébe került visszhangkammera (*echo chamber*), illetve ismeretbuborék (*epistemic bubble*) jelensége kínálkozik szemléletes példaként. A visszhangkammera egy politikai szektárhoz hasonlítható társadalmi csoport jellegzetes viselkedésének eredményeként jön létre: a kívülállókat gonosz és megbízhatatlan alaknak nevezik, és az egymást követő minősítések visszhangot keltve felerősödnek.⁵⁸ Az információbuborék pedig úgy keletkezik, hogy egyre többen tájékozódnak kizárólag közösségi oldalakról, ahol hasonló érdeklődésű, azonos értékeket valló emberek verődnek össze digitálisan. Az internetes cégek keresőmotorjai is rájuk szabják szolgáltatásaikat, a szűrők csapdáiban ragadnak, és esélyük sincs arra, hogy olyan ismeretek birtokába jussanak, amelyek megingathatnák tévképzeteiket, ezért – mivel szinte egymás klónjaivá váltak – a ténylegesnél elfogadottabbnak hiszik a maguk vallotta nézeteket.⁵⁹

Elisabeth Noelle-Neumann a hallgatás spirálját a közvélemény egyik megjelenési formájának tartotta.⁶⁰ A közvélemény három alaptípusa – *aktuális, látens, nyugvó* – közül a *másodikkal mutat közeli rokonságot*. A látens közvélemény pedig Angelusz Róbert osztályozásában négy altípusra – kiforratlan, szunnyadó, rejtett és jogi alakot nem öltött vélemény – tagolható.⁶¹ A demokráciákban megfigyelhető hallgatás spirálja a harmadik típusba sorolható, éppúgy, mint Európa egykori szocialista diktatúráinak korlátozott nyilvánossága. Amíg a hallgatás spiráljának az a jellegzetessége, hogy a kisebbségi vélemény a valóságosnál mérsékeltebbnek, a többségi vélemény a valóságosnál nagyobbának tűnik fel, addig a korlátozott nyilvánosság viszonyai között – a zsarnokság kiépülésével párhuzamosan – a törpe kisebbség nézetei többségi véleményként is megjelenhetnek. Az előfutárok közül Alexis de Tocqueville írta le a legpontosabban a hallgatás spiráljának jelenségét, amelyet nem a közvélemény egyik formájának tekintett, hanem az eredendően zsarnoki természetű közvéleménnyel azonosította: Amerikában „amíg a többség bizonytalan, az emberek beszélnek, mihelyt azonban végleg kialakult, ki-ki elhallgat, s barát, ellenség, úgy tűnik, egy hajóban evez. Ennek oka egyszerű: nincs egyeduralkodó, aki olyannyira kezébe tudná ragadni a társadalom összes erőit, legyűrve minden ellenszegülést, mint a többség, mely fel van ruházva a törvények meghozatalának és végrehajtásának jogával.”⁶²

George Berkeley püspök John Locke-nak szegezett nevezetes ellenvetése óta mindenki elfogadja, hogy nincsenek háromszögek csak úgy, általában. Mi sem könnyebb, mint megállapítani – fejtette ki –, hogy „rendelkezünk-e egy olyan háromszög általános ideájával, amely *sem nem derékszögű, sem nem ferdeszögű, sem egyenlő oldalú, sem*

egyenlő szárú, sem pedig egyenlőtlen oldalú, hanem egyidejűleg mindegyik és egyik sem?”⁶³ Érvéle a spirálokra is kiterjeszthető. Elisabeth Noelle-Neumann azonban nem árulta el, milyen spirálra gondol. A kisebbségi vélemény csökkenése, illetve a többségi vélemény növekedése egy síkbeli folytonos görbével, az arkhimédészi (logaritmikus) spirállal írható le, amely a közönséges éti csiga (*Helix pomatia*) elhagyott házának szabályos, hosszanti metszetére emlékeztet. Am ha azt a magatartást akarjuk megragadni, amelyet Tocqueville a színlelve helyeselő lakájlelkekre⁶⁴ tartott jellemzőnek, akkor a Fermat-féle (parabolikus) spirál a megfelelő szemléltető eszköz. Ebben a kettős spirálban összeköttetés nélküli, külön járata van az elhallgatott véleményeknek, illetve fenn hangoztatott ellenkezőjének.

A társas hallgatás néhány típusát szemléltettem sík- vagy térbeli alakzatokkal. A bütü, a burok, a buborék, a spirál és társaik láthatóvá tették a hangtalan társas kapcsolatok szerkezetét. Metaforikus mankóként szolgáltak, s miután megkönnyítették a fogalmi megragadást, többé nincs rájuk szükség. Az egyes idomokhoz számos képzet tapad. A gyerekek irkafirkáiból először a kör bontakozik ki, mely „nem a kerekiséget ábrázolja, hanem a »dologság« sokkal általánosabb minőségét”.⁶⁵ Az ősi települések, erődítmények, sátrak, házak alaprajza is kör alakú, és a varázskört nem léphetik át értő lények.⁶⁶ A kör és a gömb a tökéletesség jelképe, isteni attribútum – Xenophanész szerint az isteni lényeg gömbhöz hasonló⁶⁷ –, illetve az isteni világalakítás rendező elve, mint Ovidiusnál: „Bármelyik istenség osztotta is így el e halmazt, / szelte előbb sokkát, azután rendezte tagokká; / és legelőbb is a föld tömegét: szintjén egyenetlen / itt vagy amott ne legyen, nagy gömbbé gömbölyítette.”⁶⁸ Sir Edmund Ronald Leach úgy vélekedett, hogy a geometria minden esetben alkalmas a helyes és helytelen egyetemes megkülönböztetésére: „A helyes formák mindig szabályosak és egyszerűek, mint az angol nyelvhasználat mutatja, ahol a *straight* (egyenes) a »tisztességes«, és a *crooked* (csavaros, görbe) a »tisztességtelen« szinonimája.”⁶⁹ A tisztességes, igaz ember a magyar nyelvhasználó számára is *egyenes ember*, míg a rossz ember *nem egyenes*, és *görbe utakon jár*. A hangtalan kapcsolatok szerkezetét kirajzoló formák azonban nem jelentenek azonnali állásfoglalást is. Bár erős a kísértés, mégis botorság volna a hallgatás spirálját a demokrácia paradicsomkertjében tekergőző kígyónak tekinteni.

JEGYZETEK

- 1 A. R. Radcliffe-Brown: *A társadalmi struktúráról* (1952). Fordította Borsos Balázs és munkatársai. In: Paul Bohannan–Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft., Budapest, 1997. 421–422. – Az eredeti: *A particular social relation between two persons (unless they be Adam and Eve in the Garden of Eden) exists only as part of a wide network of social relations, involving many other persons, and it is this network which I regard as the object of our investigations.*
- 2 Karel Čapek: *Angliai levelek* (1924). Fordította Szeberényi Lehel és Székely István. In: *Aranykagylótól az éjfél napig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957. 104. és 106. – Az eredeti: *Pochopil jsem, že se koná jakýsi obřad, k němuž patří kouření*
- 3 *z lully, listování v Who is Who a zejména mlčení. Toto mlčení není mlčení člověka o samotě, ani mlčení filozofa, ani němě hloubání; je to mlčení zvláštní, společenské a vytríbené, mlčení gentlemana mezi gentlemany.*
- 3 Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A félkegyelmű* (1869). Fordította Makai Imre. Dosztojevszkij művei. Magyar Helikon, Budapest, 1970. (IV. 1) 532. – Az eredeti: *в действительности типичность лиц как бы разбавляется водой, illetve как ординарность, которая ни за что не хочет остаться тем, что она есть, и во что бы то ни стало хочет стать оригинальной и самостоятельной, не имея ни малейших средств к самостоятельности.*

- 4 Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Feljegyzések a holtak házából* (1860–62). Fordította Wessely László. Dosztojevszkij művei. Magyar Helikon, Budapest, 1970. (I. 1.) 374–375. – Az eredeti: *Они сами считали себя вечными и срока работ своих не знали. ... Вам на срок, а нам вольно по каторге.*
- 5 Vö. Mózes Lajos: *A legjobb helyek fortélyai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 185.
- 6 Lucius Annaeus Seneca: *Erkölcsei levelek* (Kr. u. 63–65). Fordította Kurcz Ágnes. In: Seneca: Vigasztalások. Erkölcsei levelek. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980. (10. 5.) 182. – Az eredeti: *Et quod scire hominem noluit, deo narrat.*
- 7 Pilinszky János: *Rejtezkedő Isten* (1965). In: A mélypont ünnepéje. Próza 1. Vál. Jelenits István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 271–272.
- 8 A Molnár Ferenctől vett idézetek sorrendben: *A Pál utcai fiúk* (1906). Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1954. (III) 48, (IV) 58, (IV) 73, (V) 81.
- 9 Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* (1922). 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (A társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások) Fordította Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. (V. 7. §) 180. – Az eredeti: *die Gemeindereligion des Mithras, die Konkurrentin des Christentums, mit ihren Jenseitsverheißungen; der maskulinen Erlösungslehren, dabei in eine Hierarchie von Weißen und religiösen Rangordnungen abgestuft.*
- 10 Szerb Antal: *A rózsakeresztesek* (1934). In: A varázsló eltőri pálcáját. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1961. 23.
- 11 Vö. Frances A. Yates: *Rózsakeresztesek és szabadkőművesek* (1972). Fordította Keszthelyi András. Café Babel, 3. évf. 1993. 3. sz. 31. kk.
- 12 Fodor István (főszerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. 1658.
- 13 Olykor felvetődik, hogy a *minket/bennünket*, illetve a *titeket/benneteket* kettős megfeleltethető az exkluzív–inkluzív szemléletnek, de ezt a különbséget a nyelvhasználó egyáltalán nem érzi. Vö. Tólosz Endre: *A magyar inkluzív személynév-másai*. Magyar Nyelv, 76. évf. 1980. 70–72. – Az angolban a *Let's go* 'Menjünk', illetve a *Let us go* 'Mi megyünk (de ti maradtok!)' különbségét szokták példaként idézni. Vö. George Yule: *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford–New York, 1996. (2) 12.
- 14 Vö. John Lyons: *Semantics* (1977). Cambridge University Press, Cambridge, London–New York–Melbourne, 1978. 2. (15) 637.
- 15 A fogalomról lásd John R. Searle: *Elme, nyelv és társadalom* (1998). Fordította Kertész Balázs. Vince Kiadó, Budapest, 2000. (6) 156. – A státus-indikátorok tárgyiasult beszédaktusok. A jegyzőgyűri, illetve a rendőregyenruha viselője azt adja a társadalom többi tagjának tudtára, hogy ő házas, illetve rendőr. Részleges státusindikátornak azt nevezem, amikor egy artefaktum szűkebb körben tölti be ugyanezt a szerepet, ilyen például a szabadkőművesek mesterkönténye.
- 16 Vö. Platón: *Állam* (Kr. e. 421). Fordította Szabó Miklós. In: Platón összes művei. II. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. (III. XIII. 403e) 194. – Az eredeti: *γελοῖον γάρ, ἢ δ' ὄς, τὸν γε φύλακα φύλακος δεῖσθαι.*
- 17 Iuvenalis: *Szatírák* (Kr. u. 127 u.). Fordította Muraközy Gyula. In: Persius és Iuvenalis: *Szatírák*. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977. (II. VI. 347–348). 79. – Az eredeti: *sed quis custodiet ipsos custodes?*
- 18 Vö. Edmund Burke: *A Vindication of Natural Society: Or, A View of The Miseries and Evils Arising to Mankind from Every Species of Artificial Society. In a Letter to Lord ***** (1756). In: *The Works of The Right Honourable Edmund Burke*. I. West and Lilly, Boston, 1826. 53.
- 19 Kisebbségben vannak, akik nem így vélekedtek, mint például Friedrich A. Hayek: „A hatalom korlátozásához *nincs* szükség arra, hogy legyen egy másik hatalom, amely korlátozza.” *A nyelvi zavar a politikai gondolkodásban* (1967). Fordította Atkari János. In: *Piac és szabadság*. Vál. Madarász Aladár. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995. (7) 363. – Az eredeti: *To limit power does not require that there be another power to limit it.*
- 20 Magyarországon 2018 augusztusában öt szolgálat működött: Információs Hivatal (IH), Alkotmányvédelmi Hivatal (AH), Nemzetbiztonsági Szakszolgálat (NBSZ), Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat (KNBSZ), Terrorrelhárítási Információs és Bűnügyi Elemző Központ (TIBEK). – A politikusok és az elemzők némelyike a Terrorrelhárítási Központot (TEK) és a Nemzeti Védelmi Szolgálatot (NVSZ) is ide sorolta.
- 21 G. K. Chesterton: *Az ember, aki csütörtök volt* (1908). Fordította Rakovszky Zsuzsa. Helikon Kiadó, Budapest, 1987. (14) 235. – Az eredeti: *For these disguises did not disguise, but reveal.*
- 22 Vö. például Kenyeres Zoltán: *Ady Endre*. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 44. és Mezősi Miklós: *Emlékezik vagy jósol a költő a kocsi-úton?* (2011) In: Fűzfa Balázs (szerk.): *Kocsi-út az éjszakában*. Savaria University Press, Szombathely, 2011. 37.
- 23 Földényi F. László: *Melankólia* (1984). Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. (5) 130.
- 24 John Le Carré: *A kém, aki bejött a hidegről* (1963). Fordította Falvy Mihály. Európa Könyvkiadó–Fabula Könyvkiadó, Budapest, 1990. (9) 116. – Az eredeti: *It's part of our work only to know pieces of the whole set-up.*

- 25 Vö. Ch. W. Morris: *A jelemélet megalapozása* (1938). Fordította Fehér Márta. In: Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. (2) 50–51.
- 26 Bori Imre: *Füst Milán és a történelem* (1984). In: Prózatörténeti tanulmányok. Forum Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, Újvidék–Budapest, 1993. 170.
- 27 Vö. Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében* (1994). Fordította Schéry András és Gy. Horváth László. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995. (5) 142. skk.
- 28 Alexandre Dumas: *A három testőr* (1844). Fordította Csatlós János. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961. I. 8. – Az eredeti: *Le premier lundi du mois d'avril 1625, le bourg de Meung, où naquit l'auteur du Roman de la Rose, semblait être dans une révolution aussi entière que si les huguenots en fussent venus faire une seconde Rochelle*.
- 29 Vö. Kicsi Sándor András: *Kenneth Lee Pike* (2002). In: Vázlatok a nyelvtudomány történetéből. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2009. 82–83.
- 30 Ruth M. Brend: *A tagmémikus elmélet rövid áttekintése* (1971). Fordította Szépe György. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Gondolat, Budapest, 1973. 136–137.
- 31 Ludwig Wittgenstein: *Zettel* (1929–1948). G. E. Anscombe–G. H. von Wright (eds). Basil Blackwell, Oxford, 1967. (717) 124. – A kötet utolsó, 1948-ban keletkezett bejegyzésének eredeti szövege: „*Gott kannst du nicht mit einem Andern reden hören, sondern nur, wenn du der Angeredete bist.*” – *Das ist eine grammatische Bemerkung*.
- 32 A Görög antológia V. Szerelmi epigrammák könyvének 252. tétele. Fordította Ponori Thewrewk Emil. – Az eredeti: *σθήθεα δ' ἐζεύχθω, τὰ τε χεῖλεα. τᾶλλα δὲ σιγῆ κρωπέων. ἐχθαίρω τὴν ἀβροστομῆν*.
- 33 Mészöly Miklós: *A mesterségről* (1969). In: A tágasság iskolája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. (11) 109.
- 34 Mészöly Miklós: *Az intranzigencia térképe* (1983). Radnóti Sándor interjúja. In: Mészöly Miklós: *A pille magánya*. Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, Pécs, 1989. 227.
- 35 Az Országos Széchényi Könyvtár 2016-ban a „*Cinkos akusztika*” – *színház és cenzúra* címet adta a KönyvtÁrLat V. évadának.
- 36 Vö. Yule: i. m. (1. 8) 73.
- 37 Spiró György: *Az ikszek* (1981). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 466.
- 38 Vö. Ursula Ullrich–Dr. Wolfgang Ullrich: *Hati-Hati. Elefántháton India vadonjaiban* (1965). Fordította Dr. Bach Irmén. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1968. 138–139.
- 39 Vö. Vászolyi Erik: *Ausztrália bennszülött nyelvei*. Kultúrák keresztútján. L'Harmattan, Budapest, 2003. (4.7) 34.
- 40 Simoncsics Péter: *Vászolyi Erik 77 éve. Avagy mit tehet egy finnugrista az ausztrál bennszülöttekért?* Forrás, 44. évf. 2012. 5. sz. 89.
- 41 Hermann Zoltán hívta fel a figyelmet arra, hogy az elbeszélő költemény paródiaként is olvasható, ekkor „a zsémbes Judit – Laborfalvi Róza, Jóka bátya pedig – Jókai?”. Hermann Zoltán: *Pályák és Űstökösök – Arany János és Jókai Mór*. Hungarológiai Közlemények (Újvidék), 2017. 2. sz. 43. – A madárnyelv rg-s változata egyébként Jókai Mór egyik regényében is feltűnik: *A lőcsei fehér asszony* (1885). Jókai Mór válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955. (XXVIII) 307.
- 42 Vö. Lázár Ervin: *Pávárbeszvéd* (1973). In: *Tuvudsz ívgy*: Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 7.
- 43 Dömötör Sándor: *A madárnyelv, mint gyermekjáték*. Ethnographia / Népelet, LI. évf. 1940. 3. sz. 371.
- 44 Oláh Miklós: *Hungária* (1536). Fordította Németh Béla. Gondolkodó Magyarok. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. (19) 80–81. – Az eredetiben: *Hi ab initio, ut, quemadmodum corporis habitus, ita etiam idiomate ab aliis different, propriam sibi linguam, qua inter se loquerentur, a nemine externo, nisi suo cive intelligibilem, quam nostri caecorum linguam vocant, confixerunt. Hacque utuntur praerogativa, ut sint ab aliis oneribus caeterorum Hungarorum perferendis liberi atque per omnes regni partes cancionibus mendicalibus victum questumque sibi et suis faciant*.
- 45 A vakok nyelvének kérdéskörét, illetve a simándiak kilétét tárgyalja Szilágyi Emőke Rita: *Oláh Miklós, a simándiak és a lingua caecorum*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 5. Reciti* Kiadó, Budapest, 2017. 13–23.
- 46 Török Gábor: *Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk*. Magyar Nyelv, LIII. évf. 1957. 273–274.
- 47 Vö. Balassa József: *A magyar tolvajnyelv legrégebb emléke*. Magyar Nyelvőr, LIII. évf. 1924. 1–2. sz. 5–8. és Implom József: *Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk*. Magyar Nyelv, LIII. évf. 1957. 270–272. A jegyzékek egybetartozását hangsúlyozta Kis Tamás: *XVIII. századi zsványnyelvi szójegyzékeink*. Börtönügyi Szemle, 21. évf. 2002. 2. sz. 67–76.
- 48 Berkes Kálmán: *A tolvaj élet ismertetése*. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1888. 99.
- 49 Kálmán László: *Stílus: a tabutól az argóig*. In: Kálmán László–Nádasdy Ádám: *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 31.
- 50 Lásd Elisabeth Noelle-Neumann: *Die Schweigespirale: Über die Entstehung der öffentlichen Meinung*. In: Ernst ForsthoFF–

- Reinhard Hörstel (hrsg.): Standorte im Zeitstrom: Festschrift für Arnold Gehlen. Athenäum-Verlag, Frankfurt am Main, 1974. 299–330.
- 51 Vö. Elisabeth Noelle-Neumann: *The Spiral of Silence. Public Opinion – Our Social Skin* (1980). The University of Chicago Press, Chicago–London, 1984. (17) 139. k.
- 52 Lásd R. M. Hare: *A „consensus” argumentuma* (1971). Fordította Lónyai Mária. In: Lónyai Mária (vál.): *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1981. 471–501.
- 53 Lewis H. Morgan: *Az ősi társadalom* (1877). Fordította Bodrogi Tibor és Bónis György. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961. (II. IV. VI) 101. – Az eredeti: *the council was open to any private individual who desired to address it on a public question. Even the women were allowed to express their wishes and opinions through an orator of their own selection. But the decision was made by the council. Unanimity was a fundamental law of its action among the Iroquois.*
- 54 Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana* (1895). Fordította Balla Antal. Franklin-Társulat Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1913. (II. IV. 2) 142. – Az eredeti: *Épier l’opinion est devenu aujourd’hui la préoccupation essentielle de la presse et des gouvernements.*
- 55 Hans Christian Andersen: *A császár új ruhája* (1837). Fordította Rab Zsuzsa. In: *Mesék és történetek.* Vál. Gergely Erzsébet. A világirodalom klasszikusai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1959. 91. és 95.
- 56 Jean-Jacques Rousseau: *Levél d’Alembert-nek* (1758). Fordította Kis János. In: *Értekezések és filozófiai levelek.* Vál. Ludassy Mária. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 394. – Az eredeti: *L’opinion, reine du monde, n’est point soumise au pouvoir des Rais; ils sont eux-mêmes ses premiers esclaves.*
- 57 Baltasar Gracián: *Az életbölcesség kézikönyve* (1647). Fordította Gáspár Endre. Kairosz Kiadó, Budapest, é. n. [1997] (43) 33. – Az eredeti: *Sentir con los menos y hablar con los más.*
- 58 Vö. Kathleen Hall Jamieson–Joseph N. Cappella: *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment.* Oxford University Press, Oxford, 2010. (5). 75. skk.
- 59 Eli Pariser *The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You* (The Penguin Press, New York, 2011) című könyvében azt is kifejtette, hogy az általában vett közönség (*general audience*) gyakorlatilag megszűnt (54. kk.).
- 60 Vö. Noelle-Neumann: i. m. (4) 59.
- 61 Vö. Angelusz Róbert: *A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig. A látens közvélemény természetrajzához* (1991). In: *A láthatóság görbe tükréi. Társadalomoptikai tanulmányok.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 120–121. és 109–111. – Elemzésemben Angelusz közvélemény-tipológiáját vettem alapul.
- 62 Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia* (1835). Fordította Ádám Péter és munkatársai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. (II. VII). 366. – Az eredeti: *as long as the majority is still undecided, discussion is carried on; but as soon as its decision is irrevocably pronounced, a submissive silence is observed, and the friends, as well as the opponents, of the measure unite in assenting to its propriety. The reason of this is perfectly clear: no monarch is so absolute as to combine all the powers of society in his own hands, and to conquer all opposition with the energy of a majority which is invested with the right of making and of executing the laws.*
- 63 Vö. John Locke: *Értekezés az emberi értelemről* (1690). Fordította Dienes Valéria. Filozófiai Írók Tára. Új folyam. XXVI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. II. (IV. VII. 9. §) 212, illetve George Berkeley: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről* (1710). Fordította Fehér Márta. In: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások.* Vál. Altrichter Ferenc. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. Bevezetés (13. §) 163. – Az eredeti: *that is here given of the general Idea of a Triangle, which is, neither Oblique, nor Rectangle, Equilateral, Equicrural, nor Scalenum, but all and none of these at once?*
- 64 Vö. Tocqueville: i. m. (II. VII). 370.
- 65 Rudolf Arnheim: *A vizuális élmény* (1974). Fordította Szili József és Tellér Gyula. Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. (IV) 202. – Az eredeti: *The circle does not stand for roundness but for more general quality of „thingness”.*
- 66 Vö. H. C. Agrippa von Nettesheim: *Titkos bölcsélet* (1533). Fordította Magyar László András. Vízöntő Könyvek, Holnap Kiadó, Budapest, 1990. (II. 23) 100.
- 67 Vö. Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* (230 k.). Fordította Rokay Zoltán. Jel Kiadó, Budapest, 2007. 2. (IX. 2). 250.
- 68 Publius Ovidius Naso: *Átváltozások / Metamorphoses* (1–8 k.). Fordította Deveseri Gábor. Magyar Helikon, Budapest, 1964. (I. 32–35). 8. – Az eredeti: *Sic ubi dispositam quisquis fuit ille deorum / congeriem secuit sectamque in membra coegit, / principio terram, ne non aequalis ab omni / parte foret, magni speciem glomeravit in orbis.*
- 69 Edmund Leach: *Szociálintropológia* (1982). Fordította Pusztai Anikó és Sajó Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. (3) 96. – Az eredeti: *Correct forms are regular and simple, e.g. the English language usage by which straight is a metaphor for honest and crooked a metaphor for dishonest.*

A Nyugat spirituális talajvesztése mint a tradícióval szembeforduló általános szkepszis

(*A hagyomány értelemkontinuitásának megszakadása*) A Nyugat spirituális talajvesztése fokozatosan következett be a XIX–XX. század folyamán, lényegében az alapvető vallási-metafizikai konvenciók általános megkérdőjeleződése, illetve hitelvesztése okán.

„Amikor a hagyomány értelemkontinuitása földcsuszamlásszerű töréseket szenved, amikor az áthagyományozottak értelemvesztése, kiüresedése, talajtalanná válása egyre általánosabb tapasztalattá válik, természetszerűleg tör felszínre a múlttal való kritikai szembenézés igénye. Az európai filozófiai hagyománynak a – már a tizenkilencedik században erőteljesen előrevetülő, a huszadik század során azonban még tovább mélyülő – krízise számos, a filozófia önfelülvizsgálatára irányuló kísérletet eredményezett.”¹

A filozófiában, a filozófiai hagyomány és örökség értelmezésében bekövetkezett óriási törések a nyugati civilizáció embere valóságértelmezésének és világnézetének, valamint gondolkodásának általában való gyökeres megváltozását fejezik ki.² A középkorból áthagyományozott skolasztikus karakterű metafizika, mint a filozófiai hagyomány fundamentuma az első igazi csapást a német felvilágosodás során, Kant részéről szenvedte el.³ A német idealizmus további története ugyan éppen arról szól, hogy a Kant által okozott törést valahogy behegesszék, hosszú távú, tartós eredményt azonban még Hegelnek sem sikerült elérnie.⁴ A hegeli reakcionizmus lényegi célja nyilvánvaló – mint máshol már szoltam erről –, ti. a vallási apologézia, a keresztény reorganizáció.⁵ A hegeli filozófia vallási filozófia,⁶ s lássuk be: a *philosophia est ancilla theologiae* középkori elve – minthogy első körben a metafizikáról van szó – időtlen érvényességűnek tűnhet Hegel számára.⁷ A középkorban ez evidencia volt, s persze egy másik középkori elv miatt – nevezetesen a „*crede ut intelligas, intellige ut credas*”⁸ elve okán. Ergo a hit volt az első, s nem a tudás – sőt, ha nem hiszek, nem is érthetem meg az Urat.

Nos, e középkori felfogás változott meg alapvetően az újabb korokban. Az ok pedig a feltétlenül bizonyos ismereteknek – tehát a tapasztalati megalapozottságú rendszerezett tudományos ismereteknek a földrajzi felfedezésekkel megkezdődött, majd a filozófia és a szaktudományok nagyarányú fejlődésével folytatódó feltárása.⁹

Az új elv pedig Kant elve lett lényegében, a másutt már idézett tétel tehát:

„Minden a priori ismeretünket a tapasztalat lehetősége ruhazza fel tehát objektív realitással.”¹⁰

Az új elv eszerint a tapasztalati megalapozottságú tudományosság, így a mai világ ateista tudatának megfelelően a tudomány-elvűség (szcientizmus) az új vallás, vagyis az új abszolút fundamentuma a léte, mint a jelenvaló lét (az Ember) lenni-tudásának és lenni-akarásának feltétlen alapja.¹¹ A fentebbi – középkori – elv így megfordult: *Intellige ut credas, crede ut intelligas*.

A dolog csalafintasága azonban, hogy – mint a fentebbi tézis is leírja – a hit szerepe a megértésben így sem elhanyagolható. Mint Popper fogalmaz: a világról való tapasztalati ítéletalkotásaink mindig előzetes megfigyelések alapján történnek, vagyis az *empíriát mindig megelőzi a teória*.

„»A tapasztalat a szerveződésre irányuló aktív kutatási tevékenység eredménye, a szabályszerűség, vagy az invariánsok aktív keresésének eredménye. Észlelések csak az

elvárásokkal és érdekekkel, vagyis a szabályszerűségekkel és 'törvényekkel' való összhangban jönnek létre.«²¹²

Itt ehhez hadd tegyem hozzá, hogy a filozófiában az előzetes, a priori és átfogó *világnézet* az elsődlegesen meghatározó – amely utóbbi azonban részben a *hiten* mint olyanon alapszik. A szcientizmus hívei azt feltételezik pl., hogy nincsen *transzcendencia* mint olyan – ám e hitüket pusztán arra alapozzák, hogy a természettudományok eddig nem mutatták ki a létezését. Ez pedig nem feltétlen garancia.¹³

(*A metafizika fájó hiánya*) A kanti elv ugyanaz, mégis feltétlenül érvényes, hiszen elvileg, valamilyen módon minden létezőt meg kell, hogy tudjunk tapasztalni.¹⁴ A Kant névvel fémjelzett *tudományracionizációval* azonban így is akadt egy kis bibi, s e hiátus a későbbiekben csak terebélyesedni látszott. Mint Heidegger fogalmaz: „*A filozófia nem nélkülözheti hosszú távon tulajdonképpeni optikáját, a metafizikát.*”¹⁵ Kant eszerint csak úgy tudott tudományt csinálni a filozófiából, hogy félig kiherélte azt, megfosztván eredeti fundamentumától, a *prima philosophiától*¹⁶ – ám a *lehetőségiség* birodalmába száműzött vallási-metafizikai elvek¹⁷ elbizonytalanították a világot, hiszen e süppedő mocsár nem nyújtott megfelelő talajt a biztos járáshoz.¹⁸

Az *elvi alapokon nyugvó szkepszis* éráját azonban már a *posztmodernitás* jelentette,¹⁹ a posztmodern Heidegger, majd Rorty és Derrida kora, amely kort, vagyis a napjainkig hatoló korszakot – mint ismeretes – Rorty maga a „vallás és filozófia utáni kornak” nevezte.²⁰

Rorty – mint máshol már írtam – a vallás és a filozófia elvesztését nem igazán vesztegként könyvelte el, hiszen ellenségesen tekintett mindkettőre egyaránt.²¹ Magát – mint gyakran hangoztatta – nem filozófusnak, hanem irodalomtanárnak tekintette,²² valamint úgy gondolta, hogy a vallásból és a filozófiából csak baj származott az emberiség számára,²³ s ha az emberiség majd megint bajba kerül, akkor jobb, ha nem a filozófusokhoz, hanem például a mérnökökhöz fordul a bajok orvoslásáért.²⁴

Márkus György viszont a *Metafizika, mi végre?* c. könyvében „a metafizika fájó hiányáról” ír, arról, hogy noha e filozófiai diszciplínát (*szerinte*) teljes életre keltetni immáron nem lehet, hagyományának kísérteties jelenléte mégis meghatározó korunk gondolkodására nézve is.²⁵

Mindenesetre érdekes helyzet ez a se veled, se nélküled viszonya korunknak a metafizikához...

(*Metafizika Kant után?*) A kérdés tehát mondhatni klasszikus, s a következőképpen hangzik: „Végül: egyáltalán lehetséges-e Kant után, ami azt jelenti, ma még, »metafizika«?”²⁶

Nyilvánvaló – s Seubert később nagyrészt ki is fejté²⁷ –, hogy lényegében egyedül Heidegger figyelme és tehetsége fordult szinte kényszeresen pályája során mindvégig a metafizika felé,²⁸ így *egyedül a heideggeri ösvény továbbjárhatósága lehet a kulcs a metafizikához.*²⁹

Heidegger akarta a metafizikát, sőt, úgy gondolta, hogy *nem is lehetséges tudományos értékű filozófia metafizikai megalapozás nélkül.*³⁰ Az általa megcélzott és kimunkált „új értelemben vett metafizika”³¹ azonban – mint máshol már többször is elhangzott – nem ért cél, e cél elérését Heidegger a jövőre – és másra – bízta. Heidegger a *fakticitás hermeneutikája* révén egy, a hegelivel teljesen *ellentétes* metafizikát³² – először is, mint *fundamentálonológiát* – akart kidolgozni;³³ vagyis egy olyan metafizikát, amely egyrészt *antiidealista*, másrészt *anti-onto-teológiai* mint olyan.³⁴

Azon meggyőződés vezette, miszerint Hegel – miután éppen az *abszolút tudásra* tört – *elvette az értelemről az elsőséget, és ekképpen eltávolodott a tudományosságtól.*³⁵ Így a filozófia visszaesett a *mitikus narratíva* szerepébe, lerombolván azt, amit Kant fáradtságos munkával felépített.³⁶ Persze tudjuk, már Kant célja sem a pusztá *destrukció* volt – mint máshol már szóba került – ő éppen, hogy a tudományosan plauzibilis metafizika kimunkálására törekedett.³⁷ Ebben az értelemben Heidegger Kant munkáját akarta befeljezteni, a kanti ösvényen akart járni.³⁸

A metafizika azonban éppúgy megújíthatatlannak bizonyult számára, mint ahogy e feladatba Kantnak – és lényegében Hegelnek is – beletört a bicskája.³⁹ Amíg az értelemé az elsőség – így Heidegger – addig a minden létezők alapjaként felfogott Isten helye üres marad.⁴⁰ Isten ua. mint a „*misztikus Lé*” ui. – minthogy lényegileg különbözik a létezőktől –, ti. „*nem-tárgyi*”, tehát „*nem létezőszerű*”, így „*egy semmi*” kell legyen.

„1929-ben Husserl mesterem freiburgi utódként elkészítettem a *Was ist Metaphysik?* című székfoglalómat. Ebben a dolgozatban a semmiről vizsgáltam, megpróbáltam bemutatni, hogy a lét, a többi létezőtől eltérően nem maga is egy létező, s mint ilyen, ebben az értelemben egy semmi. A német és a nemzetközi filozófiai közösség nihilizmusként jellemezte ezen előadást.”⁴¹

Heidegger nem tudta kellőképpen interpretálni, hogyan érti a létfogalom és a semmi-fogalom azonosságának gondolatát, mert – legalábbis meglátásom szerint – nem gondolta végig megfelelően az ontológiai differencia összefüggésrendszerét. A kulcs pedig – mint fentebb már hangsúlyoztam – a *létfogalom kettősségének felismerése* lett volna. Mivel Heidegger a létet mint olyant *végesként* fogta fel, így létfogalma egyrészt nem volt, mert nem lehetett *autentikus*, másrészt pedig saját tétele kritériumait sem teljesítette. A *végesként felfogott lét* ugyanis egyrészt *nem differens a létezőtől* mint olyantól (ov η ov), *mert mint véges lét meghatározott lét*, vagyis *létezés* (Hegel), tehát (egy) létező, másrészt pedig nem lehet azonos a vonatkozás nélküli semmivel (az abszolút identitással).

Am az értelemnek a *Semmi a pusztá ürességet jelenti* csupán – Heidegger tulajdonképpen e megállapítással zárja pályáját.

„Elképzelhetünk-e olyasvalamit, mint a lét? Nem fog el valakit a szédülés az erre irányuló kísérletnél? Valóban, kezdetben tanácstalanok vagyunk, és az ürességbe nyúlunk. A létező – az valami: asztal, szék, fa, ég, test, szavak, cselekvés. A létező igen – de a lét? Az efféle úgy fest, mint a semmi – és nem kisebb személy, mint Hegel mondta: a lét és a semmi ugyanaz. A filozófia mint a lét tudománya a semmi tudománya? Vizsgálódásunk kiindulásakor minden látszatkeltés és megszépítés nélkül be kell ismernünk: léten közvetlenül semmit sem gondolhatok...”⁴²

Illetve mégsem egészen, hiszen – mint másutt ez már többször is szóba került – mikoron halála előtt Welte teológiaprofesszornak fejtegette utolsó gondolatait, végig „a levegőben lógott Eckhartnak az a gondolata, hogy Isten és a Semmi azonos”.⁴³

(*Isten a Semmi?*) Igazából ez volt a végszó, az idős mester, Heidegger végszava. Látszólag értelmetlen a gondolat, s egy kézlegyintéssel is szokás elintézni, vagy esetleg azzal, hogy ez valamiféle zen-buddhista ráhatás lehet Heidegger gondolkodására.⁴⁴ Ámde ez nem teljesen igaz, hiszen Heidegger gondolatai már a *Mi a metafizika?* óta – ha kimondatlanul is – lényegében e probléma körül forogtak.⁴⁵

Jómagam is sokat elmélkedtem e problémán, s mint másutt már kiderülhetett a kedves olvasó számára, úgy vélem, hogy megtaláltam a megoldást. Az istenfogalommal azonos semmifogalmat ui. egyrészt a létfogalom *tisztán alanyi*, szubjektív, tehát

nem-tárgyi értelmében kell érteni;⁴⁶ másrészt pedig ebből következően mint az *alanyi mindenség* kap *kézzelfogható* értelmet.⁴⁷ A *tárgyilag semmis* ekképpen az *alanyilag minden-es* értelmét kapja –, hiszen joggal, azaz *evidensen tételezzük alanyiság és tárgyiság kontradiktórikus értelmét*.⁴⁸

A *tárgyiság* a hegeli *létfogalommal* azonos – mint Heidegger tételezi⁴⁹ – ámde mint *’létfeljejtő’* létfogalom kap értelmet a heideggeri kritikában, s ekképpen mint *inautentikus* fogalom.⁵⁰ Ebből következik, hogy csak és csakis az *alanyiság* lehet a *lét autentikus fogalma* –, s ez a fogalom csupán *abszolút*, feltétel nélküli értelmében érvényes.⁵¹ Már Schelling kimutatta, hogy az abszolút szubjektum mint az abszolút identitás az abszolút semmivel kell azonos legyen, vagyis az abszolútum mint identitás csakis az $A=A$ formulával írható le.

„[...] Schelling a maga értelmében teoretikusan interpretálja az abszolútumot, ami csak a totális indifferencia volt, már a szellem hegeli alapfogalmának irányában. Schelling indifferenciája! »Ugyanazon formula ismétlése!« »Levetése ugyanannak [a különbözőnek és meghatározottnak] az üres szakadékába« mint »spekulatív látásmód«. Schelling maga először van ellenjátékban magával Hegel Fenomenológiájával! Tehát nem tartott vele!»⁵²

Hegel e gondolatra – mint ismeretes – némi maliciózus replikával reagál: „az abszolútumnak az a bizonyos éjszakája, amelyben minden tehén fekete”⁵³ volna szerinte a schellingi értelmezés veleje. Az igaz, hogy itt nem *szubsztanciális egységről* van szó – mármint nem szubjektivitás és objektivitás *abszolút egységéről* – ebben igaza volt Hegelnek, az efféle spinozizmus nem lehet végső megoldása az abszolútum értelmezése problémájának. Az abszolútum tehát nem *egy-ség*, hanem az *Egy*, mint Plótinosz írja – vagyis túl van a „*léten*”, ami azt jelenti, hogy *nem* maga a *lét* mint *létezés*, hanem azt, hogy maga a *Lét* mint *nem-létezés (nem-létező)*.

Hegel mást mond.

„Szubjektivitás és objektivitás egysége mármint Hegel szerint maga mint szubjektivitás értelmezendő, amely abszolút, és már nem egy mással szemben tételezett. Az eszme a »szubjektivitásától megszabadított fogalom, amely különbözik objektivitásától, de amely éppannyira az által meghatározott [lesz].« [...] A szubjektum-objektum ezen egysége tehát nem mozdulatlan fennállás, nem egyszerű magánvaló lét és nem szubsztancialitás; Hegel elutasítja ezen egységnek az objektív logika általi interpretációját. Ez sokkal inkább szubjektivitás, amely »átnyúlik« az objektivitás felett. »Az eszme egysége szubjektivitás, gondolkodás, végtelenség...« (Enz § 215 Anm.) Már a késői jénai időben kritizálta Hegel Schellingnek a szubjektum-objektum-identitás Spinoza szubsztancia előképe szerinti felfogását.»⁵⁴

Az abszolútum mint az abszolút valóság (abszolút lét) tehát az abszolút tudat, vagyis végtelen gondolkodás, és önmagának gondolása.

„[...] Ehelyütt jelenik meg Hegel istenfogalma. Heideggeri értelemben a hegeli filozófia ennyiben „ontoteológia” (uo., 45), a „magát elgondoló gondolkodás, mint a magában forgó lét” értelmében (uo., 44). Az efféle ontoteológia – és Heidegger itt találkozik az egész posztmetafizikai gondolkodással – „a gondolkodás számára kérdésessé vált” (uo., 45). E posztmetafizikai gondolkodás azonban Heideggernél – ám éppígy Derridánál is –, a metafizikatörténet pusztá meggondolása.»⁵⁵

Az *abszolútum ekképpen nem szubsztancia* – legalábbis Hegel állítása szerint. Így a végtelen tudat mint az abszolútum, Isten a határtalan Szellem, amely maga az abszolút lét – ergo implikálja az *objektivitást*, azaz az *objektív realitást*,⁵⁶ a φύσις-*t*, amely azonban nem közvetlenül, hanem az *idealitás* (a fogalom) általi közvetítettségében *reális*.⁵⁷

Ezen abszolút idealista felfogás több sebből is vérzik. Először is: a határtalan szellem véges,⁵⁸ de Hegel végtelenségfogalma is téves,⁵⁹ s ekképpen másodszor az abszolútum mint az abszolút valóság önmagában nem valóság-os⁶⁰ – hiszen a *Végtelen* nem lét mint *létezés*, vagy *létező*, mert *ontológiailag differens lét*.⁶¹ Az *abszolútum nem reális* (dolgoi, tárgyi) identitás, mint abszolút identitás, tehát nincs tárgyi léte – hanem Ő maga a tiszta alanyi lét.⁶² Az abszolútum ekképpen – Hegel (és Schelling) állításával ellentétben semmilyen értelemben sem tekinthető szubjektivitás és objektivitás egységének, hanem Ő önmagában a tiszta és feltétlen szubjektivitás, amely tehát kizár fogalmából minden tárgyiságot (létet).⁶³ Ebben az értelemben az abszolútum nem egység, hanem az Egy.⁶⁴

Itt tehát – mint fentebb írtam – éppen az 'egység' és az 'egy' fogalmak eredendő különbsége a döntő.

(Az Egy és az egység) Az egy-ség, az *unió* ugyanis mindig *összetartozást* fejez ki, vagyis mint identitás nem lehet abszolút, feltétlen, hiszen éppúgy differencia is.⁶⁵ Az identitás-fogalmat eszerint általában a létező *létezősége* értelmében szokás használni,⁶⁶ ám Hegel úgyesen megkerüli azon szükségszerűséget, hogy a *konkrét totalitás* mint *magában konkrét realitás meghatározottság mint olyan, azaz valami* – tehát *véges*.⁶⁷ Azt írja ui., hogy *e totalitás határtalan, vagyis végtelen*. Nincs tisztában azzal, hogy itt téved, a *határtalanság* ui. *nem azonos a végtelenséggel*. A Hegel által példaként felhozott kör mint határtalan síkidom is *véges*, hiszen *nagysága mérhető*.⁶⁸

Maga a szó Plótinostól ered – mármint Istenre, az abszolútumra való vonatkoztatás értelmében –, s ő maga is hangsúlyt fektet az „Egy” *oszthatatlanságának*, vagyis *feltétlen önazonosságának* kifejezésére, valamint arra is, miszerint az isteni „Egy” *nem „szellem”*, de nem is „lét”, vagy „létező”, mert felette áll a létező dolgok minden lehetséges tulajdonságának, s ekképpen csak *via negationis* ragadható meg.⁶⁹

Az abszolútum negatív determinációja, tagadó meghatározása azonban nem kielégítő mint definíció, s eleve nem is lehet az, hiszen nem affirmatív, megerősítő jellegű, azaz nem rajzolja meg az abszolút identitás pontos „képét”. Persze lehet itt azt mondani – s természetem hozzá – joggal, hogy itt éppen ez a lényeg, hogy Isten, az *abszolútum maga az abszolút kép-telen-ség*, ergo képtelenség képet alkotni róla...⁷⁰ Ám mégis lehet, az *abszolút nem-kifejezettség értelmében*, amely utóbbiként Isten a *létezőség* szempontjából kétségkívül csupán az *abszolút semmivel* azonosítható.⁷¹ Az Egy tehát – mint az ókori görögök tartották – nem mennyiség, vagy szám mint *számosság* hanem az előbbieknél *elem*, atomja csupán. Az abszolút identitást így kell eszerint elképzelni a létezőség szempontjából: mint egy kiterjedés nélküli pontot, amely azonban *végtelen mint azonosság*, vagyis minden Ő.⁷²

Az Egygel ellentétben az egy-ség viszont *létezőség*, azaz *létező* lét; vagyis *nem abszolút mint identitás*.⁷³

(Az ontológiatörténeti tradíció inautenticitása mint spirituális disszonancia) Hegel mást mondott persze, egyrészt azért, mert egy fölényes kézlegyintéssel elintézte a *Semmit*,⁷⁴ másrészt pedig azért, mert a preconcepció mintegy gátat emelt gondolkodásának, a *philosophia est ancilla theologiae* kötelezte őt – mindenképpen és minden áron meg kellett felelnie elméletének a keresztény-platonikus tradíciófolytonosság követelményének.⁷⁵

*Szofizmusa*⁷⁶ azonban provizorikus sikert aratott, hiszen magába záruló életidegen metafizikája nem oldotta meg az emberiség életproblémáit, de tudományos plauzibilitása is erősen erodálódott már a XIX. század közepére.⁷⁷ Levonható ebből persze azon következtetés is, hogy a metafizika áltudomány, de – bármilyen hihetetlenül hangzik is –, gondolhatnánk

ugyanígy azt is, hogy a metafizika elvileg mégis tudomány,⁷⁸ csupán csak a gyakorlatban – a becúszó *alapvető* tévedések, illetve *téves prekonceptiók* miatt nem sikerült plauzibilisen megvalósítani a mai napig.

A metafizika legalapvetőbb tévedését természetesen a heideggeri *ontológiai differencia* tétele mondja ki: a *Causa sui* nem lehet *ipsum esse* mint *esse determinatum*, hiszen ekképpen *ens* volna (Isten mint önmagának oka nem lehet maga a lét mint *meghatározott* lét, hiszen ekképpen *létező dologként* kell felfogni).⁷⁹

Itt az is benne van a képben, ami elkerülte Heidegger *kifejezett* figyelmét, nevezetesen az, hogy az *ens* (létező) és az *esse* (lét) mint *esse determinatum* (meghatározott lét) valójában *indifferens fogalmak tartalmilag*, különbségük csak *fogalmi különbség*, hiszen mindkettő a *substantiára* mint *essentiára* vonatkozik.⁸⁰ Heidegger ugyan elemzi e kérdést *A fenomenológia alapproblémái* c. művében, s a *suárezi értelmezést*⁸¹ – amely megegyezik az enyémmel – le is írja, de nem foglal igazán állást.

Suáreznél ugyebár *essentia* és *existentia tartalmi identitásáról* van szó, vagyis amennyiben a fentebbi két fogalmat tartalmilag azonosnak tekintjük, annyiban ezek az *ens*-el is azonosnak tekintendők.⁸² Így pedig az *ontológiai differencia*, illetve a metafizika (ontológiatörténet) '*létfeljejtése*' másként érvényes, mint ahogy az *esse determinatumot* (az *existentiát*)⁸³ és az *esse indeterminatumot* (az *esse purumot*) összemosis Heideggernél értelmeződik. Az *esse purum* ui. – mint az *ens*-től *differens* lét – a *nihilum absolutum* értelmét kapja, míg az *existentia* mint *essentia indifferens* az *ens*-től.⁸⁴

A fentebbiekből következik, hogy az *esse* (lét) csak az *esse purum* (tisza lét) értelmében *differens* az *enstől* (a létezőtől), ám ekképpen az *esse purum* az *esse determinatumtól* is *differens*.⁸⁵

A tévedés lényege itt az, hogy az *esse indeterminatum*-ot mint *esse purum*-ot a *puszta ürességeként* fogta fel a metafizika, s *ezért nem lehetett nem-létező a lét*.

„Istenre nézve nem az a legkeményebb csapás, hogy kimutatható egzisztenciájának bizonyíthatatlan volta, hanem az, hogy a valóságosnak tartott istent legfelsőbb értéké emelik. Mert ez a csapás nem azoktól jön, akik nem hisznek istenben, hanem egyenesen a hívőktől és azoktól a teológusoktól, akik minden létezők leglétezőbbjeként beszélnek róla, bár soha nem jut eszükbe, hogy magára a létre gondoljanak, és hogy közben erre rádöbbenjenek; ez a gondolkodás, ez a beszéd a hit szempontjából nézve éppenséggel istenkáromlás.« (Martin Heidegger: *Holzwege*. Id. kiad. 203. l.)⁷⁸⁶

Magának Heideggernek is feloldhatatlan apóriát jelentett e kérdés, ua. ahhoz feltétlenül ragaszkodott, hogy a *metafizikai inautenticitás lényege az ontológiai indifferencia*.⁸⁷ A '*létfeljejtés*', amelyet e „mulasztó”⁸⁸ felfogás okozott, felmérhetetlen jelentőségű, hiszen a létfelfogás metafizikai kérdése ua. feltétlenül vallási kérdés is.

Az ontológiatörténet inautenticitása mint spirituális disszonancia a gyakorlatban tehát a vallás mint olyan problémája, ami először is azt jelenti, hogy maga a vallás problémás.⁸⁹ *A problematikus vallás pedig problematikus élethez és problematikus politikához, vagyis nem megfelelő társadalmisághoz vezetett.*

(*A 'létfeljejtő' vallás mint életproblémáink fő oka*) A '*lét*' (valóság) mint abszolút: Isten, az abszolútum.⁹⁰ Heidegger ezt tagadja, de nincs igaza.⁹¹ Azért tagadja, mert nem megfelelőképpen fogja fel az abszolútumot.⁹² Persze mások sem, kivéve a kabbalistákat: Isten a „Végtelen Semmi”.⁹³ Végtelen, vagyis az Egyetlen Végtelenség, és Semmi, mert nem-tárgyiság, azaz nem-lét mint nem-létező (nem-létezőség).⁹⁴ A Végtelenség eszerint *nem* mint *objektív* realitás lép élénk, hanem éppen mint *unobjektív* realitás, vagy puszta realitás mint *possibilitas*.⁹⁵

Mint Heidegger interpretálja Kantot, a realitás mint olyan possibilitas, lehetőség, s csak tárgyi létmódjában aktualitás.

„Amikor Kant az omnitudo realitatisról, a realitások összességéről beszél, akkor nem a valóságosan meglévő összességére gondol, hanem megfordítva, éppenséggel a *lehetőséges dologi meghatározottság összességére*, a tartalom, a lényegiségek, a lehetséges dolgok összességére. A *realitás eszerint azonos a leibnizi possibilitas, lehetőség kifejezésével.*” (Kiemelés tőlem: G. Z. E.)⁹⁶

Az *unobjektív*, nem-tárgyi *Wasgehalt*, az *idea* a dolog teljessége, mint létlehetősége, vagy, ahogy Hegel mondja: idealitása. Hegel szerint ezen ideális lét „magánvalóságában tételezve realitásnak bizonyul”⁹⁷, minthogy szellemi lét, s „csakis a szellemi a valóságos”⁹⁸. A szellem pedig a tudat,⁹⁹ vagyis csak a tudat valóságos Hegel szerint. Isten, az abszolútum pedig az abszolút tudat. E klasszikus metafizikai elgondolás a posztmodernitás számára „kérdésessé vált”¹⁰⁰. Minden bizonnyal Plótinoszhoz van igaza, aki szerint Isten nem lehet szellem, éppen azért, mert a szellem konkrét totalitás.¹⁰¹

A Heidegger által olyannyira keresett – és félig meg is talált – ’lét’ eszerint mégis csak az *ipsum esse*, mint Aquinói Tamás mondja, ámde *mint abszolút realitás unobjektív realitás*, ergo tisztán szubjektív realitás (az eckharti *esse purum*).¹⁰² Maga Tamás is megkülönböztette Istent, mint létet (esse) a meghatározott létől, azaz a létezésről (az *existentiától*),¹⁰³ ámde azon következtetést már nem vonta le, amely pedig itt szükséges lett volna, hogy amennyiben Isten, az abszolútum mint lét unobjektív realitás, annyiban possibilitas, vagyis *meghatározatlan* lét, mint létmód.¹⁰⁴

Ez utóbbi gondolatnak komoly következményei vannak, hiszen a fentebbiekre való tekintettel megkérdőjeleződik a vallás, a keresztény hit (s vele együtt majdnem az összes többi világvallás) istenképe.¹⁰⁵ Így a *létfelejtés* az *istenfelejtés* értelmét kapja, s ez nem csupán egy elvont allegória, hanem a *valóság feltétel nélküiségének nem-ismerete*, amely utóbbi pedig ellenkezőleg ismeretként az *objektív igazság* megismerésének alapvető feltétele volna.¹⁰⁶ Ez utóbbi tehát egy, a Való Világot érintő probléma, ahol bizony a lét a tét.¹⁰⁷

BIBLIOGRÁFIA

Önálló kötet:

Manuel Bremer: Was will Hegels Dialektik? – Ein Ansatz zur Interpretation zur Wissenschaft der Logik, 2011
Klaus Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976

Meister Eckhart: Predigten, Traktate, Sprüche

Daniel Fidel Ferrer: German Philosophers: Kant, Hegel, Schelling, Nietzsche and Heidegger, Athaeneum Library of Philosophy, 2011

Gerd Haeffner: Heideggers Begriff der Metaphysik, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974

Martin Heidegger: A fenomenológia alapproblémái [*Die Grundprobleme der Phänomenologie*], ford: Demkó Sándor, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2001

Martin Heidegger: Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am main, 1997

Martin Heidegger: Kant és a metafizika problémája [Kant und das Problem der Metaphysik], ford. Ábrahám Zoltán és Menyecs Csaba, Horror metaphysicae, Osiris Kiadó, 2000

G. W. F. Hegel: A logika tudománya [Wissenschaft der Logik] ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979

G. W. F. Hegel: A szellem fenomenológiája [Phänomenologie des Geistes], ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973

- Márkus György: Metafizika – mi végre?, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, Horror Metaphysicae, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998
- Nyíró Miklós, szerk., Filozófia mint de(kon)strukció: Heidegger és Derrida, L'Harmattan Kiadó, 2012
- Richard Rorty: Esetlegesség, irónia és szolidaritás, ford. Boros János és Csordás Gábor, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994
- Schwendtner Tibor: Husserl és Heidegger – Egy filozófiai összecsapás analízise, L'Harmattan, Budapest, 2008.
- Hans Otto Seitschek: Religionsphilosophie als Perspektive, Springer VS, Wiesbaden
- Suki Béla: Martin Heidegger filozófiájának alapkérdései, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976
- Jörg Wurzer: Karl Poppers Kübel- und Scheinwerfermodell der Erkenntnis, Bonn, 1994
- Tanulmány gyűjteményes kötetben:
- István M. Fehér: Heideggers Kritik der Ontotheologie, in: Religion und Gott im Denken der Neuzeit. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn : München : Wien : Zürich, 2000
- Jens Halfwassen: Hegel és Plótinosz az önmegismerésről – Az újplatonizmus jelentősége Hegel szellemfogalmának szempontjából, in: Idealizmus és hermeneutika – Tanulmányok Fehér M. István hatvanadik születésnapjára, szerk. Olay Csaba, L'Harmattan Kiadó, 2010
- Martin Heidegger: Hegel
Die Negativität. Eine Auseinandersetzung mit Hegel aus dem Ansatz in der Negativität (1938/39, 1941)
Erläuterung der „Einleitung“ zu Hegels „Phänomenologie des Geistes“ (1942)
Gesamtausgabe III. Abteilung: Unveröffentlichte Abhandlungen Vorträge – Gedachtes, Band 68, Hegel, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1993
- Martin Heidegger: Frühe Schriften. Gesamtausgabe, Bd. I, hg. von F-W. v. Herrmann. Frankfurt a. M. 1978
- Richard Rorty – Gianni Vattimo: The future of religion, szerk: Santiago Zabala, Columbia University Press, New York, 2005
- H. Seubert: Heideggers Zwiegespräch mit dem deutschen Idealismus, Köln/Weimar/Wien, Böhlau Verlag, Collegium Hermeneuticum, Band 7, 2003
- K. Tsujimura, Martin Heideggers Denken und die japanische Philosophie. Festrede zum 26. September 1969, in Ansprachen zum 80. Geburtstag am 26. September in Meßkirch
- Periodika:
- Thomas Collmer: Hegels Begriff der Negativität, Zeitschrift marxistische Erneuerung, 2006. március, forrás: <http://www.zeitschrift-marxistische-erneuerung.de/article/769.hegels-begriff-der-negativitaet-i.html>
- Harald Kerber: Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze, forrás: <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>
- Magyar Katolikus Lexikon, forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/E/egzisztencia.html>
- Vásárhelyi Szabó László: Nihilizmus-terápia a tengerkor szellemében Kalligram / Archívum / 1998 / VII. évf. 1998. november–december
- Don Watson: The Religion of Scientism, forrás: https://hilgart.org/enformy/Religion_of_Scientism.htm
- Wikipedia the free encyclopedia

JEGYZETEK

- Nyíró Miklós, szerk., Filozófia mint de(kon)strukció: Heidegger és Derrida, L'Harmattan Kiadó, 2012.
- Míg a középkorban a fentiek sziklaszilárd meggyőződések nyugodtak, az újabb korokban e bizonyosság lassan semmivé foszlott. Aligha lehet itt más ideológiát vádolni, mint a *racionalizmust*, amely lassan, de biztosan döntötte romba a középkori szellemiség sziklavarárt.
- A metafizika – az abszolút tudomány – plauzibilitásának felszámolása kihúzta a szőnyeget a vallás alól is.
- A hegeli metafizikai restauráció érvényessége történelmi léptékekkel mérve kérdéséletűnek bizonyult. Filozófiai és politikai hatása azonban mégis óriási, ám – főként az utóbbit illető – hatásának pozitívítása ua. legalábbis kérdéses.
- Kant hatására vált Hegelnél a metafizika oly radikálisan logikává – mint Heidegger írja a *Kant és a metafizika problémájában* – ám e „Logika” mégis éppen az értelemről veszi el az *elsőséget*... A hegeli metafizika ekképpen ésszerűtlen, s ésszerűtlensége éppen *oktrojatív, erőszakos* karakterében mutatkozik meg. Olybá tűnik mindenesetre, hogy Hegel csupán e kényszerítő, erőszakos és ésszerűtlen módon látta lehetségesnek megvédeni az átörökölt vallási-metafizikai tradíciót.

- 6 „Georg Wilhelm Friedrich Hegel filozófiája rendszerében a vallásnak magas rangot jelöl ki. Közel a legmagasabb fokot éri el a szellem magára irányuló reflexiójaként az abszolút tudásban. Végül a vallás olyan közel kerül a filozófiához, hogy felolvad benne. Ezáltal Hegel filozófiája az itt bemutatott rendszertan értelmében valási filozófiaként értelmezendő – más módon, mint Fichténéél, vagy Schellingnél.” (Hans Otto Seitschek: Religionsphilosophie als Perspektive, Springer VS, Wiesbaden, 2017, 123–124. o.)
- 7 Minthogy ő maga is e középkori papi-teológiai felfogás töretlen híve volt.
- 8 Az elv Hippói Ágostontól ered (*Tract. Ev. Jo.*, 29.6), s ezt fűzi tovább Anselm, mikor ezt írja: „*Neque enim quaero intelligere ut credam, sed credo ut intelligam*” (Nem azért keresem az értelmet, hogy hihessek, hanem inkább hiszek, annak érdekében, hogy képes legyek a megértésre.) (Wikipedia, forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Credo_ut_intelligam)
- 9 A változások fő oka mindenképpen a kereskedelem, az itáliai kereskedővárosok vagyonszerző buzgalma volt. Am hogy megismerték a más értékét, értékelődött át a saját – úgy a tudományokban, mint ahogy a művészetekben is.
- 10 Heidegger 2000: 154. o.
Mint Kant írja tehát, minden, a tapasztalatot megelőző ismeretünk alapja maga a tapasztalat *lehetősége*. Ebből következik, hogy bárminek a létét (létezését) tételezzük is fel, e dolog objektív, tárgyi létének megtapasztalása reális lehetőség kell legyen számunkra.
- 11 „A materializmus kimagasló pozíciót tölt be a mai tudományban világszerte. A materialista világnézet azért nyerte el e pozíciót, mert rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult a tudományos munkában az utóbbi néhány évszázad során, s nem csupán a fizikai tudományokban, de a biológiában is. Az »óramű« modell megalkotta és megerősítette annak hitét, hogy – elegendő idő és pénz birtokában – a materialista tudomány végül mindent meg fog magyarázni, az életet és a tudatot is. A tudományfilozófus Karl Popper fanyarul jellemezve „elkötelezett materializmusnak” nevezte e hitet. Valóban, az elkötelezett materializmus alapvető dogma a szcientizmusban.” (Don Watson: *The Religion of Scientism*, forrás: https://hilgart.org/enformy/Religion_of_Scientism.htm)
A *szcientizmus* a fentebbiek alapján lényegében *fizikalizmus*, vagyis a *valóságértelmezés* filozófiai fundamentumát a *philosophia naturalis* területe által kínált fogalmakra redukálja – élesen szembenállva a *metafizikával* mint olyannal.
- 12 Jörg Wuerzer: *Karl Poppers Kübel- und Scheinwerfermodell der Erkenntnis*, Bonn, 1994 (Forrás: http://www.wuerzer.org/Homepage/Publikationen/Eintr%C3%A4ge/1994/5/1_Karl_Poppers_K%C3%BCbel_und_Scheinwerfermodell_der_Erkenntnis_files/kuebel_und_scheinwerfer.pdf)
- 13 Annál is inkább, mivel egyedi empiriák – manapság csupán a *médiумok* részéről – nagyon is adódnak e tárgyban.
- 14 Miután minden létező – akár fizikai, akár szellemi – elvileg hozzáférhető kell legyen a megismerő tapasztalás számára; hiszen a létben adódik, vagyis ott, ahová a jelenlétét belevetett.
- 15 Martin Heidegger: *Frühe Schriften*. Gesamtausgabe, Bd. 1, hg. von F-W. v. Herrmann. Frankfurt a. M. 1978, 406. o.
- 16 Kant persze nem erről beszélt, ő egy tudományosan hiteles metafizika megalapozásának szánta és hitte *A tiszta ész kritikáját*. Am – minthogy visszaadta az értelemnek az elsőséget – ezáltal hosszú távon lehetetlenül el a prima philosophia plauzibilitása, hiszen a hegeli metafizikai restauráció csupán provizorikus babérokat volt képes aratni.
- 17 Mint Kant írja fő művében, a metafizika a pirori szintetikus elvei a gyakorlati ész világában érvényesek lehetnek –, sőt, érvényeseknek is kell lenniük, hiszen az erkölcsiség léte involválja e fentebbi elvek érvényességének szükségszerű feltételezését.
- 18 Már Hegel úgy beszélt a filozófiáról, mint az oltárától megfosztott templomról. A prima philosophia nélkül a filozófia nem képes átfogó fundamentumot biztosítani a civilizáció önértelmezéséhez, ekképpen hosszú távon szellemi talajvesztéshez vezet. Ebben igaza volt Hegelnek – más kérdés, hogy – mivel visszavette az értelemtől az elsőséget – maga is mocsárra építette metafizikáját.
- 19 *A posztmodernitás a meta-narratívák halálát jelentette* – mint Lyotard hangsúlyozza – azon átfogó narratívákat, amelyek a nyugati civilizáció ideológiai hátterét, metafizikai alapját jelentették. Helyüket az általános kételkedés és bizalmatlanság vette át – *e szellemi törés oka pedig főként a második világhétség volt*.
- 20 „Az »Antiklerikalizmus és ateizmus«-ban Rorty Vattimo *Hit* című művével vitázik, és amellet érvel, hogy a metafizika vége kikövezi az utat egy anti-esszencialista vallás számára. Rorty vallás-konceptiója, saját motívumok által meghatározottan, a Testamentum ígérétet teljesíti be, miszerint Isten a továbbiakban az emberiséget nem szolgál, hanem barátunk tekinti. [...] Az élő dialógus, amely e kötetet befejezi [...] a vallás jövőjét elemzi, együtt azon politikai, szociális és történelmi aspektusokkal, amelyek korunk posztmodern, posztmetafizikai és posztchristianus világot jellemzik.” (Richard Rorty – Gianni Vattimo: *The future of religion*, szerk: Santiago Zabala, Columbia University Press, New York, 2005)
Rorty eszerint egy olyan vallásfelfogás híve, amely a nyugati liberális demokráciát az

- Újtestamentum ígérete beteljesítésének tekinti. E vallásfelfogás szembefordul a történelmi, keresztény-feudális és esszencialista-metafizikai vallásfelfogással; amely – az Ígélet ellenére – 28
- „Amikor Heidegger filozofálni kezdett – már az ismeretelméleti filozofálás hosszú évtizedei után, amint ezt az akkoriban uralkodó neokantianizmus gyakorolta – a metafizika új életre keltésének igyekezete lógott a levegőben. [...] »A filozófia nem nélkülözheti hosszú távon tulajdonképpeni optikáját, a metafizikát«, hangzik el programszerűen. Már néhány évvel később teljesen revideálva lett ezen – a metafizikához való – teljesen problémamentes viszony, és a létkérdés (először is mint a *Lét és időre* irányuló kérdés és aztán mint a metafizikára mint a lét történetére irányuló kérdés) egy – igen, mintegy – az egész metafizikai tradícióval folytatott vitává fejlődött. A metafizikai orientáció éppúgy, mint korábban, érdeklődésének középpontjában maradt, mindazonáltal nem pusztán ugyanannak a megújítását tartalmazta.” (István M. Fehér: Heideggers Kritik der Ontotheologie, in: Religion und Gott im Denken der Neuzeit. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn : München : Wien : Zürich, 2000)
- 29 Természetesen nem a Heidegger által szorgalmazott tudomány-talan értelemben, ti., hogy irodalmiasan – hanem az onto-teológia *részleges* rehabilitációja révén. Ez utóbbi annak belátását követeli, hogy a metafizika nem lehetséges másképp, hanem csakis a végtelenre, illetve a végtelenséggel abszolúte azonosként felfogott istenségre irányuloként, s az abban megalapozódó abszolút tudományként felfogottan.
- 30 Vö. 28. lj.
- 31 „Az »új értelemben vett metafizika« kidolgozásával Heidegger a piramisszerűen építkező fundamentálonológia helyett olyan »escheri« elrendeződésű metafizikát javasol, amely tud arról, hogy a szabadságon, végességen, történetiségen »alapuló« metafizika nem képes egységesen járható térben a problematikája egészét kibontakoztatni.” (Schwendtner 2008, 271. o.)
- 32 „Az 1936/38-as években Heidegger egy második nagy művön dolgozott a *Sein und Zeit* után, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* címmel. Ez nem előadás-sorozat, vagy egy más filozófusokról szóló mű, hanem inkább Heidegger kísérlete saját filozófiájának átdolgozására. A *Beiträge*-ben beszél nekünk Heidegger Hegelt illető alapvető szemléletéről: »Hegel rendszertanát az uralkodó tekintetre hozni [in den beherrschenden Blick bringen] és bizony teljesen ellentétesen gondolkodni.«” (Kiemelés tőlem: G. Z. E.) (Daniel Fidel Ferrer: German Philosophers: Kant, Hegel, Schelling, Nietzsche and Heidegger, Athaenium Library of Philosophy, 2011. Forrás: http://evans-experimentalism.freewebspace.com/ferrer_german_phil...)
- 114 Itt persze a történelmi vallásról és a történelmi filozófiáról (a metafizikáról) van szó. (Vö. előző lj.) Rorty ellenséges érzülete a fentebbieknek szól tehát, ugyanis ezeket okolta az emberiség jóformán minden bajáért...
- 122 Ezt számos alkalommal hangsúlyozta, nyomatékosítva ezáltal az általa üdvösnek tekintett filozófiafelfogást, miszerint a filozófia pusztán egy sajátlagos irodalmi műfaj. (Vö. R. Rorty: *Philosophy as a kind of writing.*)
- 123 Vö. 21. lj.
- 124 Vö. R. Rorty: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*, ford. Boros János és Csordás Gábor, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994.
- 125 „Nem a metafizika fájó hiánya vagy uralmának leáldozása kiált történeti megértés után, hanem hagyományának szó szerint kísérletes jelenléte, melyet sem elűzni, sem teljes életre kelteni nem lehet.” (Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, Horror Metaphysicae, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998, 152., 158. o.)
- 126 H. Seubert: Heideggers Zwiegespräch mit dem deutschen Idealismus, Köln/Weimar/Wien, Böhlau Verlag, Collegium Hermeneuticum, Band 7, 2003, 42. o.
- 127 „[...] Végül: egyáltalán lehetséges-e Kant után, ami azt jelenti, ma még, ’metafizika’? [...] Az idealizmus utáni gondolkodás messzemenőkéig antimetafizikailag orientált maradt: ez éppúgy érvényes az újkantianizmus ismeretelméleti-tudományos orientációjára, mint ez utóbbi korrekívumaként létrejött ’életfilozófia’ minden változatára, de a filozófiai dezilluzionizációra is, amely magának akadémiai outsidersnek, mint Marx, Kierkegaard és Nietzsche révén hódított teret. Az antimetafizikai elv a fenomenológiai gondolkodás első megnyilvánulásaira is jellemző Husserl korai műveiben. [...] Más a helyzet Husserl nagy tanítványával, Martin Heideggerrel. A korai időktől kinyilvánította Heidegger a metafizika iránti szenvedélyét – ha némileg burkoltan is.” (Seubert 2003: 42–43. o.)
- A metafizikaellenesség kanti vívmány, azaz a német felvilágosodás szülötte. *Az abszolút tudomány végletes erodálódása egyfajta civilizációs forradalom volt*, amelynek során az euroatlanti civilizáció végleg kiverkedte magát a középkorból. Ez utóbbi persze nem separálható a vallás civilizációdetermináló szerepének radikális redukálódásától sem, hiszen az abszolút tu-

- 33 „[...] *Ha A tiszta ész kritikája* ennek megfelelően Heidegger számára mindenek előtt „a metafizika alapvetésének” számít, akkor az ő fő dolga a *Lét és időben* – mint Kant-könyvében visszatekintve írja –, »a metafizika fundamentálonológiai alapvetése« volt.” (Fehér 2000: 203. o.)
- 34 „[...] Minthogy a metafizikának ezen a módon sokrétűen van az alappal és a megalapozással dolga, és ez utóbbi nyilvánvalóan logikai karatert mutat, így a »metafizikát szakszerűbben és jelentőség-teljesebben« mint »onto-teo-logikát« lehet és kell elgondolni és meghatározni. [...] »A metafizika a létezőt mint létezőt a megalapozó elképzelés módján gondolja el«, írja a »*A filozófia vége és a gondolkodás feladata*« című tanulmányában. A lét mint elrejtetlenség, mint minden létező alapja, a nem és sosem tárgyi, vagyis létezőszerű, elképzelhető és megalapozható, a metafizika által szükségszerűen elnézett és átugrott. Az ezen a módon eljáró és ekképpen viselkedő metafizika horizontján »a létező léte [...] az alap értelmében csak mint a Causa sui elképzelt. Így kerül Isten metafizikai neve megnevezésre.«” (Uo. 207–208. o.)
A lét „mint minden létező alapja” „a nem és sosem tárgyi”, vagyis nem „létezőszerű”, tehát nem elképzelhető – ergo a lét mint a nem-tárgyiség: a *kép-telen-ség*.
- 35 „[...] Itt válik nyilvánvalóvá valami lényegi: Amennyire Hegel az abszolút tudásra koncentrált (A logika tudománya), éppoly távol kerül a filozófia a tudományoktól a szokásos értelemben. A tudás abszolútságában éppenséggel sokkal inkább az fejeződik ki, hogy az magában túlhaladja a tudás vulgáris fogalmát és a fogalom csak értelmi fogalmát.” (Heidegger 1997: 230. o.)
- 36 „[...] a metafizika belső lehetőségét és szükségszerűségét, vagyis a lényegét, alapjában a végesség problémájának eredendőbb kidolgozása és kiélezettebb elnyerése hordozza és őrzi meg.” (Martin Heidegger: Kant és a metafizika problémája [*Kant und das Problem der Metaphysik*], ford. Ábrahám Zoltán és Menyess Csaba, Horror Metaphysicae, Osiris Kiadó, 2000, 154. o.)
A metafizika lényegét Heidegger szerint a *végesség* mint olyan adja. Vagyis Istennek nincs helye a filozófiában. Az *értelemé* az elsőség, s Isten létének feltételezése értelmetlen. Hegel lábballal tiporja a kanti – *tudományracionalizációra* irányuló – erőfeszítést, az általa olyannyira tömjénezett – „szuprarácionalitásként” értelmezhető – „spekulatív ésszerűség” valójában *irracionalizmus* (mint Popper is hangsúlyozza). Ezt pedig éppen azért teszi, hogy Istennel kezdhesse a tudományt. Ez utóbbi igyekezetben viszont nem önmagában van a hiba...
- 37 „*A tiszta ész kritikája* – amint Kant kifejti – »a módszerrel való értekezés, s nem pedig a tudomány egy rendszere maga«, »a szükséges
- előzetes megalapozás egy mélyreható metafizika előmeneteléhez [...]«” (Fehér 2000: 203. o.)
- 38 „[...] és Heidegger a fundamentálonológián Kant-könyvében »a metafizika lehetőségének alapját«, ill. »a metafizika első szintjét« érti.” (Uo.)
- 39 Kant a gyakorlati ész világába toltá át a metafizikát – mint „*lehetősegtudományt*”, Hegel pedig az *irracionalizmusba*, ám ezt persze észre sem vette... Egyik megoldás sem volt fenntartható.
- 40 „Heidegger filozófiája, ill. kései létgondolkodása pontosan aszerint kap vallási tónust, amint távolságot tart az eredet metafizikailag-onto-teológiailag meghatározott teológiájától. Isten-telen e gondolkodás és az is marad egy hangsúlyos értelemben abból kifolyólag, hogy számára az élő Istenről van szó, nem pedig a metafizika Istenéről, Istenről mint a Causa sui-ól, akihez „az ember sem imádkozni, sem pedig [...] neki áldozni nem [tud]. *Arról az Istenről van szó, aki előtt az ember félelmében térdre esni és aki előtt ő muzsikálni és táncolni nagyon is képes*. Ezen Isten helye üresen áll [...]” (Uo.)
- 41 K. Tsujimura, Martin Heideggers Denken und die japanische Philosophie. Festrede zum 26. September 1969, in Ansprachen zum 80. Geburtstag am 26. September in Meßkirch.
- 42 Martin Heidegger: A fenomenológia alapproblémái [*Die Grundprobleme der Phänomenologie*], ford. Demkő Sándor, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2001, 25. o.
- 43 Vásárhelyi Szabó László: Nihilizmus-terápia a tengelykor szellemében Kalligram / Archivum / 1998 / VII. évf. 1998. november–december.
- 44 Vö. uo.
- 45 Csak ott a lét és a semmi azonosságának problémáját boncolgatja. Ámde nyilvánvaló, hogy a létezőtől különböző lét, mint a *létező létezőségének alapja* csakis az *abszolútum*, Isten lehet – legalábbis a klasszikus ontológiai felfogás szerint. *Deus est ipsum esse per se subsistens* – mondja Aquinói Tamás; s e felfogás uralta a Heidegger által *onto-teológiaként* jellemzett filozófiatörténetet általában.
- 46 E gondolat teljesen új a filozófiában, hiszen Isten mint *létezőt* fogták fel a filozófusok mindig is, s ekképpen éppúgy tárgyként, ill. tárgyiségként, azaz *létként*, mint *alanyként*, vagy *alanyiségként*. Ámde amennyiben az abszolútum, Isten egyformán tárgy és alany, annyiban *véges formát ölt*, azaz *nem lehet identikus mint végtelenség*.
- 47 Mint a végtelenséggel abszolúte azonos identitás, Isten a szubjektív, *alanyi totalitás* értelmét kapja. E totalitás azonban mint *nem-tárgyiség* – *nem lét-szerűség*.
- 48 Az alanyiságot az ember saját, tudati szubjektivitása alapján képzeli el, s ez mint ilyen az öntudat, vagyis az én mint olyan a maga lényege szerint – s mint ilyen önmagában nem-tárgyi természetű

- identitás – vagyis az empirikus tapasztalás számára nem létezik. Erről már Hume is írt.
- 49 „Amit Hegel »létnek« (és lényegnek) nevez, azt mi »tárgyisággként« határozzuk meg: Hegelnek ezen megjelölése sem véletlen, hanem *A metafizika átváltoztatása* [Die Überführung der Metaphysik] és ugyanannak kanti karaktere által meghatározott [...]” (Heidegger 1993: 50. o.)
- 50 Mert a legfőbb *létezőként*, a *Causa suiként* tétélezi a létet mint olyant.
- 51 Ergo a létfogalom *dichotomikus*: itt ui. az *abszolút* létről, mint a *feltétlen nem-tárgyiságról* beszélnek; míg az általában vett lét éppen a *tárgyiság* mint olyan. Ez utóbbi fogalom azonban nélkülözi az ontológiai differenciát – vagyis éppígy jelenthet *lényeg*et, *létezőség*et, létezést és *létezőt* is.
- 52 Heidegger 1997: 197. o.
- 53 Hegel 1973: 16. o.
- 54 Düsing 1976: 292. o.
- 55 Harald Kerber: Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze, forrás: <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>
- 56 „[...] A reális és a realitás e fogalmát kezdettől fogva rögzítenünk kell, ha Kant tételét, hogy a létezés [Dasein] nem reális predikátum, azaz nem egy dolog tartalmának meghatározása, helyesen akarjuk megérteni. A realitás és a reális fogalmának Kantnál nem az a jelentése, amire manapság többnyire gondolunk, amikor a külvilág realitásáról vagy az ismeretelméleti realizmusról beszélünk. A realitás nem azt jelenti, hogy valóság, illetve létezés vagy egzisztencia, vagy éppenséggel meglévség. Nem azonos a létezéssel, az »objektív realitás« fogalmát azonban Kant azonos értelemben használja a létezéssel. A »realitás« kifejezés kanti jelentése e terminus szó szerinti értelméhez igazodik. Kant a terminust nagyon találon dologisággal [Sachheit], dologi meghatározottsággal fordítja. Reális az, ami a *res*hez tartozik.” (Martin Heidegger: A fenomenológia alapproblémái [Die Grundprobleme der Phänomenologie], ford: Demkó Sándor, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2001, 47–48. o.)
- 57 „[...] Ámde az idealitás nem olyasvalami, ami a realitáson kívül és mellette van, hanem az idealitás fogalma kifejezetten abban van, hogy *igazsága* a realitásnak, azaz a realitás, magánvalóságában tétélezzve, idealitásnak bizonyul.” (Hegel 1979: 168. o.)
Az *idealitás* mint a realitás *magánvalósága* a realitás (az objektív valóság) *abszolút léte* a hegeli tétélezés szerint. E platonikus, a platóni ideatanra alapozó koncepció avított elképzelése a posztmodern tudományfogalom szerint *mitikus*, vagyis *tudománytalan* eleme a hegeli metafizikának.
- 58 Mert a határtalan szellem mint létező: véges.
- 59 „[...] Hegel egy »képet« kínál: a processzus képe az egyenes vonal, az igaz végtelen ezzel ellentétben »a kör, a magát elért vonal, amely zárt és teljesen jelenvaló, kezdőpont és vég nélkül« (5,164). E kép nem kielégítő: a zárt kör egy véges alak; ez érthetően azt jelenti az Enciklopédiában a természettfilozófiához fűzött egyik szóbeli kiegészítésben, hogy a kör »az értelem görbéje, amelynek azonosságát tétélezz« (9,94; Enz. § 270 Z.)” (Collmer 2006: 5. o.)
- 60 Mert önmagában nem tárgyiság (lét).
- 61 Vagyis csak a végtelen lét (az abszolútum) differens ontológiailag mint lét a létezőtől.
- 62 Vagyis a *tiszta nem-tárgyiság mint feltétlen identitás*.
- 63 Az abszolút identitás tehát a feltétlen nem-tárgyiság (nem-lét), s mint unobjektív realitás – a kanti értelmezéssel megegyezően – létmódja a leibnizi possibilitas-nak felel meg.
- 64 Vö. 149. l.j.637
- 65 Vö. 59. l.j.
- 66 Azaz az identitás általában entitás, Seiendheit – létezőség (ov η ov), vagyis essentia mint substantia, lényeg.
- 67 „A valami, immanens határával önmagának elmentmondásaként tétélezzve, amely azt túltalja és túlhajtja önmagán: a véges.” (Hegel 1979)
- 68 Vö. 59. l.j.
- 69 Vö. 99. l.j.
- 70 Ezért is tiltja a judaizmus Isten képi ábrázolását.
- 71 A feltétlen nem-lét (nem-létezés) a feltétlen Lét (Semmi). *Isten mint a feltétlen nem-létezőség az abszolút nem-kifejezettség*. A kifejezettség a kinézet, az εἶδος, ám az Úr önmagában pusztán mindennek a lehetősége – a *nem kifejezett identitás*.
- 72 Isten a végtelenség, és semmi más – és semmi más nem végtelen, csak Ő. Így a mindenség is végeesség – nem pedig végtelenség, ez utóbbi tehát a Semmi-ség; viszont a mindenség, s benne minden dolog Isten egy megnyilvánulása, kifejezettsége. A kifejezettség, a kinézet mint létező azonban ahogy kifejezi, úgy tagadja is az Urat – ahogy Hegel írja: a lényeg a lét tagadása.
- 73 Az egy-ség a szubsztancia, a létező, az identitás mint entitás. Kifejezettség, vagyis kinézet mint olyan – véges lét, amely tehát a végtelen létnek negatívítása.
- 74 „A Semmit a tudomány egy fölényes gesztussal fel szeretné adni. [...] A tudomány állítólagos józansága és fölénye neveltségessé lesz, ha nem veszi komolyan a Semmit. Csak azért teheti a tudomány vizsgálódás tárgyává magát a létezőt, mert a Semmi megnyilvánul. A tudomány csak akkor képes ismét újból és újból elnyerni lényegi feladatát, ami nem az ismeretek gyűjtéséből és rendezéséből, hanem a természet és történelem igazsága egész terének állandóan

- újra és újra végrehajtandó feltárásából áll, ha a metafizikából egzisztál.” (Heidegger 1994: 31–32. o.)
- 75 Mert: *Crede ut intelligas, intellige ut credas.* A keresztény felfogás szerint az irracionalitás megelőzi a racionalitást – *a hit az abszolút tudás.* Aztán pedig addig csavarjuk a dolgokat, amíg az nem jön ki a végén, ami megfelel a hitnek...
- 76 „Hegel dialektikájánál éppúgy, mint Kantnál különbséget kell tenni a tulajdonképpen teljesen értelmes kezdet és Hegel saját átvezetési között. *A Hegel által ábrázolt meghatározások átmenetei és összefüggései gyakran kevésbé kényszerítő erejű szemantikai asszociációk vagy akár szisztematikus tartalom karakterével rendelkeznek* [kiemelés tőlem: G. Z. E.] (például mikor a kizártlét és nemlét egy spekulatív mondat levezetésekor egyenlősítve lesz). A ’spekulatív mondatról’ való beszédet és a megfelelő ’ellentmondásokat’ feltehetően le kell fokozni egy, a tartalmi viszonyiség és differencialitás megegyezés (identitás) és meg-nem-egyezés (nem-identitás) aspektusai szerinti ellentételezésekről szóló beszéddé. A továbbiakban pedig a hegeli dialektikának az analitikus transzcendentálfilozófia keretei közötti explikációja felvetheti a kérdést, vajon a hegeli koncepció átgondolt lefektetése *másként* nem lehetne-e jobban realizálható. [...]” (Manuel Bremer: Was will Hegels Dialektik? – Ein Ansatz zur Interpretation zur Wissenschaft der Logik, 2011, 5. o. (forrás: http://www.mbph.de/History/Hegels_Dialektik.pdf)
- 77 „Az »idealizmus összeomlása«, amely Hegel 1831-ben történt halála után következett be, oly mérvű zavarodottságba taszította a filozófiát, amelyből az mind a mai napig nem tudott kikeveredni. [...] Az egyetlen lehetőség, hogy a gondolkodás ma ismét szilárd talajra leljen tehát nem más, mint Hegel megvitatása továbbvitelének és cáfolatának kételeyi fényében. Itt döntővé válik, hogy az ember meg meri-e kockáztatni, hogy a ma széleskörűen kommentált »antropológiai« Hegel, a »Szellem fenomenológiája« és a »Jogfilozófia« Hegelje mellett a tulajdonképpeni Hegelt: a »Logika tudomány« Hegeljét komolyan vegye. Csak a »Logika« révén ismerhetőek és dolgozhatóak fel alkalmasint a Hegel ígézetében álló filozófia legmélyebb implikációi. [...] Amennyiben tehát a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás ma még egyáltalában lehetséges kell legyen, akkor ezen gondolkodás nem nyerhető ki másképp, hanem csakis a metafizika lényegére irányuló kérdés révén. Az egyetlen személy, akiben ez a kérdés felmerült, Martin Heidegger.” (Gerd Haefner: Heideggers Begriff der Metaphysik, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974, 1. o.)
Haefnernek igaza van, attól, hogy a metafizika mint olyan a maga problematikusságában valami feloldhatatlan apóriának tűnik, még nem ignorálható, már csak azért sem, mert nélküle a filozófia – s ezáltal egész valóságértelmezésünk – talajtalanlanná vált.
- 78 A tudomány mint olyan definíciója szerint *rendszerezett biztos tudás.* Jellemzi még a *paradigmatikus egység,* amely utóbbi szintén meghatározó a tudományosságot illetően. Amennyiben lehetséges tehát a filozófia mit szigorú tudomány, annyiban ilyenéné kell válnia. Ehhez hozzá kell tenni, hogy *a filozófia csak mint tudomány lehet szigorúan véve indentikus,* önazonos.
- 79 Vagyis a lét mint olyan létező lenne.
- 80 Ez Heidegger nagy buktája, hogy ugyan jó helyen keresgél, de ezen a kritikus ponton nem artikulálta a fogalmi megkülönböztetést.
- 81 „A lényegiség és a létezés között fennálló különbség a teremtet létezőben pusztán *fogalmi* különbség. [...] Suárez kijelenti: [...] a valóságosban magában nem különböztethet meg realiter lényegiséget és valóságot, noha absztrakt módon a lényegiséget mint tiszta lehetőséget elgondolhatom, és aztán rögzíthetek egy nemlétező, nem egzisztáló és egy egzisztáló közötti különbséget.” (Heidegger 2001: 121. o.)
Itt a hegeli felfogás jelenik meg, miszerint a lét mint meghatározott lét, azaz mint *meghatározottság* azonos a lényegiséggel mint meghatározottsággal. A valóságos (a létező), azaz a realis ergo *realiter* identikus a realitás-szal – éspedig azért, mert *a dolog számomra mindig az, amit jelent, vagyis az értelmével mint lényegével azonos.*
- 82 Hegeli terminológiával élve *a meghatározottság* (Bestimmtheit), vagyis *a meghatározott lét* (esse determinatum, das bestimmte Sein) mint létezés (*existentia*, Dasein) éppígy vonatkozik egy *létezőre* (*ens*, Seiende), hiszen *a valami* (tárgy mint tárgyiség, azaz *lét mint meghatározott lét*) fogalmában *azonosnak* tekintendők.
- 83 „A *neotomizmus* mai képviselői helyesen vetik el azt a szóhasználatot, amely egyenlőségjelet tesz *esse* és *existentia* közé. A lét ui. Szt Tamásnál nem csupán az a végső lökés az egyébként már-már kész magánvalóhoz, mely saját lábára helyezi a létezőt, hanem mindent átfogó létalap, az a legfelső tökéletesség, amely Istent tükrözi. Ilyen összefüggésben tehát helyesebb önmagában fennálló létről (Isten), a teremtet létezőket egygyűfűző általános létről, *lényegről* beszélni. Az *existentia* pedig, mint Tamásnál, nem más, mint létmód, ti. *a létező létmódja*, melynek révén ez a nemlétezésből és a tisztán lehetőségi létből önálló fennállásra lép elő.” (Magyar Katolikus Lexikon, forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/E/egzisztencia.html>)
A neotomisták helyesen hangsúlyozzák, hogy meg kell különböztetni az esse-t (lét) és az existentiát (létezés) – amit Heidegger elmulasztott –, viszont – minthogy az esse és az essentia

- Istenben való azonosságának dogmáját fenntartják – így ők is fogalmi ellentmondásba kerülnek, hiszen ez utóbbi identifikáció a létfelejtés maga. Az essentia ui. – mint fentebb Suárezre hivatkozva már kifejtettem – az existentiál, s nem pedig az esse-vel azonos jelentéstartalmilag, mint esse determinatum, a lét meghatározottsága.
- 84 Vö. előző lj.
- 85 A heideggeri tétel e korrekció révén vált igazából tudományossá.
- 86 Suki Béla: Martin Heidegger filozófiájának alapkérdései, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 274. o.
- 87 „[...] Elképzelhetünk-e olyasvalamit, mint a lét? Nem fog el valakit a szédülés az erre irányuló kísérletnél? Valóban, kezdetben tanácstalanok vagyunk, és az ürességbe nyúlunk. A létező – az valami: asztal, szék, fá, ég, test, szavak, cselekvés. A létező igen – de a lét? Az efféle úgy fest, mint a semmi – és nem kisebb személy, mint Hegel mondta: a lét és a semmi ugyanaz. A filozófia mint a lét tudománya a semmi tudománya? Vizsgálódásunk kiindulásakor minden látszatkelés és megszépítés nélkül be kell ismernünk: léten közvetlenül semmit sem gondolhatok...” (Martin Heidegger: A fenomenológia alapproblémái [Die Grundprobleme der Phänomenologie], ford: Demkó Sándor, Osiris / Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2001, 25. o.)
- 88 „Éppen ez Hegel alapintenciója a totalitás értelemszerü eszméjének feltévesével szemben, hogy az abszolút identitás egy reális totalitás, ami azt jelenti, hogy az abszolútumnak mint olyannak valósága döntő. Ezáltal azonban az az ezen kintüntetett létező létmódjára irányuló kérdés, hogy az minden mástól abszolúte különböző, habár minden mást, mint valóságost éppenséggel meghatároz. (Az abszolútum, végtelenség, örökkévalóság. – Abszolút idealizmus – minden kérdés – de éppen sajátlagos abszolútágában lehetséges, hogy kiveti a létkérdést, jobban mondva egyáltalán nem ismeri. E felejtés által teszi lehetővé azon mulasztást, s azon mulasztást abszolutizálja és ezáltal a felejtést megerősíti.) Az abszolútum létének problémája: nem az, hogy az »van« – ez Hegel és Schelling számára egyáltalán nem kérdés (és ugyan milyen meg gondolás alapján? [...] Ismét ugyanazon eredetből: »bizonyosság« –, hanem eredetibb módon, hogy a »létnek« mit kell itt jelentenie, és hogy vajon ez abszolút fogalomként van-e és lehet-e.” (Heidegger 1997: 210. o.)
- 89 A vallások tehát nem feltétlenül ártatlan báránykák, tabuk, ill. a múlt tiszteletre méltó, ám irreleváns relikviái...
- 90 „[...] A belsőnek és a külsőnek ez az egysége az abszolút valóság. Ez a valóság azonban először is az abszolútum mint olyan, amennyiben mint olyan egység van tétélezve, amelyben a forma megszűnt, s egy külsőnek és belsőnek üres vagy külső különbségévé vált.” (Hegel 1979: II. rész, 139. o.)
- 91 Mint Heidegger állítja: „a lét nem Isten, de nem is a világ alapja”. Am Heidegger azt is tagadja, hogy a ’lét’ a ’valóság’. Itt természetesen a létfogalom dichotómiájáról van szó (relatív-abszolút lét), amit Heidegger nem érzékelt.
- 92 Heidegger Istent egy létezőként fogta fel – persze teljesen konvencionális módon – és persze mint mitologikus és valótlán képzetet.
- 93 „Az Én Szóf [Ein Sof], vagy [Ayn Sof] (héberül אין סוף), a Kabbalában mint valamennyi szellemi tartomány teremtésének ön-manifestációjánál korábbi Isten van érteve, s valószínűleg Ibn Gabirol kifejezéséből, a »Végtelen Egyből« (*she-en lo tiklah*) származik. Az Én Szóf fordítható »nincs végeként«, »véget nem érként«, »amelynék nincs végeként«, vagy végtelenként. Az Én Szóf minden teremtett lét [existence] isteni eredete, szemben az Énnel [Ein] (vagy Ajinnal [Ayn]), amely a végtelen semmisség [infinite nothingness] [...] Más szavakkal az »Én Szóf« a »névtelen létet« jelenti. Egy másik fejezetben a *Zóhár* a kifejezést az »Én«-re [Ein] (nem-létező) redukálja, mivel Isten úgy meghaladja az emberi felfogást, mint a gyakorlatilag nem-létező.”
- 94 Ergo az *alanyi mindenség*.
- 95 „A realitások az általában vett lehetséges dolgok mivoltát [Wasgehalt] alkotják, eltekintve attól, hogy vajon valóságosak-e, hogy modern értelmünkben ’reálisak’-e, vagy sem. A realitás fogalma azonos a platóni *idea*-nak a fogalmával, egy létezőt illetően tehát azad, amit akkor ragadok meg, ha megkérdem: τι εστι, *mi* a létező? Ekkor a válasz a dolog mivoltát adja meg, amelyet a skolasztika *resnek* nevez.” (Heidegger 2001: 48. o.)
- 96 Vö. uo.
- 97 „[...] Ámde az idealitás nem olyasvalami, ami a realitáson kívül és mellette van, hanem az idealitás fogalma kifejezetten abban van, hogy *igazsága* a realitásnak, azaz a realitás, magánvalóságában tétélezve, idealitásnak bizonyul.” (Hegel 1979: 168. o.)
- Az *idealitás* mint a realitás *magánvalósága* a realitás (az objektív valóság) *abszolút léte* a hegeli tétélezés szerint. E platónikus, a platóni ideatanra alapozó koncepció avított és téves elképzelése a posztmodern tudományfogalom szerint *mitikus*, vagyis *tudománytalan* eleme a hegeli metafizikának.
- 98 „Csakis a szellemi a valóságos; a szellemi a lényeg vagy magánvaló léttel-bíró [...]” (Hegel 1973: 20. o.)
- 99 „Mármost miért igaz, hogy a kezdetben kibontatlan lét kibomlása minden meghatározások totalitásává nem más, mint *szellem*, vagyis *önmaga gondolása*, *ön-tudás* avagy *öntudat*? E kérdés megválaszolásán múlik Hegel és Plótinosz szá-

- mára is annak megfelelő megértése, hogy micsoda egyáltalán a szellem. Márpedig erre a döntő kérdésre mindketten azonos választ adnak. A mindkettejük esetében közös alappondolat az, hogy az eredendő egységként és egészként felfogott lét önmagán belüli megkülönböztetése egyúttal e lét *viszátérése* is *önmagához*, és éppen ezen önvonatkozásként nem egyéb, mint gondolkodás, mégpedig önmaga gondolása, illetve magának a gondolkodásnak a gondolása.” (Jens Halfwassen: Hegel és Plótinosz az önmegismerésről - Az újplatonizmus jelentősége Hegel szellemfogalmának szempontjából, in: Idealizmus és hermeneutika – Tanulmányok Fehér M. István hatvanadik születésnapjára, szerk. Olay Csaba, L’Harmattan Kiadó, 2010, 59–60. o.)
- 100 Vö. 15. o.
- 101 „[...] Plótinosz számára ugyanis a szellem *nem* az abszolútum. Az abszolútum sokkal inkább maga az Egy, túl a léten és túl egyúttal a szellemen is. [...] Plótinosz érve szerint a szellem ugyanis saját egységét éppen azért nem képes csakis saját magából kiindulva megalapozni, mert ő maga konkrét totalitás. [...] Az abszolútumot ezért már csak *via negationis* mint *abszolút transzcendenciát* lehet elgondolni: »Valóban semmi sem azok közül, amiknek a kezdete, semmit sem lehet állítani Róla, sem azt, hogy van, sem azt, hogy lényeg, sem azt, hogy élet, mert fölötte áll a dolgok minden tulajdonságának« – írja Plótinosz.” (Jens Halfwassen: Hegel és Plótinosz az önmegismerésről – Az újplatonizmus jelentősége Hegel szellemfogalmának szempontjából, in: Idealizmus és hermeneutika – Tanulmányok Fehér M. István hatvanadik születésnapjára, szerk. Olay Csaba, L’Harmattan Kiadó, 2010, 53–68. o.)
- 102 „Isten önmaga számára maga minden dolog, ami azt jelenti, hogy ő hordja minden dolog képét. Így *egy semmiben viseli magát*: így minden dolog Isten.” (Meister Eckhart: Predigten, Traktate, Sprüche, 183. o. [A szerző ford., kiemelés a szerzőtől.])
- Szóval „Így egy semmiben viseli magát” Isten – vagyis amíg minden létező lételetőségének (idealitásának) alapja, addig önnön ideája (mint eidosza, azaz kinézete, képe) a Semmi.
- 103 Vö. 83. lj.
- 104 Ergo, hogy nem-tárgyi realitásként *nem-létezés*, *inexistencia* e tisztán szubjektív és egyben abszolút lét.
- 105 Hiszen a fentebbiek *létező* létként fogják fel az abszolútumot.
- 106 Mert az abszolútum ismerete a *feltétlen valóság* ismerete, amely pedig a valóságról való *nem-relatív* tudás alapja.
- 107 Mert a metafizika az életbe hatol, akár mint valóság, akár mint politika.

Hamvas Béla Erdély képe Az öt génusz című esszé alapján

Írásom célja Hamvas Béla: Az öt génusz című esszéje alapján bemutatni, hogyan gondolkodott Hamvas Erdély kultúrájáról, kulturális elhelyezkedéséről, az erdélyi emberek életmódjáról és karakterológiájáról, illetve, hogy ezekben a gondolatokban milyen korábban a magyar irodalomban és történetírásban már megjelent vagy éppen a közvéleményben mai napig élő sztereotípiák találhatók meg Erdélyre vonatkozóan. Hamvas művének Erdellyel kapcsolatos sztereotípiáit három lépésben ismertetem, vizsgálatom módszere összehasonlító elemzés. Először Erdély kultúrtörténeti elhelyezkedését, az erdélyi génusz Hamvas általi besorolását szeretném összevetni Szűcs Jenő és Samuel P. Huntington elképzeléseivel. Másodszor az erdélyi ember történeti sztereotípiáit, a székegy romantika hatását Hamvas emberképére és a máig élő erdélyi különbözőség tudat faktorait kívánom megvizsgálni. Ehhez Veres Valér szociológiai kutatásait, valamint Kósa László és Filep Antal néprajzi tanulmányát használok fel. Harmadszor a művelődéshez kötött génusz kérdéskörét vizsgálom, az erdélyi kultúra megjelenését és irodalmi kivételéseit Hamvas esszéjében. Ezzel Németh László 1926-os erdélyi irodalomról szóló tanulmányát hasonlítom össze.

(*Hamvas kulturális hatásáról*) Farkas Attila Mártonék szerint Hamvas a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországnak misztikus figurájává vált, keleti tanítójává és szakrális mesterévé. Munkáinak befogadása ekkor élte aranykorát. Mivel a Kádár-korszak Magyarországra csak szórványosan jutottak be az olyan ősi keleti kultúrák és vallások, mint a buddhizmus vagy akár a Kabbala tanai, és ezek sem irodalmi minőségben, Hamvas Béla mély gondolatiságával és irodalmi igényességével hamar jelentős olvasottságot ért el a lakásokba, szalonokba szorult értelmiség körében. Közvetítő szerepe révén a fiatal értelmiségiek körében okkult és misztikus szemléletével egyenesen prófétává vált.¹

Hamvas Béla személyiségét, a filozófiatörténetben és magyar irodalomban elfoglalt helyét már sokan sokféleképpen kísérelték meg elhelyezni. Rövid tanulmányunkban erre nem vállalkozhatunk, de ha arra a kérdésre keressük a választ – mint oly sokan kritikusai és követői közül² –, hogy ki is volt Hamvas Béla, Szathmári Botond szavaival felelhetünk rá: „*Hamvas tehát nem filozófus, nem kultúrtörténész, nem orientalista, nem műfordító, nem művészettörténész, nem szépíró, nem vallásalapító, nem próféta, nem guru, és még sok egyéb sem. Ezek után ki volt Hamvas Béla? Normális ember, ahogyan magát meghatározza.*”³

(*Az öt génusz*) Az először 1940-ben kiadott esszéjében Hamvas Béla nyolc, Európára kiterjedő génuszt különböztet meg: Dél, Nyugat, Észak, Kelet, Bizánc, a Sarkvidék, Afrika és az Atlanti partok vidéke. A nyolc közül szerinte öt génuszt lehet fellelni Magyarországon. Ez egyedülálló, hiszen más európai országokban átlagosan három génusz hatását fedezhetjük fel. Hamvas a történelmi Magyarországot öt génuszra osztja fel e szellemiségek alapján: Délnyugatra, Nyugatra, Északra, Keletre (Alföld) és Erdélyre (Bizánc). A génuszokat egy-egy földrajzi terület geográfiai jellemzőin keresztül vezeti le. Az ott élő emberek kultúrája, lélektana és életmódja Hamvasnál szerves

egységét alkot, ezáltal egy teljes szellemiséget teremt. „Az öt géniusz ereje a derűs élet-
eszmény (dél), a kultiváltság és a szociális egyensúly (nyugat), a természetközelség és
érzékenység (észak), a szabadságvágy (kelet) és a szövvényes gazdaság (Erdély), ma és
most elsősorban a személyiség kérdése, de olyan értelemben, hogy a népen belül egység
és rend és magas színvonal csak abban az esetben valószínűsíthető meg, ha ez az öt géniusz
az emberek sokaságában harmonikusan tudatosává válik. Magyarnak lenni annyit jelent,
mint az öt géniusz világában egyensúlyt teremteni. És ez az egyensúly az, ami történeti
emlékezetünk szerint még senkiben sem valósult meg.”⁴ Hamvas szerint az ország fekvé-
séből adódóan a magyarság kivételes helyzetben van, lehetősége van egyensúlyt terem-
teni a ráható európai géniuszok szellemiségében. A géniuszok hatásait Magyarország
egy-egy régióiban véli felfedezni. A „déli géniusz” (Athén és Róma) hatását a Dunántúl
déli nyugati részében, a „nyugati géniuszt” (a nyugati civilizációét) a Pozsony és
Szentgotthárd közötti nyugati sávban, az „északiét” a Pozsony–Sátoraljaújhely közöt-
ti északi hegyvonulat alatt észleli a szerző. „Kelet” (az Alföld) géniusza Csallóköznél
kezdődik, s keleten Szatmár, délen Szabadka pontja határolja be (ebben ázsiai és orosz,
azaz a nomád kelet hatását kell látnunk), Bizánc géniusza pedig a földrajzilag zárt, kö-
rülhatárolt Erdélyben hat.

Tözsér Árpád a Tiszatájban megjelent tanulmányában Hamvas géniusz fogalmát
elhatárolja a kultúra, a civilizáció, az állam és a társadalom fogalmától. Tözsér szerint
Hamvas géniusza az „ég-ember-föld” összefüggésben jön létre, ugyanakkor megfelel
Hamvas szellemi irányultságának, műveltségének, és az archaikus népek szent köny-
veiben foglalt tanításoknak, továbbá az emberiség metafizikai örökségéhez, a szent
könyvekhez való visszatérést célozza meg. Hamvas munkáiban a visszatérés kezdemé-
nyezője és példája a „brahman kaszt” – akik a szellemi élet, a spiritualitás képviselői, és
Hamvas szerint az ő csoportjuk az egyetlen, amely ismeri a létezés eredeti, rendjét, így
képes a lét magasabb és alacsonyabb szférái, az „ég és föld” közötti kapcsolatot fenn-
tartani.⁵ Hamvas géniusza és a nemzetiségek ugyanakkor nem fedik egymást. Szerinte a
nemzetiségeket csak a nacionalizmus tartja fontosnak, amit alapvetően egy történeti vál-
ságtűnetnek tart. A géniuszok és a kultúrák, de a géniuszok, az államok, a társadalmak
és a civilizációk sem cserélhetőek fel. Ezek csupán a szellemi uralom jegyében teremtett
univerzális államban fedhetik egymást.

(Az erdélyi géniusz és határai) A mohácsi vész és az ország három részre szakadásának
következményeként Magyarország történetében Erdély a kora újkortól kezdve a külön
és együvé tartozás mezsgyéjén foglalt helyet. Erre erősít rá a visszafoglaló háborúk után
a Habsburgok politikája, Erdély külön tartományként való kezelése majd a kiegyezés-
sel megvalósuló véges egyesülése a Magyar Királysággal. Ebben a sajátos helyzetben
rejlik Erdély örök történelmi és irodalmi varázsa. S innen indul ki Erdély kulturális és
társadalmi hovatartozásának kérdése. Az anyaországgal való azonossága vagy különbözé-
gése pedig az egész 20. század magyar történelmét és irodalmát meghatározza, ellent-
mondásos, rejtélyes, zárt világa Hamvas Bélára is hatással volt.

Hamvas Béla esszéjében Erdélyt kulturálisan helyezi összeurópai keretbe, kulturális ha-
tárait azonban a többi géniusszal ellentétben, amelyeket kulturálisan az ország többi részé-
re is több száz kilométeren keresztül kisugárzónak véli, Erdély esetében földrajzi határai-
val megegyezőnek tartja. Zártágát a többi országrészhez képest itéli meg: „Erdély határa
sohasem volt kérdéses, de zártsága sem. A többi táj, leginkább a Nyugat, kisugárzik és hatá-
sa több száz kilométerre is érezhető, de Dél is foltokban megjelenik messze északon, Észak pedig
messze délen. Erdélyt az ország többi részétől mintha fal választaná el, hasonlóság csak néhány

városon tapasztalható, ott is többnyire külsőségekben. Horvátországot a Dunántúltól csupán a Dráva választja el, itt a határ tökéletesen más civilizáció, folyónál élesebb vonala, csaknem kétezer éves különbség Európa és Bizánc között...⁷⁶ Hamvas szerint Erdélyt a többi országrészről mintha fal választaná el, a többi géniusz hatásait csupán egyes városok külsőségeiben véli felfedezni. Hamvas Erdély határait nem földrajzi fekvésében látja, nem az egyes hegységekben vagy folyókban, mint ahogy azt a Dráva esetén említi, hanem a nyugati kereszténység és Nyugat-Európa és a keleti ortodoxiához tartozó Bizánc több évezredes kulturális határaiban ismeri fel. A földrajzi határokkal ellentétben Hamvas úgy gondolja, hogy Erdély kulturális határai a Kárpátok vonulatain túlra mutatnak: „*Aki a földrajznak hisz, különösnek találja, hogy Erdély az Alföld irányában, éppen amerre hegyei elnyúlnak, éppen ott zárul le, és amerre nagy karéjban legmagasabb hegyei zárják le, éppen ott nyílik meg.*”⁷⁷ Mindezzel szemben az ország többi részétől pont amerre földrajzilag nyitott lenne, éles kulturális határvonal választja el. Samuel P. Huntington művében ezzel szemben Nyugat-Európa és a nyugat-európai kultúra határait a katolikus/ortodox vallás határáig, ezen belül is a katolikus Erdély határáig húzza meg: „*E vonal történeti előzményei a Római Birodalom 4. századi szétesése, illetve a Német-római Birodalomnak a 10. században történt megalapítása közötti időzónában keressendők. Legalább ötszáz éve itt húzódik a határ: Északról indul, végigfut azon a területen, ami ma Finnországot Oroszországtól és Oroszországot a balti államoktól (Észtország, Lettország, Litvánia) elválasztja; átmegy Belorusszia nyugati területein, Ukrajnán, elválasztva a görög katolikus nyugati részeket az ortodox keletiektől, áthalad Románia azon részén, ahol a katolikus magyar lakosságú Erdély helyezkedik el, végigmegy a hajdani Jugoszlávián, melyet azon a ponton vág ketté, ahol Szlovénia és Horvátország határolja a többi köztársaságot. A Balkánon ez a vonal természetesen egybeesik az osztrák–magyar birodalom és az Oszmán Birodalom közötti történeti határvonallal. Ez Európa kulturális határvonala, mely a hidegháborút követő világban Európa és a Nyugat politikai és gazdasági határaként is működik.*”⁷⁸ Huntingtonnál a vonal egybeesik az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti határvonallal is. Huntington szerint ez Európa kulturális határvonala, amely a Nyugat politikai és gazdasági határvonala is egyben.

Szücs Jenő szerint Nyugat-Európa belső határai a 800 körüli Karoling-birodalom keleti határaival megegyezőek, ez egy markáns vonal, amely az Elba és Saale folyásától délnek, a Lajta, s tovább a hajdani Pannónia nyugati pereme mentén szeli át Európát. Szücs az európai történelem kezdetét 800 utánra, az arab hódítás és mediterrán görög-római civilizáció leválasztásának idejére teszi: ekkor megy végbe Európa történeti súlypontjának északabbra tolódása, és a geográfiai tartalmú Európa kialakulása, amely se nem antik, se nem germán, hanem egy keresztény-feudális társadalom. Ez a terület Nagy Károly halála után kezdi el kisajátítani az Európa fogalmat, egyértelmű ellenpólusa Bizánc. A két ellenpólus közötti részből épül fel az északi heterogén barbár világ beolvasztásával az ezredfordulón az Occidens, azaz a mai Nyugat-Európa. Az 1054-es nagy schisma után egy másik markánsabb határvonal rajzolódik ki, ami az előbbivel nagyjából párhuzamosan terült el. Az Al-Duna vidékétől fel a Keleti-Kárpátokig és tovább északnak a nyugati és keleti szlávok elválasztó erdősegek mentén a Baltikumig. Az ettől nyugatra eső térséget már az 1100–1200-as évek táján Europa Occidensnek nevezik. Szücs két szempont szerint értékeli ezt a területet. Első szempontja a terület kiterjedésének határa, ezt az Elbától a Kárpátok koszorújáig, a Baltikumtól az Adriáig terjedő sávot jelöli, amelyet a Karoling-Európa-hoz csatoltak nevezik Nyugat-Európának, ehhez csatlakozik később Skandinávia is. Az ezredforduló utáni új belső határ illusztrálása Szücs szerint: a romantika és gótika, reneszánsz és reformáció kiterjedése, autonóm

városiasodás elterjedése, korporatív szabadságjogok, rendi szerkezet kialakulása. Ez a Lengyel és Magyar Királyság, illetve a Német Lovagrend (Kelet-Poroszország) kiterjedésével határos. Ezek a határvonalak a Rajna folyásánál válnak el: ez Kelet-Európa kezdete. Szűcs második szempontja az az éles gazdasági és társadalmi demarkációs vonal, amely Európát 1500 után kettészelte, ezzel a második, keleti területet kijelölve a második jobbágyság vidékének, az így keletkezett határvonal megdőbbséte azonos Európa 800 körüli határaival. A két egyik irányban sem abszolút határvonal közé eső régió, amelyhez Magyarország is tartozik, új-keletű elnevezéssel: Kelet-Közép-Európa. Az Oszmán Birodalom ékének a hegye belefűrődik Magyarország testébe, ettől kelet némileg megszabadult, de ez vált régióformáló tényezővé.⁹ Hamvas szerint, aki a ráható kulturális hatásokat tekintve Erdélyt Bizánchoz sorolja, a reneszánsz és a reformáció, ha el is érte a géniusz területét, az utána következő nyugati hatásokat már nem: „... *Bizánca nem jutott el sem a reneszánsz, sem a reformáció. Ezért Oroszország sem élte át se az újabb hellén betörést, sem a reformáció válságát. Erdély ezért az ország többi részénél archaikusabb, merevebb és a nyugati hatásokat csak alig vette fel, és ha igen, azokat is teljesen a maga képére formálta.*”¹⁰ Hamvas Erdély képében tehát a nyugati hatások csak a géniusz általi saját képükre formálás után érvényesültek/érvényesülhettek.

(*Az erdélyi géniusz emberképe*) Erdély különbözőségének kérdése a székelyeken keresztül már évszázadok óta a magyar történetírás keresztútjába került, a 13. századtól egészen a 19. század végéig tartotta magát az a feltételezés, hogy a székelyek Attila népének maradványai, és már a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében éltek. A székelyek a 19. század elején keltették fel a nemzeti specifikumot keresők figyelmét, akik az egyes népcsoportok jellegzetességeiben akarták megtalálni a magyarság népi karakterét. Kósa László szerint a vizsgálatok alaptétele az volt, hogy egy ősi, különleges magyar népcsoportból következtetni lehet a honfoglalás kori magyarság kultúrájára. Kósa úgy véli, ezt a romantikus feltételezést táplálta az is, hogy a korabeli Magyarországnak Erdély úgymond vakfoltjának számított. A feudalizmus kori székelykép az 1848–49-es szabadságharcra telítődött, ezzel véglegesen kitört rendi korlátai közül. A Bem tábornok oldalán harcoló háromszékiek és Gábor Áron tevékenysége vívta ki a székelység új megbecsülését. Az 1880-as évektől kezdve szépirodalmi szereplésük gyakoribbá vált. Jókai után Benedek Elek műveiben jelentek meg a székelyek. Ezzel párhuzamosan a történettudomány is egyre több kérdőjelet rajzolt a székelyek eredete és kultúrája köré. A történeti vitáknak Györffy György új szempontú, türk származási kapcsolatokat bizonyító tanulmánya vetett véget jó időre.

A közvéleményből ennek ellenére a mai napig nem vették ki különbözőségük tudata. Kósa szerint a mai magyarországi közvélemény székelyekről őrzött ismeretében életkorok szerinti rétegek különböztethetők meg. Az idősebbek például székely specifikumnak ismerik a székely kaput, a góbéasgot, a fűrást-faragást, a havasokat, a fenyővizet és a népballadát is.¹¹ A székely különbözőség tudatára erősítettek rá azok a távoli városokba elszármazott székely hivatalnokok és értelmiségiek is, akik egyesületeket és társaságokat alapítottak új lakóhelyükön kultúrájuk ápolására, mindezzel tovább alakítva a székelyek melldőngető, „kivagyi” székelységtudatát, a kívülállók számára igyekeztek különösnek, másoknál különbeknek látszani. A székelység vegyes tudatára épült rá 1920 sokkja és a meginduló irredenta hagyomány, amelynek hatására Romániában elkezdték kiépíteni az erdélyi magyar irodalom alapjait. Ennek a székely írók csoportja lett az egyik szervezőereje: Nyíró József, Tamási Áron, Kacsó Sándor. A kisebbségi megmaradás alapját az erdélyi parasztság tudatában vélték felfedezni.¹² Akárcsak Böjthe János,

Szabó Dezső nagy hatású regényének hőse, aki a romlásba taszító várossal szemben a faluban a morál és az etika fellegvárát, és lakójában, az egyszerű parasztemberben a nép bölcsőjét véli felfedezni: „*A paraszgba építem be magam, mint egy bevehetetlen várba. Mert a parasziban van a magyarság, az egyetlen menedék, az egyetlen jövő.*”¹³ A székely íróknál szintén e gondolat hatása érvényesül. Trianon után a néprajzi gyűjtés és kutatás visszaesett, a Rákosi- és a Kádár-korszakban a székely kérdés margóra került, és mint a külhoni magyar kisebbségek vizsgálata általában, ez is a szomszédos baráti szocialista államok belügyébe való beavatkozást jelentette, így a székelyekről alkotott romantikus sztereotípiák is tovább éltek és virágoztak.

Úgy vélem, a székelység önmaga és a magyar történetírás által megkonstruált különállóság-tudata és az önmaguk által a külvilág felé sugárzott különbözőség-tudat – amely különösen a Trianon utáni kisebbségi években érvényesült – nemcsak a magyar közvéleményre, de magára Hamvasra is hatással volt, aki beleépítette azokat művébe. Hamvas így ír az erdélyi emberről: „*Az erdélyi ember készebb, mint akár a nyugati, akár a déli, vagy a keleti. Készebb, vagyis befejezettebb, kiműveltebb, határoltabb, egyénibb, kristályosabb és felismerhetőbb. Azon, hogy van erdélyi arculat és jelleg, sohasem lehetett vitatkozni. Néha úgy látszik, ha a kapcsolat az ország többi részével nyelvben nem lenne olyan erős, a Királyhágón túl egészen más nép lakhatna.*”¹⁴ Hamvasnál az erdélyi ember tehát befejezettebb, kiműveltebb és könnyebben felismerhető, behatárolható az ország többi részének embertípusaitól, különlegesebb. Már-már annyira, hogyha nem egy nyelvet beszélne az ország többi részével, egészen másnak számítana. Az erdélyi ember Hamvasnál magatartásában is eltér szomszédjaitól, amíg azoknak csupán egy fő tulajdonsága van, addig az erdélyi embernek egyszerre többféle: „*Az erdélyi embernek egyszerre többféle magatartása van. Az északi ember eszménye a rousseau-i közvetlenség. A nyugatié a szociális és humánus egyszerűség. Az alföldi lehetőleg a kellenél távolabb áll. Az erdélyi komplikált civilizációjának szellemében sokrétű, és ebben a bonyodalomban az idegen könnyen gyanút fog, mintha a kapcsolat nem lenne egyenes. Holott csupán szövevényes. Az erdélyinek egyszerre több véleménye van és ezek, ha egymásnak ellent is mondanak, ő maga ezekben a tekervényes ellentmondásokban igen otthonosan mozog. Az idegen megzavarodik. Vannak néha nagyvonalú kizárólagossággal végiggondolt eszméik, de többnyire aprólékosak és erejük a részletekben van.*”¹⁵ Hamvas szerint az erdélyi ember komplikált, sokszínű, többféle véleménye van, amelyek ha egymással ellentétben is állnak, ők maguk mégis eligazodnak rajtuk, az idegenek (a többi génusz képviselői) azonban megzavarodnak tőle. Az erdélyi embert sokrétűsége, Hamvas szerint alkalmassá teszi a politikára: „*Ez az a terület, ahol lényének sokrétű bonyolultsága csaknem teljes mértékben kibontakozhat. Az alföldi egyenes, egyenesebb, mint kellene, vakon és dühösen egyenes és absztrakt. Az erdélyi azzal kezdi, hogy a kerülőt választja, részben körmönfonságból, részben tapintatból, részben érdeklődésből és túlkomplikáltságból. A kompromisszum az Alföldön politika, bűncselekmény, Erdélyben okosság és erény, csaknem angolos előrelátás és humor. Úgy látszik, mintha a történet tanította volna meg rá. Egy kicsit mindig az ország többi részére kellett néznie, de egy kicsit Bizánra, vagy Sztambulra, alkudoznia kellett, hogy megmaradjon, egy kicsit be kellett csapnia az egyiket is, a másikat is, mert egy kicsit be kellett csapnia valakit, hogy élhessen.*”¹⁶ Hamvas mindezt Erdély történelmére vezeti vissza, a két nagyhatalom közé beékelődött fejedelemség túlélő mechanizmusának tudja be, ami az évszázadok során átöröklődött és beleívódott az erdélyi ember szellemiségébe és viselkedésébe. Hamvas szerint Erdélyben az intrika volt a túlélés záloga: „*Sohasem lehet nyíltan megmondani azt, ami van, és ha valaki mégis az igazat mondaná nyersen, szemben el kellene hinni*

és titokban mást kellene gondolni. Ami Északon a pletyka, az Erdélyben az intrika... Az intrika tenyészhelye a bizánci udvar volt, később a szultán udvarába maradéktalanul átment és az orosz cári udvarban úgy élt, mintha ott eredt volna. Amit Erdélyben politikának neveztek, az igen nagy részben mindig intrika volt.”¹⁷ Az intrika a bizánci udvar szülötte volt, ami továbböröklődött a szultáni udvarba és azon keresztül begyűrűzött Erdélybe is. Erdély a szigorú visszafogottság képviselője, az erdélyi ember pedig rejtőzködő, magába forduló és misztikus. Elrejtí érzelmeit, magának tartja meg azokat: „Az erdélyi házak legtöbbszörében mintha nem szabadna hangosan beszélni. Nevetni csak titokban a függöny mögött, büntetés terhe mellett. Nem mintha nem lenne humor és jókedv és öröm. Az ember azonban mindezt önmagának tartja meg. Nem szeméremből, nem azért, mert diszkrét, sőt ellenkezőleg, azért, mintha számára az lenne a legfontosabb, hogy ezt a felét elrejtje. Mindig el kell rejtjenie valamit.”¹⁸ Az erdélyi ember tehát Hamvas szerint nem szeméremességéből és erkölcsösségből rejtje el érzelmeit, hanem mert mindig el kell rejtjenie valamit, mindig titkolóznia kell, számára ez a legfontosabb, a titokzatosság a lételeme.

A Hamvas Béla által alkotott erdélyi ember képe nem tér el sokban a mai kor erdélyi emberének sztereotip önképétől és saját környezetéről alkotott interpretációitól. Veres Valér és kutatócsoportja évtizedek óta végez szociológiai vizsgálatokat az erdélyi magyarság körében, kutatásai elsősorban az erdélyi magyarok önképére, nemzeti identitására és az anyaországi magyarokkal való kapcsolatukra irányulnak.¹⁹ Veres tanulmányában többek között rámutat arra, hogy a megkérdezett erdélyi magyarok saját magukról alkotott önképében található meg a legtöbb pozitív tulajdonság, a megkérdezettek önmagukat barátságos, hagyománytisztelő, vallásos, toleráns, vendégszerető, és megbízható embernek írják le. Figyelemre méltó, hogy e tulajdonságok között előkelő helyen szerepel az erdélyiek hagyománytisztelte és vallásossága is. Az erdélyi magyaroknál megfigyelhető a már korábban a székelyek esetén említett különbözőség-tudat és bizonyos fokú kivagyiság is. „Az erdélyi magyarok ugyanakkor »tisztábbak« is, ami a korábbiakban jelzett identitás relacionalitására is visszautal, és jól szemlélteti az azonosulásokat és elhatárolódásokat: akárcsak az európai ember, az erdélyi is »tiszt«, de az erdélyi magyar »tisztább« az anyaországi magyarokhoz képest, mert őrizi a hagyományokat, erkölcsöket, ugyanakkor »tisztább« a románokhoz képest is, akiket gyakran agresszívnek, ergo nem megbízhatónak, nem tiszta/egyenes szándékúnak tart.”²⁰ Ahogy arra Veres is rámutat: az erdélyi magyarok önmagukat „tisztábbnak”, erkölcsösebbnek, a hagyományokat jobban tisztelőeknek látják mind az anyaországi magyarokhoz, mind az erdélyi románokhoz képest. A megkérdezett erdélyi magyarok esetén egy sajátos erdélyi identitás képe rajzolódik ki, az anyaországi magyarokkal meglévő egy nemzethez való tartozás tudatuk ellenére minden pozitív tulajdonságuk az anyaországi magyarok negatív tulajdonságaként, hiányként manifesztálódik. Ez az identitás Veres szerint azt jelenti, hogy az erdélyi magyarok önazonosságukat leggyakrabban viszonyítási alapon határozzák meg. Valamitől különbözönek, valamihez képest különbönek tartják, mindezzel egy sajátos erdélyi tudatot írnak körül. Veres egyik megkérdezettje például így válaszolt a nemzeti tudatára, magyar identitására vonatkozó kérdésre: „Például a magyarországi magyarokhoz viszonyítva én legalábbis, hogy is mondjam, hogy is fejezzem ki magam, magasabban érzem magam, mert tulajdonképpen mi itt két kultúrával rendelkezünk. Tehát mi ismerünk egy Eminescut is, ismerünk egy Petőfit is, más történelmet, ezt azt, tehát, már startból két nyelvet beszélünk, mindamellet, hogy mások tudnak például angolul, de nem mindegy az, hogy egy nemzettel együtt vagy és csak érted, hogy mit mondanak ők is, és együtt vagy mindennap, mindennap.” (Kolozsvár, alacsony iskolai végzettségű

csoport) Az alacsony iskolai végzettségű csoport tagjainál Veres szerint egyébként is megfigyelhető egy bizonyos fokú fogékonyság az erdélyi magyarok „felsőbbrendűségi” tudatára és az erdélyi romantika által táplált idealizált Erdély képre, s erre csak ráarakódik a két nyelvhez és a két kultúrához való tartozás tudata. A megkérdezettek jelentős hányada egyértelműen előnyként éli meg román nyelvtudását, egy részük pedig fontosabbnak is tartja a közoktatásban oktatott nyelvekkel szemben (angol, német), hiszen azt gyakrabban, a mindennapi életben is használja.²¹

(Erdélyi kultúra, erdélyi irodalom) Hamvas szerint az öt magyarországi géniuszt közül csupán a nyugat rendelkezik a mai napig önálló szerves kultúrával: „Magyarországon szerves kultúra csupán a nyugati géniuszt körében él. Délen és Erdélyben volt ugyan, de letűredett, és ami megmaradt, az többé-kevésbé a csupasz lét.”²² Ugyan Délnek és Erdélynek is volt szerves kultúrája, de az az évszázadok során letűredett és csak a „csupasz lét” maradt meg belőle. „Dél és Kelet, Észak és Erdély költészetének kifejezése a líra. Nyugat az országban az egyetlen hely, ahol a magától értetődő kifejezés a próza. A próza a civilizáció és a valóság műfaja, ahogy a líra az álmoké és az eszményeké. A líra címszava az egyén, a prózáé a személy. Keleten, Északon, Erdélyben még a regény is lírikus.”²³ Hamvas Erdély irodalmi műfajának a lírát tartja, ebben nem különbözteti meg Déltől, Kelettől és Északtól sem. Hamvas úgy véli, az országban csak Nyugat géniuszának a kifejezője lehet a próza, mert az országban csak nyugaton van civilizáció és valóság, amely a próza ismérve. Ezzel szemben Keleten, Északon és Erdélyben a főszerep az álmoké és az eszményeké, itt még a regény is lírikus. Hamvas Erdély sajátos műfajának a balladát tartja, ennek legfőbb okaként sejtelmességét és drámaiságát nevezi meg: „Erdély sajátos műfaja a ballada, ez az összetett forma, amely dráma is, történet is, líra is, és az egész sejtelemszerűen homályos és megrázó. A jellegzetesen erdélyi regény hangulata, mint amilyen Kemény Zsigmondé, tulajdonképpen ballada. Ezt érezni Jókai erdélyi tárgyú regényein is, sehol sem felismerhetőbben, mint az Egy az Istenben.”²⁴ Hamvasnál az erdélyi regény csupán ballada, amelynek ideális képviselője Kemény Zsigmond vagy az erdélyi romantika atyja: Jókai Mór. Az ideális „erdélyi” regény Hamvas szemében ezért Jókai Egy az Istenbe.

Németh László azonban már jóval Hamvas előtt, 1926-os tanulmányában megemlíti Kemény nevét, mint erdélyi irodalmárt, azonban jelentőségét túlértékeltnek tartja: „Erdély e század elejéig Jósikát és Keményt mondta. Nem jelentéktelen szavak, de nem állanak arányban az erdélyi medencében fölhalmozott történelmi és néprajzi erővel. Nem is tartoznak a végzetes kifejezők közé, akikben faj, osztály, környezet, vidék rohannak egybe, hogy az emberiség felé hallatott kiáltás legyenek. Jósika költő, de felkészült, Kemény gondolkodó s nem költő.”²⁵ Németh szerint Kemény inkább gondolkodó, mint irodalmár, ezért inkább gondolkodóként képviselheti Erdélyt, mint költőként. Németh szerint Erdély történelmi és néprajzi jelentőségénél fogva jobbat, rendkívülit érdemel. Németh úgy véli, ennek lehetőségét a 20. század hozza meg Erdély számára Ady Endre és Szabó Dezső személyében: „Ady Endre és Szabó Dezső. Új levegőt, új gesztust hoznak. Ady is erdélyi, de inkább a versformáló erőkből, melyeket tudatalatti atyafiság fűz a székely népballadákhöz. Szabó Dezső egész alkatában, agya gépezetében, nagy természeti erőket dübörögtető, antarktikus végleteket csatázató szemléletében, kegyetlen türelmetlenségében, gúnyjában és szilajságában.”²⁶ Németh szerint ők ketten voltak hivatottak Erdély méltó irodalmárai lenni, azonban idő alatt elszakadtak Erdélytől, hiszen „Budapest elette őket Erdély elől”. Németh esszéjében úgy gondolja, az erdélyi irodalomnak jelenleg (1926) nincsenek olyan helyi és jeles művelői, akik

méltóan képviselhetnék az erdélyi irodalmat, vannak azonban olyan feltörekvő tehetségei, akik kortársaik közül kitűnve úttörőknek számítanak: Nyíró József és Tamási Áron. Németh ezért bennük látja az erdélyi irodalom kitörésének és megújításának lehetőségét.

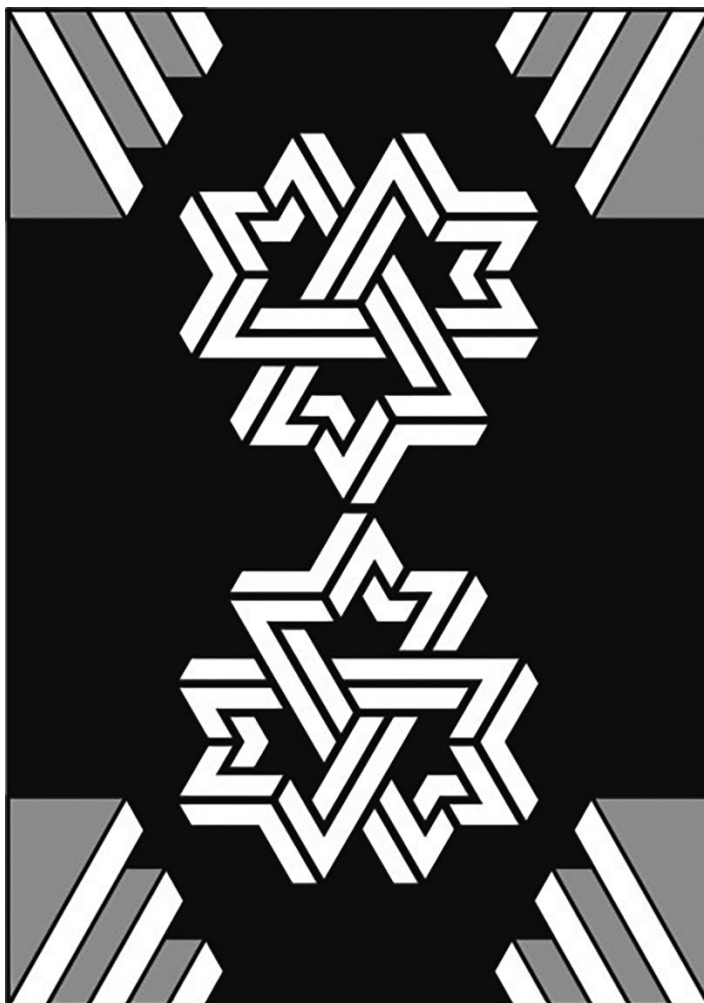
Munkám három részében megkíséreltem bemutatni Hamvas erdélyi géniuszának kulturális és történeti aspektusait. Az erdélyi géniusz határaival kapcsolatban Hamvas mind Huntingtonnak, aki a katolikus Erdély földrajzi határaiban látja a nyugat-európai kultúra határait, mind Szűcs Jenőnek, aki szintén Erdélynél húzza meg az Europa Occidens kulturális határát, ellentmond. Hamvas szerint Erdélyre és géniuszára leginkább Bizánc és később Isztambul volt hatással, történelme során szerzett kulturális és művelődési mintáit innen szerezte, Erdély így nem a nyugati kultúra határa, hanem a két kultúra határán terül el és leginkább a bizánci kultúra és az ortodoxia hatásának „legnyugatibb” képviselője. Az erdélyi emberrel kapcsolatban Hamvas habár igyekszik elkerülni az ismert sztereotípiákat, mégis a székelyekhez köthető ősi magyar embertípus és a paraszti romantikából kiinduló ideális társadalmi csoport képét kivetítő felsőbbrendű, erkölcsös, ám emellett túlélése érdekében kétkulacsos és intrikus erdélyi magyar archetipusát jeleníti meg. Az erdélyi kultúrával kapcsolatban Jókai Mór romantikus és Kemény Zsigmond lírikus regényeit jelöli meg. Ezzel szemben Kemény műveit és jelentőségét Németh László már 1926-ban túlértékeltnek, Adyhoz és Szabó Dezsőhöz képest csekélynek véli. Németh, habár az erdélyi irodalom kortárs helyi művelőit nem tartja méltónak és elég rendkívülinek Erdély történelméhez, Nyíró József és Tamási Áron munkásságát ígéretesnek, az erdélyi irodalom megújítására alkalmasnak ítéli meg. Hamvas jó egy évtizeddel később íródott esszéjében ennek ellenére egyikük sem jelenik meg még csak említés szintjén sem Erdély géniuszával kapcsolatban. A klasszikusokkal ellentétben Hamvasnál az erdélyi kortárs irodalom képviselői nem hatnak Erdély géniuszára.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ambrus Lajos 2009: *Krisis és karnevál – Hamvas Béla emlékezete*. Nap Kiadó.
- Farkas Attila Márton – Mund Katalin, 2001: Rekviem egy elveszett mítoszért. *Valóság*, XLIV. évf. 8. szám, 51–64.
- Hamvas Béla 1988: *Az öt géniusz / A bor filozófiája*. Élet Kiadó.
- Kósa László – Filep Antal 1975: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh László: Erdély lelke a legújabb irodalomban. *Társadalomtudomány*, 1926. 5. szám, 392–401.
- Huntington, Samuel P. 2005: *A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó.
- Szabó Dezső 1989: *Az elsodort falu – Regény egy kötetben*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Szathmári Botond 2003: Ki nem volt Hamvas Béla? „Érted vagyok”, XIV. évf. 2. szám, 19–20.
- Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest.
- Tözsér Árpád 1997: Az Északi géniusz metamorfózisa. *Tiszatáj*, LI. évf. 5. szám, 6–11.
- Veres Valér 2005: *Nemzeti identitás Erdélyben – Szociológiai olvasatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Veres Valér 2008: Az erdélyi magyarok természetes nemzeti identitásának fő vonásai a Kárpát Panel 2007 tükrében. *Erdélyi Társadalom*, VI. évf. 1–2. szám, 67–91.
- Veres Valér – Papp Z. Attila 2012: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány, Kolozsvár, 79–116.
- Weiner Sennye Tibor 2019: *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve*. Orpheusz Kiadó, Budapest.

JEGYZETEK

- 1 Farkas–Mund 2001: 51–64.
- 2 Bővebben lásd Weiner Sennyey 2019.
- 3 Szathmári 2003: 19–20.
- 4 Hamvas 1988.
- 5 Tözsér 1997: 6–7.
- 6 Hamvas 1988: 34.
- 7 Hamvas 1988: 36.
- 8 Huntington 2005: 156–157.
- 9 Szűcs 1983: 8–14.
- 10 Hamvas 1988: 35.
- 11 Kósa–Filep 1975: 8–11.
- 12 Kósa–Filep 1975: 16–24.
- 13 Szabó 1989: 525.
- 14 Hamvas 1988: 36.
- 15 Hamvas 1988: 37.
- 16 Hamvas 1988: 37–38.
- 17 Hamvas 1988: 38.
- 18 Hamvas 1988: 42–43.
- 19 Lásd: Veres 2005.
- 20 Veres 2008: 67–91.
- 21 Veres–Papp 2012: 79–116.
- 22 Hamvas 1988: 22.
- 23 Hamvas 1988: 20.
- 24 Hamvas 1988: 37.
- 25 Németh 1926: 392–393.
- 26 Németh 1926: 393.

Szülőföld és összmagyarság egy pártoskodástól mentes párt történetében

A szerző a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen a modern kori egyetemes történet és a nemzetközi kapcsolatok oktatója, mégis látszólag vegytiszta magyar témáról értekezik legújabb kötetében. S ha a pártállami idők alamuszi lejárató szóhasználatával élnénk, akár „provinciálisnak”, mi több „szomszédsági érzékenységeket sértőnek” is mondhatnánk témaválasztását. Rendszerváltott korunk recenzense azonban óva intené az olvasót a „Mindent Erdélyért!” jelmonddal fémjelzett párttörténet réteges tartalmának elkótyavetyélésétől! Az MTA Domus Hungarica ösztöndíjainak is köszönhetően elkészült értekezés ugyanis a legkevésbé sem nevezhető „belterjes” régiótörténeti munkának, ugyanis a transzilvanista hagyományok összegzése nemzetiségi és szomszédsági kapcsolattörténeti vonatkozásokkal gazdagodva egyetemes magyar politikatörténeti keretekbe ágyazódik.

Az *Erdélyi Párt* egyedi históriája az 1940 és 1944 közötti néhány évre datálódik, amikor is az Országház egyetlen *regionális* politikai alakulataként Észak-Erdély képviseletét látta el a magyar törvényhozásban. A témaválasztást természetesen nem csak ez a sajátosság indokolja. A pártnak a Horthy-éra utolsó éveiben betöltött szerepére – okkal/ok nélkül – egy „embertelen rendszerrel” való kollaboráció árnyéka vetült, ám ennek az ítéletnek a helytállóságát vizsgálni a szocialista viszonyok között nem volt lehetséges, kisebbségi látószögből még kevésbé, ezért a téma a rendszerváltásig mondhatni érintetlen maradt a történeti kutatás számára.

A szerző célkitűzése ennek megfelelően kettős: egyfelől a történeti emlékezet fehér foltjának eltüntetése, másfelől a hamisítatlanul *transzilván* karakterű párt vállalható – sok tekintetben követendő – példaként felmutatható örökségének visszaépítése az erdélyi hagyományba.

Az ambiciózus vállalkozás megvalósulását, a téma tudományos igényű feltárását számos körülmény hátráltatta. A levéltári iratanyag egy része a világháború martaléka lett, s a párt emigrációba szorult prominenseinek hagyatékát igen körülményes kutatni. A vizsgált korszaktól jócskán eltávolodva az értekező joggal sajnálkozik, hogy a hiányzó emlék-töredékeket az *oral history* módszerével sem pótolhatta (kivéve a Bánffy Dániel fiával készített interjút). Annál inkább értékelnünk kell szívós törekvését, hogy a hazai és romániai közgyűjtemények forrásait, intézményi és magánszemélyi birtokban lévő hagyatéki anyagát, és sajtóforrásait hétvényi feltáró munkával közkinccsé tegye. Mindezt széles szakirodalmi tájékozottsággal, amely azonban legfeljebb egy-egy jelentősebb életpálya megidézésében (lásd Tibori Szabó Zoltán Teleki Béláról írt biográfiáját) a nagypolitikai összefüggések megrajzolásában (Pritz Pál, Romsics Ignác, Zeidler Miklós), a konfliktusos magyar–román viszony taglalásában (L. Balogh Béni és Ablonczy Balázs monográfiái) szolgáltak útmutatásul. Lipcsey Ildikó, vagy Töttössy Magdolna Magyar Népi Szövetségről szóló monográfiái mellett leginkább Egry Gábornak az Erdélyi Párt ideológiájáról írt opusát, valamint György Béla, Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor és a mások által összeállított forrásgyűjtemények anyagát hasznosíthatta, s csak igen korlátozottan támaszkodhatott részkérdéseket mélyebben elemző szaktanulmányokra. (Üdítő kivételként

Bárdi Nándor munkája említhető.) – A dolgozatban ezen munkák kritikai felhasználása valósul meg, hiszen a végkövetkeztetések megfogalmazását túlnyomólag a szerző saját kutatásai alapozzák meg.

Muradin János időrendben vezeti végig az olvasót a trianoni amputációt követő kisebbségi szervezeti előzmények bemutatásától egészen a román kiugrással bekövetkező végjátekig. S megállapít egyfajta szerves kapcsolatot az 1922 és 1938 között működött *Országos Magyar Párt*tal, és a királydiktatúra béklyójában fontos képviseleti szereppel bíró, Bánffy Miklós vezette *Romániai Magyar Népközösséggel*, miután a II. bécsi döntést követően zászlót bontó párt az erdélyiség elvi alapján ráépül e korábbi szervezetek helyi struktúráira. Természetesen immár nem bukaresti, hanem budapesti orientációval. A szerző jelzi ugyanakkor a betagozódás nehézségeit. Erre példa a parlamentbe behívott erdélyi képviselők alulreprezentáltsága, ami adalék a budapesti kormánykörök paternalizmusához, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy alig egy évnyi építkezéssel az Erdélyi Párt taglétszáma már a negyedmilliót közelítette. Az érkező ugyanakkor tárgyilagosan szembesíti az olvasót a visszanyert keleti területen 40%-ot kitevő románság jelképesnek mondható képviseletével, a számukra fenntartott 12 (végül be sem töltött) parlamenti hellyel. A korabeli politika – egyúttal a történelmi mérlegelés – viszonyossági nézőpontja azonban az erkölcsi fenntartások ellenében hat, hiszen a Dél-Erdélyben rekedt magyaroknak a revansista román hatalom a Gyárfás Elemér vezette *Magyar Népközösségen* és Márton Áron karitatív munkálkodásán kívül semmiféle törvényes érdekképviselést nem engedélyezett.

A negyedik fejezettől a kronologikus kifejtést – helyes arányérzékkel – tematikus blokk szakítja meg, amelyben a szerző a pártszervezés egyedi útját ábrázolja, ti. a parlamenti csoport megalakulását *követően* kezdődik meg a visszatért terület magyarlakta vidékein a pártstruktúra kiépítése, mégpedig az emberöltőnyi kisebbségi lét keserű tapasztalatai alapján a legszélesebb társadalmi bázison, és a szórványvidékekre is kiterjedően. Ennek az anyaországától jelentősen eltérő gyakorlatnak mintegy a magyaráztatul összegezi a szerző a párt elméleti-elvi koncepcióját, amelynek legfontosabb pillérei:

1.) a sajátos erdélyi gazdasági-kulturális érdekek és értékek képviselése és gyarapítása, a román és német kisebbséggel szembeni toleránsabb viszonyulással, illetve

2.) önerős összmagyar területi és szellemi integráció megvalósítása, a külpolitikában érdekelvű, nagyhatalmakkal végletes elköteleződést nem generáló kompromisszumokkal. Sajnálatosan a magyar lelki közösség kikovácsolása érdekében kívánatosnak és haszthatatlannak ítélt szociálpolitikai és művelődéspolitikai reformok közösségépítő törekvéseivel nem tekintették összeegyeztethetőnek az ortodoxvallású „betelepített regáti” románok, és a román érában vallási csoportból etnikai közösséggé formált („hütlenné lett”) zsidóság integrálását, amin a párt köreiből hangoztatott „Nem megtorlást, jóvátételt akarunk!” jelmondat sem enyhített megnyugtatóan. S ennek az erkölcsi elégtételt áhító, de a nemzeti közösségen a „korszellemnek” megfelelően másokat etnikai alapon kívül rekesztő ellentmondásos attitűdnek tulajdonítja a szerző azt az erkölcsi engedékenységset, hogy a párt a német megszállás után nem emelte fel szavát az észak-erdélyi zsidóság deportálása ellen. Még ha a gyűjtőpártokra jellemzően élesen ütköztek is az álláspontok ebben a kérdésben, és a párt prominensei között voltak, akik üldözött életek százait mentették meg.

Az Erdélyi Párttal szemben a közelmúltig forgalomban lévő „*fasiszta*” címkét a nyilaskeresztes hatalomátvétel utáni (részleges és feltételes) kollaborációval szokták indokolni, a szerző azonban rámutat, hogy a roppant idegen erők játékvá lett nemzet túlélését csak a válságos időkben tanúsított egységes fellépésben látták biztosíthatónak.

Ezt a meggyőződést mutatja az a hazafias gesztus is, hogy 1944 nyarán Kolozsvárt a párt teljes vezérkara önként jelentkezett honvédelmi szolgálatra. A felbomlás viszonyai között azonban annyi politikai bölcsesség és gyakorlatias rugalmasság volt a párt vezetőiben, mindenekelőtt gróf Teleki Béla elnökben és a főtitkár Mikó Imrében, hogy az előző világháborús vereségben egyszer már megtapasztalt féktelen bosszúvágy tobzódását elkerülendő az azonnali fegyverszünet mellett érveljenek Horthy kormányzónál, s a szélsőjobb féken tartásának szándékával egy ideig a nagykoalíció tervét melengessék. A nyilasok végsőkéig való kitartást harsogó esztelen buzdítását ugyanakkor a nemzeti összefogás demagóg értelmezésének tekintetve Teleki Béla józanul azt nyilatkozta: „nem az a cél, hogy megmentjük a Dunántúlt, és hagyjuk lemészárolni a Székelyföld magyar lakosságát”. S – ezzel Erdély geopolitikai helyzetének radikális megváltozását is tényként kezelve – kijárták számos baloldali aktivista szabadon bocsátását, hogy elvi meggyőződésük ellenére lépéseket tegyenek az oroszokkal és az erdélyi magyar és román kommunistákkal, mint a hatalom várományosaival történő megegyezésre. Az ugyancsak Teleki Béla vezetésével, de új feltételrendszerben, Balogh Edgár, Jordáky Lajos, Csögör Lajos, Demeter János, valamint egyházi értelmiségiek közreműködésével létrehozott népfront jellegű *Erdélyi Magyar Tanács* olyan ideiglenes ernyőszervezetként alakult meg 1944. augusztus 29-én, amelynek kötőanyaga úgyszintén a hazaszeretet és a nemzeti közösség iránt érzett felelősség volt. A kommunista Luka László ezért nemcsak az Erdélyi Pártra, de akár erre a tömörülésre is okkal mondhatta: „*elvtelen magyar egység*”... Noha – egyetértve a szerzővel – ez a bírálat ma már inkább elismerésként hat, hiszen nem tünékeny politikai elvek és szűk pártérdekek szolgálatát jelentette, mint a formálódó, s rövid úton a totális új hatalom szövetségébe sorolódó *Magyar Népi Szövetség* esetében.

Muradin János Kristóf kötete eleget tesz vállalt feladatának, hiszen nem csupán feltárja, de világos szerkezetben, kimerítő alaposággal ismerteti egy regionális pártként is összmagyar érdekeket követő politikai szerveződés alakulástörténetét, szervezeti kiépülését, belső dilemmáival és néppártokra jellemző „frakció-vitáival”. A párt programját, hivatalos kiadványait és prominens vezetőinek nyilatkozatait elemezve nem tér ki az előítéletes vádak mérlegelése elől sem. A tények tiszteletében s rehabilitációs szándéktól mentesen ugyanakkor kiegyensúlyozott álláspontot képvisel olyan tabus kérdésekben, mint az antiszemitizmus, vagy a kollaboráció vádjai, Nyíró József megítélése, vagy az anyaországi pártok erdélyi terjeszkedési kísérleteiből származó, „nemzeti” sűrűlódások, ellentétek.

Széles ismeretanyagon nyugvó higgadt érvelésével, kiérlelt állásfoglalásaival mégis új utakra vezet abban az értelemben, hogy a dicstelenített múltnak a kollektív büntudatunk fenntartására alkalmas interpretációja helyett megtalálja és a történelmi emlékezet megfelelő polcára helyezi azokat a (kötet végi életrajzokban részletezett) politikusi teljesítményeket; és annak a nem hibátlan, mégis a pártoskodással szemben egy szolidáris, türelmes és méltányos élet ígérletét hordozó társadalmi együttműködésnek a mintázatát, amelyek az Erdélyi Párt történetében megragadhatóak. S ezzel a recensens teljesítettnek jelenti a szerző másik vállalását is, hiszen a kötet megjelenésével bizonyosan az erdélyi magyar kultúra szerves részévé válnak az itt körülírt tudományos eredmények és azon túlmutató újszerű ismeretek, amelyek esetleges veszendőbe jutása feletti aggodalom készítette a szerzőt ennek az erényes munkának a megírására.

(Muradin János Kristóf: „Mindent Erdélyért!” Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. Kolozsvár, 2019, Scientia Kiadó, 305 p.)

Bartók török gyűjtése végre magyarul

Bartók Béla lényegében két alkalommal lépett ki népzene kutatóként az európai kultúra köréből. Első alkalommal egy hosszabb gyűjtő utat tervezett az algériai Biskra városba és környékére. Azonban a helyszínen rövidesen megbetegedett, és utóbb útját félbe kellett szakítania. A mindössze két hétre (Lampert 2015) kiterjedő szorgalmas tevékenységnek azonban mégis több mint 118 viaszhenger és 65 zenei lejegyzés lett az eredménye. A kutatás eredményeként született publikáció magyarul annak idején felerészben, majd röviddel később teljes formában németül jelent meg. Teljes magyar nyelvű kiadása csak 1966-ban vált hozzáférhetővé (Bartók 1966, Szöllösy szerk., 518–561. o.). A munka kritikusan szerint Bartók e műve mindmáig megkerülhetetlen azok számára, akik arab népzenevel akarnak foglalkozni.

Nagy zeneszerzőnk és népzene tudósunk másik „kiruccanása” az ázsiai Törökországba, Anatóliába vezetett. E gyűjtő út is csak néhány hétre sikeredett. Bartók 1936. november 2-án ért Törökországba, és valamikor a hónap végén érkezett vissza Budapestre (a szakirodalomból nem állapítható meg pontosan visszaérkezése dátuma, Sipos szerint azonban a vidéki gyűjtés maga kb. tíz napra korlátozódott (első, még ankarai felvételek november 16., első Adana-környéki felvételek: nov. 19., utolsó Adana-környéki felvételek: nov. 25.). Mindemellert ezúttal is több mint 64 cilinderre 101 zenei darab rögzítődött, majd belőlük 87 zenei lejegyzés (számozás szerint 59, a változatokkal együtt 78 énekes, illetve számozás szerint 6, változatokkal együtt 9 hangszeres példa) kerekedett ki, és került – a kis részben városi, nagyobb részben vidéki felvételeket követően – jegyzetfüzetbe.

Más kérdés, hogy a második világháború árnyékában, sőt, Bartók amerikai migrációja idején is e gyűjtés kéziratban (Deutsch Jenő-féle tisztázatban) maradt, a belőle előkészített könyv csak jóval halála után jelenhetett meg 1976-ban, és akkor is csak angol nyelven (bár mindjárt két különféle kiadásban, lásd a bibliográfiát).

Kétségkívül különösen szerencsés helyzet adódott viszont most, amikor végre megvalósulhatott, hogy Bartók törökországi gyűjtése végre magyarul is elérhetővé váljon, hiszen a kötet gondozására a jeles turkológus népzene kutató, Sipos János vállalkozott, aki éppen Bartók nyomdokain elindulva vált a török népek népzenejének kutatása területén nemzetközi hírű, kiemelkedő jelentőségű tudóssá (lásd egyik idevágó kötetét, magyarul 2002, angolul 2000), és aki mellel az egyetlen olyan etnomuzikológus nemzetközi méretekben is, aki Bartókhoz hasonlóan mintegy 10.000 zenei példát gyűjtött és jegyzett le különféle török népek (törökországi törökök, trákiai bektásik, azeriek, mangislaki és mongóliai kazakok, kirgizek, karacsáj-balkárok, illetve türkmének) köréből. Mint maga megvallja a kötet szerkesztői bevezetőjében:

„Magam 30 évvel ezelőtt ott kezdtem a török népek közötti kutatásaimat, ahol Bartók Béla abbahagyta, és bár szerényebb tehetséggel, de több idővel bírván folytathattam...”

Majd azonnal hozzáteszi:

„A törökségi népzene kben való jártasság ellenére egy Bartók-mű közreadása mindig nagy vállalkozás, erre teljes felelősséggel egy ember egymaga nemigen vállalkozhat. E kötet több munkatárs és kutató együttműködésének eredményeképpen született meg.” (37. o.)

Kétségtelen tény, ez a magyar nyelvű kiadás az előző két angol nyelvű kiadásnál is pontosabb, átgondoltabb, jobban szerkesztett formában kerül a hazai olvasók kezébe. Másrészt mentes azoktól a talán túlméretezett további elemzésektől, amelyeket Ahmet Adnan Saygun török zeneszerző az Akadémiai Kiadó-féle közreadáshoz fűzött (ő mellesleg egyike azon fiatal zeneszerzőknek, akik annak idején Bartókot elkísérték *Adana-környéki* gyűjtésére). És legyünk őszinték, a kották közlésekor szerencsére nem a Bartók-féle átírás Deutsch Jenő-féle tisztázata, hanem korszerű kottagrafikai technikával előkészített notáció került a kötetbe.

Hadd hangsúlyozzuk mi is azt, amit Sipos János idézett soraiban megjegyzett, e mintaszerű kiadvány megszületését számos kiváló kutató és technikai munkatárs összefogása tette lehetővé. Mezei Jánosné Csonka Szabina készítette el a rendkívül figyelmes munkát igénylő kottagrafikákat Lipták Dániel és Sipos János ellenőrzése mellett. A dalszövegek (Bartók változatait is figyelembe vevő) fordításának feladatát – a közreadón kívül – Csáki Éva és Sipos Katalin látta el. A nyelvi-szerkesztői ellenőrző munkát Ferenczi Gábor és Katona József Álmos végezte. Az általános lektori áttekintés feladatait viszont a napjainkban Amerikában élő kiváló Bartók-szakértő zenetudós, Lampert Vera látta el.

Bartóknak ez a török zenei gyűjtése, amely lényegében csak egy szűk mintavétel, mégiscsak minduntalan előtérbe kerül – vagy kellene kerülnie, hiszen a zenetnológusnak is oly kiváló magyar zeneszerző már az első török népzenei mélyfúrások során ráérezett a magyar és török népzenei anyag rokonságára (szinte ugyanúgy párhuzamokat vázolja, mint korábban az arab zenei gyűjtése nyomán tette ezt). Mellesleg éppen ezen az úton folytatja, igyekszik kiteljesíteni Sipos János a Bartók által megkezdett komparatizistikai törekvéseket.

Mindemellett nem állhatjuk meg, bár tudjuk, Kodály *egykor* országában a kottaolvasás tudománya erősen lehanyaglott, hogy ide ne idézzünk egy példát a zenei lejegyzésekből. Aki nem tudja a kottafejeket értelmezni, annak is benyomása támadhat arról az aprólékos pontosságról, amellyel Bartók az ilyen gazdagon díszített (melizmákat vagy másként mellékhangokat magába foglaló) énekeket lektatáza.

De éppen e gazdagon díszített dalműpélda kapcsán merül fel egyetlen hiányérzetem. Évtizedekkel ezelőtt megjárta a kezemet egy Bulgáriában kiadott szakkönyv, amely teljes egészében a bolgár népzene díszítőelemeit (melizmák) vizsgálta. Sajnos

1 a.

Nenni *

1 - 7, 8 (> 8, 8, 8, 6,)

♩ = 276

1. Da - gul-cu-lar da-ma dol-du, _____

Dam ba-si-ma _____ zın-dan ol-du.

Ba - ban duy-du, _____ Őam-dan gel-di,

Nen-ni yau-rum, _____ nen-ni;

(r?) Ye-di yıl-da _____ bir bul-du-gum _____

Nen-ni gu-zum, _____ nen-ni.

2. Nen-ni al - dum _____ sa-de-si-ne - iy,

At - lm - in - miŐ _____ o-da-si-na.

1 a. Nenni *

1 - 7, 8 (> 8, 8, 8, 6,),

$\text{♩} = 276$

1. Da - uul-cu-lar da-ma dol-du, _____

Dam ba-si-ma _____ zin-dan ol-du.

a Ba - ban duy-du, _____ Şam-dan gel-di, _____

Nen-ni ya-um, _____ nen-ni; _____

a szöveget – a bolgár nyelvet nem ismerve – nem tudtam elolvasni, de a gazdag kottaidézetek adtak bizonyos benyomást. Talán érdemes lett volna a bartóki lejegyzésekben is oly gazdagon fellelhető díszítőelemek kapcsán egy rövid elemző részt beilleszteni a kötet közreadójának bevezetőjébe, hiszen úgy tűnik, vannak szép számban első rápillantásra is sajátos, ismétlődő elemek a díszítésekben (pl. hogy az adott példa két szakaszában azonosak-e díszítések vagy különbözőek, utóbbi a rögtönzéses jelleget sugallja, az előbbi talán egyfajta folyamatos hagyomány létezését).

Más kérdés, hogy akár Bartókra, vagy éppen Sipos Jánosra gondolva, akik kétséget kizáróan a népzenei kottázás olimpiai bajnokai (mintegy 10.000 lejegyzés-számukkal), óhatatlanul felmerül annak a világ népzene-tudományában, zene-etnológiájában az utolsó évtizedekben bekövetkezett eltolódásnak a súlyos kérdése, amely a zenétől magától a zeneszociológiának a zene társadalmi megélésének kottáktól mentes feltárására törekvő irányába mutat, és amelynek következménye a zenei lejegyzések számának a csökkenése, a zenei átírás fontosságának a lebecsülése. Könnyen tetten érhetjük ezt a tendenciát szakirodalmi tételek felsorolása helyett, ha fellapozzuk Laki Péter cikkét az egyébként sajnálatosan megszűnt *Holmi* c. folyóirat egyik 2006-os számában:

„... érdemes feltenni a kérdést: hogyan látja a mai népzene-kutatás Bartókot, aki – ezt ismét senki sehol nem vitatja – a tudományág úttörői közé tartozik. Ehhez képest óriási meglepetés, hogy a Garland Kiadó által megjelentetett hétkötetes sorozatban, amelyben Kay Shelemay a nemzetközi népzene-kutatás klasszikus szövegeit gyűjtötte össze, Bartók egyetlen szóval sem szerepel (mellesleg Kodály sem). Az amerikai népzene-kutatás egyik kulcsfigurája, [*az egyébként osztrák származású – B. Sz.*] Bruno Nettl volt tanítványával, Philip Bohlmannel közösen szerkesztett egy, a népzene-kutatás történetével foglalkozó tanulmánykötetet; Bartók neve itt is csak el-elvétve fordul elő – kivéve azt az egyetlen cikket, melyben a pozsonyi Oskár Elschek a közép-európai térség etnomuzikológiájának történetét ismerteti. A többiek csak érintőlegesen írnak Bartókról, ha említik egyáltalán, mint azoknak a korai kutatóknak egyikét, akik nagyjából egy

időben, a XX. század elején, elkezdték feltárni országaik népzenei hagyományait. E generáció tagjai között, mint Stephen Blum, a City University of New York professzora hangsúlyozza, óriásiak voltak a metodológiai és filozófiai különbségek. De arra sem Blum, sem más nem tett kísérletet, hogy a különböző megközelítési módokat mint párhuzamos jelenségeket összehasonlítsa és kiértékelje.

Megbocsáthatatlan mulasztásról, bűnös feledékenységről vagy a kis ország megszo- kott perifériára szorulásáról van szó? Természetesen valamennyiről; mindazonáltal nem haszontalan kissé a felszín alá hatolni és elgondolkozni az említett metodológiai és filo- zófiai különbségek okain és következményein.”

Ami a Garland-féle sorozatot illeti, magam az afrikai zenei kötetet ismerem: nagyszá- mú hasznos ismeret ellenére a szerkezete átgondolatlan, és hatalmas hiátusok tarkítják. Amit viszont Bruno Nettle-re vonatkozik, megvallom, sok évvel ezelőtt folyamatosan hanglemezeket cseréltem vele, és ő közben szinte minden művét elküldte a számomra. Amikor Laki cikkét elolvastam, előkaptam Nettle könyveit, és íme, valóban bennük sok minden érdekes és hasznos dologról szó esik, de kottaképek csak elvétve találhatók eme könyvek oldalain.

Hadd hegyezem ki a kérdést. Meggyőződésem, úgy is mint zenei végzettségű szak- embernek, hogy a zene maga kottakép nélkül megközelíthetetlen. Egy Európán kívüli terepen sok sajátos szokás, zenélési alkalom, ünnepekkel összekötött zenei megnyilvá- nulás, családi muzsikálás kap helyet a mindennapokban és az ünnepeken, ezek értelme- zése (az életkorszakokhoz fűződő vagy az év ciklikus ünnepeinek és a társadalom életé- nek kapcsolódásai) lehetnek gyűjtés, feltárás, elemzés témái. De magának a zenének a *belső* világát megismerni csak kotta alapján lehetséges. És ha oly gazdagon díszített elő- adásmódról van szó, ami Bartók török vagy akár arab népzenei átírásaiban mutatkozik, még inkább szükséges a kottakép, hogy megérthessük, mi is zajlik magában a zenében.

Egykoron módomban volt hozzájutni egy mozambiki zenei hagyományokat ismertető hanglemmezhez, amelyen egy olyan példa is található volt, amelyben a kórus az európai egyházi zene hatására már *jól temperált* (Bach nyomán az oktávot tizenkét egyenlő fél- hangra felosztó) hangrendszerben zengedett, míg a hangszeresek a régi hagyományok- nak megfelelően ún. természetesi rendszerekre (a jól temperált hangolástól csekély eltéré- seket mutató módon) voltak hangolva. Az előadás elképesztő zenei interferenciát hozott létre, amely vélhetően még a zeneileg képzetlenebb fül számára is érzékelhető kellett, hogy legyen, ugyanakkor ez a megszólaltatás nem volt elviselhetetlen, hanem éppen le- nyűgöző benyomást tett. De ennek a jelenségnek a felfedezése, feltárása, megközelítése, egyáltalán tudatosítása csak zeneileg, a zenét magát szemügyre véve lehetséges. Attól még minderről mit sem tudunk, ha a kórus öltözékét, az egyes hangszereseket, a hangszer- játékosok viselkedését, a dalok szövegeit, vagy akár a zenélési alkalom jelenségkörét helyezzük boncaszatra.

Éppen ezért kell végül is azt állítanom, a lassan elmúló hagyományos zenei világ megőrzését elsősorban és mindenekelőtt és csakis a kottalejegyzések teremthetik meg a jövőző nemzedékek számára. És e tekintetben a *bartókbélák* és *siposjánosok* produk- ciója – mert szerencsére a magyar és a nemzetközi népzenei tudományban vannak hoz- zájuk hasonlóak (gondoljunk csak itt hirtelenében magyar vonatkozásban Vikár László volga-káma-bjelaja-vidéki, Vargyas Lajos mongol, Kárpáti János tuniszi, Sárosi Bálint etiópai, Halmos István venezuelai indián, Torday Emil afrikai vagy Tóth Margit és Borsai Ilona kopt lejegyzéseire és zenei elemzéseire – örökkévaló értékévé fog válni az egyetemes emberi kultúrának és a világ művelődéstörténetének.

BIBLIOGRÁFIA

BARTÓK Béla

- 1966 *Bartók Béla összegyűjtött írásai*, I. kötet, közreadja: Szöllősy András, Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 943 oldal. (több kötet nem jelent meg)
- 1976 *Turkish Folk Music from Asia Minor*, ed. Benjamin Suchoff, Princeton, Princeton University Press, 296 old.
- 1999 *Írásai 3 / Írások a népzeneről és a népzene kutatásról I*, közreadja: Lampert Vera, Budapest, Edition Musica, 446 old.
- 2016 *Írásai 4 / Írások a népzeneről és a népzene kutatásról II*, közreadja: Lampert Vera, Budapest, Editio Musica, 506 old.

KÁRPÁTI János – VIKÁRIUS László szerk.

- 2006 *Bartók és az arab népzene / Bartók and Arab Folk Music*, Budapest, Magyar UNESCO Bizottság – Európai Folklor Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, CD-ROM.

LAKI Péter

- 2006 *Bartók és a nemzetközi etnomuzikológia. Holmi*, augusztus, 18. évf., 8. szám, 1070–1073. o.

LAMPERT Vera

- 2015 *Bartók és az arab zene. Forrás*, 2015, 47. évf., 2. szám, február, 82–87. o.

SAYGUN. A. Adnan

- 1976 *Béla Bartók's Folk Music Research in Turkey*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 411 old.

SIPOS János

- 2000 *In the Wake of Bartók in Anatolia*. Budapest, Európai Folklor Intézet, 221 old.
- 2002 *Bartók nyomában Anatóliában*. Budapest, Balassi Kiadó, 201 old. + I–VIII. képtábla.

(Bartók Béla: Török népzene Kis-Ázsiából. Magyar fordítás és kották, közreadja: Sipos János, Budapest, 2019, L'Harmattan, TIT Kossuth Klub Egyesület, MTA BTK Zenetudományi Intézet, Gül Baba Örökségvédő Alapítvány, 274 p.)

Veszélyzóna

Történelmi esszék valóságos problémákról

Miért uralja Európát a kommunizmus bukása után még negyedszázaddal is olyan politikai gondolkodás, amely nem a valóságos problémákkal foglalkozik? – teszi fel a kérdést Schmidt Mária és könyvében erre keres választ.

A 20. században alapjaiban rajzolták át Európa és a világ arculatát, amelyben döntő és meghatározó szerepet játszottak nagy politikusok, akik nemcsak saját nemzetük helyzetén kívántak változtatni, hanem mindig szem előtt tartották tágabb környezetük, például kontinensük vagy az egész világ helyzetét. Ennek elemzése valóban történészek feladata, amire Schmidt Mária könyvének ajánló sorai is utalnak: „Aki ismeri az emberi természetet, az előtt megnyílik a múlt. Aki látja a múltat, könnyebben igazodik el a jelenben, és olykor a jövőt is megjegyti. Kevesen vannak, akik elég bátrak ahhoz, hogy elhagyják a semmitmondás biztonságos és pompásan aszfaltozott zsákutcáit. Ilyenkor nem a tévedés kockázata a legfőbb veszélyforrás, hanem az igazmondásé.” Világunk valóban veszélyzónában él – erre utal a kötet címe is –, amikor „nem árt” a történések folyamatában „visszatekinteni”, felmérni a helyzetet és ideológiáktól és tévedésektől mentes módon elemezni a valóságot. E könyv megrajzolja a lehetőségeket. Schmidt Mária könyve esszék gyűjteménye, kiindulva abból a szigorú logikából, hogy mindig voltak a történelmet meghatározó személyek, nagy történelmi folyamatok és lehetőségek.

A 21. század elején izgalmas feladat visszatekinteni az elmúlt évszázad második felének meghatározó európai politikai eseményeire és szereplőire, a világpolitikát meghatározó amerikai elnökökre, illetve azon nagy európai és Európát is érintő politikai törekvésekre, amelyekre kihatásai ma is érezhetők. A szerző olyan esszéket fűzött csokorba, amelyek sok vonatkozásban kapcsolódnak egymásba, egykor foglalkoztatták a politika iránt érdeklődőket, de évtizedek elteltével nem árt újból feleleveníteni az olvasóknak. A szerző elsőnek Charles de Gaulle (1890–1970) tábornok alakját és európai hatású politikáját eleveníti fel, aki valóban „hivatásos francia patrióta”, a modern Franciaország megmentője és megteremtője volt. De Gaulle tábornok a francia nacionalizmus megtestesítője, aki a második világháború alatt és után nem változtatott szemléletén, s vezetésével Franciaország soha nem vállalt mellékszerepet, képes volt a háború győztese közé emelni hazáját. Józan és az adott helyzetet reálisan felmérő politikusként képes volt a Konrad Adenauer vezette Német Szövetségi Köztársasággal olyan gazdasági megegyezést kötni, amely az európai gazdasági közösség biztos támköve lett. De Gaulle tábornok túl tudott lépni a polgárháború közelébe sodródó francia nemzeti öntudaton és kiegyezni Algériával, lezárta az ellenségeskedés időszakát. Bölcsességére jellemző, hogy a francia politikai életben feloldotta a bal- és jobboldal ellentétét, kölcsönösen elfogadtatta egymás tiszteletét, de az 1968-as diáklázadások előbb megingatták pozícióját, majd a következő évben elvesztette népe bizalmát, visszavonult, majd hamarosan meghalt. „Franciaország volt az élete, az életműve. A semmiből hozta vissza, és tette azzá, aminek mindig is látni akarta. Nagy politikus, nagy államférfi volt. A legnagyobbak közül való.” – olvassuk az esszé végén.

A másik hatalmas politikai egyéniség Konrad Adenauer (1876–1967), az NSZK első kancellárja volt, aki mindig a német nép közszolgálatában állt, ahonnan a náci 1933-ban elűzték, 1944-ben börtönbe is vetették, majd a háború után, már 70 évesen megalapította a

nyugati világ legsikeresebb pártját, a Kereszténydemokrata Uniót (CDU), majd 1949-ben őt választották meg a Német Szövetségi Köztársaság kancellárjának, amely hivatalt 1961-ig viselte. Hazája 1945 tavaszán a megsemmisülés szélére sodródott, innen kellett talpra állítani Nyugat-Németországot, meg kellett találni Németország helyét a kétpólusúvá vált világban, Európában és a kettészakított Németország viszonylatában. Adenauer megújította a német politikai intézményrendszert, kiszámítható politikai és gazdasági környezetet teremtett. Elkötelezett atlantista volt, e nélkül Németország nem lehetett biztonságban. Ugyancsak a német és az európai politika és a szociáldemokrácia meghatározó egyénisége volt Helmut Schmidt német kancellár, aki az 1980-as években a mérsékelt megegyezés szellemét képviselte a rogyadozó kelet-európai szocialista országok vonatkozásában. Tisztán látta a szovjet vezetés végét, a szocialista országok összeomlását, bár a béke megtartása miatt nem sürgette a folyamatot. Túlélte egykori tárgyalópartnereit, megérte az európai egyensúly megteremtődését. Bölcs, kiegyensúlyozott politikus, az európai szociáldemokrácia legtekintélyesebb alakja volt.

Egy hivatalban lévő elnököt legyőzni nem kis teljesítmény, de ezt tette Ronald Reagan (1911–2004) 1980-ban, amire példa előtte csak 1932-ben volt. Igaz, ellenfele – Carter elnök – tekintélyét lenullázták azok a külpolitikai kudarcosorozatok és katasztrófába fulladt túsztentő akciók, amelyeket akkor – éppen az Egyesült Államok tekintélyének érdekében – nem szabadott volna megtenni. Szinte természetes volt, hogy Reagan megnyeri az elnökválasztást, pedig soha nem vágyott politikai pályára. Vidéki születésű, természetes gondolkodású, önerejéből tanult ember volt, nem járt elit amerikai egyetemre, amelyek valamelyikén majdnem mindegyik amerikai elnök tanult. Közgazdasági végzettséget szerzett, bár ez a foglalkozás soha nem vonzotta, a későbbiekben volt rádióbemondó, négy évig Hollywoodban kisebb szerepeket játszó színész, a második világháborúban katona, ahonnan kapitányi ranggal szerelt le. Csak az 1960-as évek elején kezdett a politikai életbe bekapcsolódni: 1964-ben Barry Goldwater elnökválasztási kampányához csatlakozva maga is mondott több nagyszerű kampánybeszédet. Később a politikai elemzők ezekből a beszédekből kielemezték a kaliforniai, később elnöki programjának minden lényeges elemét. Már Kalifornia kormányzójaként gazdasági sikereket ért el. Amikor megkezdte elnöki pályafutását, az amerikai gazdaság romokban állt, jelentős volt a munkanélküliség, az infláció, az emberek reménytelenek voltak. Reagan hitt a felemelkedésben, tudta, hogy a tekintélyt nemcsak a katonai képességek adják, hanem az erős gazdaság, a megbízható energiaellátás és a politika hitelessége. Hitt abban, hogy a legnagyobb ellenfél, a Szovjetunió és a kommunista elvek végóráikat élik. Tudta, hogy a szovjethatalmat az afganisztáni háború dönti meg, ezért aránylag jelentéktelen ráfordítással Afganisztánban polgárháborút robbantott ki, végül 1988. február 8-án Gorbacsov bejelentette a szovjet haderő kivonását. Szintén ilyen bölcs következetességet tanúsított a lengyel válságban, a német egység kérdésében.

Reagan és elnökségének időszakát legjobban utódja, G. W. Bush a következőkben értékelte: „Reagan kombinálta az optimizmust a morális tisztasággal és azzal a meggyőződéssel, mely az elnökségét végigkísérő gyilkos kritikák ellenére az adók csökkentésére, a hadsereg megerősítésére és a Szovjetunió legyőzésére készítette.” Valóban, Reagan politikája megroppantotta Moszkva hatalmát és tekintélyét, az őt követő G. W. Bush elnöksége alatt nagyot változott a világ és Európa: a szabadság alulmaradt a szabadságért vívott küzdelemben, a Szovjetunió megszűnt létezni. Bush elnökségét nem véletlenül nevezik Európa szerencséjének.

A 20. században az egyensúlyt két alkalommal is Németország hatalmi törekvései borították fel, a háborúkat lezáró békekötések pedig nem a nyugalmat, hanem a további feszültségeket eredményezték. A béketárgyalásokat előkészítő nagyhatalmi találkozók

nemcsak a háború végét jelentő stratégiákat vitatták meg, hanem különös erőfeszítések történtek az új erőviszonyok kialakítására. Az európai győzelem érdekében teret engedtek Moszkva törekvéseinek, amiért odadobták a kelet-európai országok függetlenségét. A kettéosztott Európa, közepén a kettéosztott Németországgal a hidegháború legfontosabb színtere lett. Az ellenségeskedést fokozta a jóvátétel kérdése, a kitelepítések, a kényszermunka és a hadifogság ténye, illetve a megszálló szovjet hadsereg ellenséges magatartása, amiről a külföldnek információt nem lehetett adni. E konstellációban reményt talán Sztálin halála adhatott volna, megoldást azonban nem, mert az egyes országokban a pártelit belső hatalmi harcaiba torkolt a helyzet. Azonban a német, a lengyel, legfőbbképpen a magyar felkelés új arculatot adott a szovjeturalommal nem rokonszenvező szocialista országokban, visszatartó erőként hatottak a német és a lengyel megtorlások, a magyar vérfürdő, ami Moszkvát is gondolkodóba ejtette. A nagyhatalmi versengés, a kubai válsággal, majdnem világhégéshez vezetett, ismét rá kellett döbbsen a józanság hiányára, ami nem oldotta fel a feszültségeket. Később a kétpólusú világ a Szovjetunió kiesésével regionális hatalmi tusakodássá vált, ahol az ellentétek határokon átnyúló kérdésekké válhatnak. Ilyen a nemzeti szuverenitás kultúrában, nyelvben és a gazdaság területén. Tény, hogy az államok között fontosak a gazdasági kapcsolatok, mert oldhatja a munkanélküliséget, de az olcsó munkaerő megszerzése nem minden esetben a legjobb megoldás. Ilyen esetben nem a tévedés kockázata a legnagyobb veszélyforrás, hanem az igazmondás. Schmidt Mária *Veszélyzónában* című kötete minden szempontból áttekinti a veszélyzónákat, a kockázatokot. Az biztos, hogy világunk megint veszélyes tereppé vált, csak annak van esélye, aki téves ideológiáktól mentesen mutatja meg a valóságot.

(Schmidt Mária: Veszélyzónában. Szerepek, játszmák, esélyek. Esszék. Budapest, 2016, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 344 p.)

Bernd Brunner

Holdhatások

A Hold és a Föld sorstársak, és ugyanaz a közet alkotja őket. A Hold hatással van a földi életre. Az állatok egy részét segíti a tájékozódásban; csak az ember feledkezett el róla.

Ötven évvel azután, hogy Neil Armstrong megtette az első lépéseket a Holdon, égi kísérőnk újból az érdeklődés középpontjába került. Nemcsak az amerikaiak, hanem sok más nemzet is szeretne robotokkal, sőt űrhajósokkal visszatérni a Holdra. Mellesleg a mellékbolygó már eleve közel áll hozzánk, még ha nem is utazunk oda, és nem hagyjuk hátra lábnymainkat a porban. A Földet és a Holdat ugyanaz a közet alkotja, amit bizonyítanak az űrhajósok által gyűjtött minták is.

Megállhatnánk egy pillanatra és elgondolkozhatnánk: Voltaképpen mi is lenne a Földdel a Hold nélkül, amellyel olyan szorosan köti össze kozmikus sorsa?

Amióta négy és félmilliárd évvel ezelőtt létrejött a Hold, egyfajta kettősrendszert alkot a Földdel, amelyben a Hold forog a Föld körül, és egyidejűleg a saját tengelye körül is. Ezért mindig csak az elülső felét látni a Földről. A két égitest különbözik is – a Hold tömege a Földének mindössze 1/81-ed részét teszi ki – mégis természetes szatellitünk stabilizálja a földtengely helyzetét, és ezáltal felelős az éghajlatért és az évszakokért az általunk ismert formájukban.

A Hold jelenléte nélkül gyorsabban forogna a Föld, és így a napok is rövidebbek lennének. Továbbá ott van még természetesen az árapály jelensége. A tudósok úgy vélik, hogy a dagály

idején keletkező dagálytócsák magas tápanyagtartalmukkal fontos szerepet játszhattak bolygónkon az élet kialakulásának szempontjából.

Ezoterikus holdnaptárakat sem kell segítségül hívnunk, hogy bemutassuk a Hold rendkívüli jelentőségét földi életünk szempontjából. Az Apolló-program óta sokkal inkább értjük ezeket a hatásokat.

A férgek megválnak a testük hátsó részétől

Az élőlények az évmilliók százai alatt alkalmazkodtak a holdfázisok és az árapály ciklusok rendszeres váltakozásához. Érdekes és csaknem klasszikussá vált példa erre a csendes-óceáni palolo nevű ehető gyűrűsféreg, amely a Szamoa- és a Fidzsi-szigetek körüli korallzátonyokon él. Ez a féreg tavasszal szaporodik, amikor a Hold az utolsó negyedében van.

A szaporodási folyamat során a férgek megválnak spermától és petéktől duzzadó hátsó testrészüktől. Majd ez utóbbiak napfelkeltekor a vízfelszínre másznak, ott hevesen összevissza mozognak, és így kiszabadulnak a csírasejtek. Ez már legalább a 19. század óta köztudott, de csak az utóbbi évtizedekben írták le pontosabban a folyamatot.

Néhány kisebb rágcsáló, sőt maguk a denevérek is, mint például a dél-amerikai gyümölcsdenevér, kevésbé élénkek holdfényes éjszakákon. Ezzel ellentétben a Venezuelában honos, alig egy kilónyi keleti szürketorkú éjzimajom nagy kedvelője a Holdnak: telihold idején egész éjszaka aktív.

Egy állat holdfényhez való viszonyát a táplálkozási láncban betöltött helye határozza meg. A vadászó típus, amelyik kifejezett éjjellátó-képességgel rendelkezik, rendszerint inkább aktív, míg egy olyan állat, amelyre többnyire vadászni szoktak holdfényes éjszakákon, ez utóbbiakat próbálja inkább elkerülni.

Holdfényben a darvak később térnek vissza

Angliában végzett megfigyelések szerint a bic, amely rendszerint napközben jár táplálék után, és éjszaka pihen, a téli hónapokban teliholdnál is élelem után kutat, hacsak nem borítja sűrű felhőtakaró az eget. A darvak holdfényes éjszakákon gyakran később térnek vissza pihenőhelyükre, és az Európa és Ázsia számos térségében őshonos mezei pacsirták vonulását egy a félholdtól a teliholdig növekvő fázis határozza meg. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a Dél-Európába és Észak-Afrikába repülés során könnyebb a tájékozódás, ha közel egy hétig jobb fényviszonyok segítik a madarakat.

Az afrikai ganajtúró bogár ugyancsak képes a holdfényben tájékozódni különösen érzékeny szemével. Az ösvény, amelyen a bogár kis galacsinját hengergeti, azért egyenes, mert az állat számára a Hold tájékozódási pontként szolgál. A holdfázisok emberre gyakorolt élettani hatásáról számos elméletünk van, azonban ezek többségét kísérletileg sohasem sikerült igazolni.

Mindazonáltal: mielőtt a mindenütt jelen lévő mesterséges fény az éjszakát úgyszólván nappallá varázsolta, a holdfény minden bizonnyal sokkal fontosabb szerephez jutott. Régebben ténylegesen felelős lehetett azért, hogy megzavarta az emberek álmát – pontosan úgy, mint ma, amikor nem tudunk aludni egy épp az ablakunkba világító utcai lámpa miatt.

Ha egy felhőtlen és légszennyezéstől mentes éjszakai égboltot képzelünk el, amelyet telihold világít meg, fogalmat alkothatunk arról, hogy a korábbi idők emberek számára mekkora jelentőséggel bírt Földünk mellékbolygója. A Hold fázisaival segített az időt mérni.

Ugyan továbbra is az éjszakai égboltunk éke és magányos álmodozók társa, azonban tájékozódásra alig használjuk már. Sokkal inkább tekintünk úgy a Holdra, a mi Holdunkra, mint csupán jelentéktelen, sivár díszletre, esetleg energiaforrások lelőhelyére vagy mint alkalmas köztes állomásra a világűr még távolabbi célpontjainak eléréséhez. Az igazat megvallva, ez eléggé sajnálatos.

A szerzőről:

Bernd Brunner – a Hold nagy ismerője. A számos szakkönyv szerzője amerikanisztikát és kultúrtudományt tanult. Épp most jelent meg a *Mond und Mensch – Die Geschichte einer besonderen Beziehung* ('A Hold és az ember – egy különleges viszony története') című könyve (AT Verlag, Aarau, 2019, 176 oldal)

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Robert Zaretsky

Az új hazafiság gyökerei

70 év eltelte után Simone Weil fontosabb,
mint valaha

1949-ben Franciaország legrangosabb kiadója, a Gallimard, egy újabb könyvvel bővítette *Espoir* című sorozatát. Egy olyan időben, amikor az *espoir-t*, vagyis a „reményt” olyan szűken mérték, mint a kenyéradagokat, optimistának tűnt a név. Franciaország még alig emelkedett ki a világháború romjaiból, máris dolgozni kezdtek a hidegháború erői. A könyv szerkesztői által írt előszava sem volt biztatóbb. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a könyv – amely egy befejezetlen kéziratot alapul – szigorú és könyörtelen volt az Európára váró kétségbeejtő helyzet elemzését illetően. Mégis „elképzeltetlen Európában újjászületés” anélkül, hogy számot ne vetnének a szerző üzenetével – olvasható az előszóban.

A szerkesztő történetesen a francia ellenállás és a francia egzisztencializmus világhírű hangja, Albert Camus volt, a könyv pedig, amelyet ismertetett, a *L'Enracinement*, azaz *Begyökerezettség* címet viselte. Soha nem találkozott szerzőjével, aki 1943-ban halt meg Angliában, míg Charles de Gaulle alatt a Szabad Francia Erők elemzőjeként dolgozott. A könyv valójában a háború utáni Franciaországnak szánt szakpolitikai dokumentum. A tábornok – ahogy ennek a konkrét elemzőnek az írásainál szokása volt – úgy tűnik, figyelmen kívül hagyta. Ez nem okozott volna meglepetést az elemzőnek,

aki így írt egy levelében: „Természetesen, nem hiszem azt, hogy józan ésszel meggondolva valami arra utalna, hogy amit írok, annak bármiféle hatása lesz. De, mint sejtethed, ez engem nem tántorít el az írástól.”

Amióta a könyv 70 évvel ezelőtt megjelent, a tudósok egyfolytában a szerzőjéről, Simone Weilről írnak. Különösen a politológusok tanulmányozták azt, amit Camus Weil „exigences”-einek, azaz követelményeinek nevezett a *Begyökerezettség*ben. Bár a szöveg elfogult, helytállóbb, mint valaha. Egy olyan világban, ahol 70 millió embert kényszerítettek erőszakkal otthonaik elhagyására, egy olyan korban, amely az identitáspolitikai és az etnonacionalizmus erőszakos újjáéledésének a tanúja, egy olyan időben, amikor az emberi jogok értéke még soha nem tűnt bizonytalanabbnak, Weil egy furcsa, de ellenállhatatlan receptet ajánl.

„A gyökeret eresztés talán a legfontosabb és legkevésbé ismert szükséglete az emberi léleknek – írja. – ... Az emberi lény már eleve rendelkezik egy gyökérral azáltal, hogy valós, aktív és természetes részét alkotja egy olyan közösség létének, mely őrzi a múlt kincseit és a jövődő előérzetét.”¹ Ezzel a nyitó kijelentéssel Weil egy olyan metaforát használ, amely mélyen benne gyökerezett a francia politikai diskurzusban. A huszadik század közepére lehetetlen volt úgy megvitatni a francia önazonosságot, hogy ne botlottunk volna bele a gyökerek fogalmába.

A gyökér-metafora a reakciós és antiszemita gondolkodótól, Maurice Barrès-től ered, aki 1897-ben írott *Les Déracinés*, azaz a *Kitépelt sarkak* című ponyvaregényéről híressé vált. A regény Barrès szülővárosából, Lorraine-ból származó, vidéki fiatalok egy csoportjáról szól, akik elszakítják magukat otthonuktól, hogy Párizsba menjenek filozófiát tanulni. Ottlétük alatt egy kanti etikát valló professzor karmai közé kerülnek. Mivel végzetesen ki lettek téve a német filozófus elvont és abszolút állításainak, amelyek az [érzéki benyomásoktól független,] a priori ismereteken és nem a tapasztalaton alapszanak, ezek a francia fiatalok olyanok voltak, mint a párizsi aszfalton gyökereztetett kékfrankos

szőlő. A regény véres örületben éri el csúcspontját, amikor ketten a diákok közül, akiknek „Lorraine-i lelke” eltorzult a kanti érveléstől, meggyilkolnak egy nőt. A tanulság egyértelmű: miután ezek az ifjak elhagyták szülőföldjüket, hogy nagyvilágivá váljanak, ehelyett azonban elenyésznek.

Végző soron Barrès úgy ábrázolta a francia nemzetet, mint számtalan, a földhöz és egymáshoz kötött generáció munkáját. Franciaországot a *la terre et les morts* – azok az emberek határozták meg, akik ezen a földön dolgoztak, majd ide lettek eltemetve. Bár Weil szintén ragaszkodik a begyökerezettség alapvető fontosságához, megveti Barrès romantikus irracionális és lázas nacionalizmusát. Begyökerezettség alatt ő inkább olyasmit ért, ami lételméleti és megfoghatatlan. Weilben még mindig élénken él a tapasztalat Franciaország 1940-es katonai vereségéről. Része volt annak a „nagy kivonulásnak”, amely során franciák milliói menekültek délre az előretörő német páncéloshadtestek elől. Weil azóta próbálkozott – sikertelenül – visszatérni szülőhazájába, amióta Franciaországból az Egyesült Államokba, majd 1942-ben Nagy-Britanniába ment, hogy segítsen szüleinek elmenekülni az antiszemita Vichy-kormány elől. Ahogy egy barátjának írta, úgy érezte, hogy „kitépték a gyökereit”.

Már a katonai megszállás zűrzavara előtt is, a francia lakosság széles rétegei lettek megmozgatva az iparosítás, a bürokrácia és a racionalizálás forgatagában. Bár az érintetteknek nem kellett helyet változtatni ezekben a folyamatokban, ennek ellenére „erkölcsileg gyökérteleknek, száműzöttek voltak, akiket aztán mintegy megtértekként újra visszahelyeztek ipari munkaerőként. A futószalag mellett dolgozó párizsi munkás „semminek érezte magát”, olyan érzete volt, mintha „már nem is létezne”, hasonlóan a vidéki mezőgazdasági dolgozókhöz. A végzetes következmények Weil szerint elkerülhetetlenek voltak: Franciaország 1941-ben történő összeomlása „egyszerűen megmutatta, hogy milyen mértékben volt gyökértelen az ország. Egy fa, amelynek csaknem elpusztultak a gyökerei, az első fejszecsapásra kidől.”

1 Simone Weil, *Begyökerezettség*, Bp., Gondolat, 2012, ford. Gutbrod Gizella.

Weil munkájában a szigorú statisztikák és a folyamatos kutatás hiányát kárpótolja a pusztá tapasztalat és az éles megfigyelés. Simone Weil, aki polgári családból származott és Franciaország legelőkelőbb iskoláiban végzett, arra szánta el magát, hogy párizsi gyárakban és dél-franciaországi szőlőültetvényeken dolgozzon, szénbányákba szálljon le, és vonóhálós halászhajókon végezzen önkéntes munkát. Mivel Weilt idegesítették az elvont elméletek, amelyeket (néha félrevezetően) a felvilágosodás eszméjével kötött össze, saját gondolatait ugyanazoknak az embereknek az életébe gyökerezettette, akiket ma Christophe Guilluy francia szociológus „la France périphérique”-hoz (a „periférikus Franciaországhoz”) hasonlít. Amennyire társadalmi-gazdasági, annyira földrajzi helyzetjelzőként is a „periféria” főként olyan külvárosi területeket jelöl, ahol a kétkezi munkából élőket és a kis jövedelemmel járó szellemi munkából élőket az a veszély fenyegeti, hogy elsöprik őket a műszaki, pénzügyi és kereskedelmi innováció hatalmas hullámai. Ezzel egy időben a „*la France métropole*” (a nagyvárosi Franciaország) – a Párizshoz, Toulouse-hoz és Grenoble-hoz hasonló nagyvárosi központokban – a diplomás középosztály lovagolja meg ezeket a hullámokat. Tavaly viszont majdnem ök merültek alá, amikor a *les gilets jaunes* (sárgamellényesek), a perifériáról indult népmozgalom, saját maga olyan lökéshullámokat indított el, amelyek ismételten végigzúdultak az ország nagyvárosain.

A Guilluy által „törésnek” nevezett jelenség hasonlít Weilnél a gyökértelenség fogalmára. Egy törés azonban, például egy csonttörés vagy egy repedező alap megjavítása, meglehetősen egyértelmű feladat. A gyökértelenség ezzel szemben egy traumatikus állapot. A szintén száműzetésben élő Hannah Arendt, aki figyelmesen olvasta Weilt, korszakalkotó művében, *A totalitarizmus gyökereiben* úgy idézi a gyökerektől való elszakítottságot, mint különösképpen modern létállapotot. Ez volt a „modern tömegek átka az ipari forradalom kezdete óta a politikai intézmények és a társadalmi intézmények összeomlásáig korunkban” – írja. Arendt szerint kiszakítotttnak lenni azt jelenti, hogy „nincs helyünk a világban, amelyet mások

elismernek és szavatolnak” – ez „az emberi élet egyik alapvető tapasztalatától való megfosztottság”.

A gyökértelenségre adott válasz Weil számára abban áll, hogy magunkévá tesszük annak egyik alapvető okát: „A világ jelenleg újfajta hazafiasságot követel meg. Az idő pedig most érkezett el, amikor ezt a leleményes erőfeszítést meg kell tennünk, épp akkor, amikor a hazafiasság a vérontás okozója.” A nemzet tökéletlen eszköz volt a közös identitás- és jelentéstudat számára, de ennél jobb nem kínálkozott. A nemzet, és csakis egyedül a nemzet játszaná „azt a szerepet, amely a társadalom legfelsőbb küldetését képezi az egyes ember felé, nevezetesen, a múlttal és a jövővel való kapcsolat fenntartását végig a jelen időben”. A jelen szorult helyzetről adott diagnózisában Weil megelőlegezte Arendt erőteljes kritikáját a jogokat illetően, ragaszkodván ahhoz, hogy az egyetemes jogok ismételt előtérbe helyezése nem elégséges a küszöbön álló feladathoz.

Weil voltaképpen azt állítja, hogy a franciáknak az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának* leporolása helyett inkább egy *Emberi és Polgári Szükségletek Nyilatkozatát* kellene követelniük. Míg az 1789-ből származó forradalmi dokumentum bevezetője kijelenti, hogy „a tudatlanság, a hanyagság vagy az ember jogainak lenézése az egyedüli oka a köz bajainak”, Weilnek megvannak az ezzel kapcsolatos kételyei. Az az egyszerű tény, hogy a jogok felismeretlenül maradnak, azt sejteti, hogy „nem sokat érnek” – ezt az igazságot az önkényeskedők az Atlanti-óceán mindkét partján felfogták. Az *Ami személyes, és ami szent* című esszéjében Weil szokatlan példával érzékelteti álláspontját. Ha valaki arra próbál kényszeríteni egy gazdát, hogy olcsóbban adja el a tojásait, az ezt válaszolhatja: „Jogom van megtartani az árumat, ha nem kapok rá kellő ajánlatot.” De most képzeljünk el egy fiatal lányt, akit prostitúcióra kényszerítenek. „Ő nem beszélhet a jogairól” – jegyzi meg Weil – „Ilyen helyzetben e szó nevenségesen erőtlen.”

A régies szóhasználat és helyzet azt benyomást kelti, hogy a tojásokról folytatott tárgyalás olyan, mint amikor szombat reggel elmegyünk

a helyi termelői piacra. Weil azonban nyilvánvalóan a saját életére gondolt a „kivonulás” alatt, amikor a kétségbeesett párizsiakat nézte, amint tojást próbálnak venni menekülés közben a gazdaságoknál. Sajnálatos módon kevésbé elavult a bordélyba kényszerített lányra való utalása. A szex-kereskedelem, természetesen az egész világot sújtó csapás, amely ellen számtalan emberi jogi szervezet küzd. Miközben Weil csodálja elhivatottságukat, azon is eltűnődik, hogy vajon felfogják-e a bűn valódi nagyságát. Weil azt gondolja, hogy szem elől tévesztjük a tett szörnyű voltát, ha a szex-kereskedelmet az emberi jogok megsértéseként, és nem az emberi szükségletek megsértéseként tálaljuk. A jogok Weil számára azokat a modern, kereskedelemre és szerződésekre épülő társadalmakat tükrözik vissza, amelyekben fogantak. Következésképpen, ha a jogai megsértéseként írjuk le azt, amit ezzel a fiatal lánnyal tettek, inkább elfedi, semmint megvilágítja, hogy mi forog kockán – történetesen a személyisége.

Miközben Weil ilyen kíméletlenül bánt a jogokkal, az árnyalatokat – mint ez oly gyakran megesis írásaiban és életében – úgy kezeli, mint az intellektuálisan és erkölcsileg gyávák menedékét. Ezzel egy időben ugyanakkor arra kötelez bennünket, hogy gondoljuk újra a kötelezettség természetét. Weil számára mások szükségleteinek egyenes következménye abbéli kötelezettségünk, hogy felismerjük őket, tekintet nélkül a körülményekre. Weil ezek után a „lélek tizennégy szükségletét” sorolja fel, amelyek a politikaitól és az anyagitól – szabadság, egyenlőség, a vélemény szabadsága – a meglehetősen anyagtalanig terjednek, mint például a rend, a hierarchia és a becsület. Ezen szükségletek mindegyike kötelezettséget von maga után mások részéről, jelenti ki Weil. Csakugyan, Weil ugyanazzal a magabiztossággal állítja az alábbiakat, mint amelyet az 1789-es nyilatkozat írói mutattak, akik ragaszkodtak az ember természetes, elidegeníthetetlen és szent jogaihoz: „Az emberi lény mint olyan iránti kötelezettség – egyedül ez örök.”

Weil az emberi kötelezéseket helyezi a nacionalizmus középpontjába, és így téve, elmozdítja a nemzetet a nacionalisták számára a végső érték forrását jelentő hagyományos helyéről. „A nemzet az egy tény”, írja, „egy tény pedig nem abszolút

értékű”. Eltérően nemzetünk miatt érzett büszkeségtől, amelyet nem lehet más nemzetekre átvinni, az együttérzés, saját természeténél fogva egyetemes indíttatású. Nemcsak dicséretes, de hasznos ennek az érzésnek a szorgalmazása, mivel szorosabbá teszi a testvériség kötelekeit mind a nemzeteken belül, mind közöttük.

Simone Weil értelmezésében a francia ellenállás által felvállalt „szörnyű felelősség” több volt, mint a náci Németország legyőzése. A nemzet és a nacionalizmus hagyományos értelmezésén szintén felül kell kerekedni; ezt a feladatot úgy ítélte meg, hogy „nem kevesebb, mint az ország lelkének az átformálása”. A nehézségeket fokozta a hazudozások gyilkos levegője, mely rátelepedett Franciaországra – figyelmeztet: „Korunkat oly mértékben megmérgezte a hazugság, hogy hazuggá tesz mindent, amit csak megérint.” Ez nemcsak a Vichy-kormány műve volt, hanem az azt megelőző Harmadik Köztársaságé is. Bizonyítékként Weil a nemzet ifjúságának nevelését hozza fel. Ezt írja: a gyerekeket arra tanítják, hogy „az országot érintő dolgok... olyan fontossági sorrendet élveznek, amely más dolgoktól megkülönbözteti őket”. S itt a bökkendő: „Épp ezen dolgok tekintetében nem kerülnek említésre az igazságosság, a mások iránti figyelmisség, valamint a vágyaknak és a mohóságnak határt szabó köteleességek.”

Akkor sem, és most sem. Több mint fél évszázaddal később sem változott túl sok minden az iskolai tantervekben és a politikai diskurzusban, nézzük bármelyik partját is az Atlanti-óceánnak. Bár rengeteget írtak az emberi jogokról, hiány van az emberi köteleességekről szóló könyvekből. Míg postaládáink tömve vannak olyan szervezetek küldeményeivel, mint a Human Rights Watch (Emberi Jogi Figyelő), a Human Rights Without Frontiers (Emberi Jogok Határok Nélkül) és a Human Rights League (Emberi Jogi Kutató Liga), soha nem hallunk például egy Human Obligations Watch (Emberi Köteleességek Figyelője) nonprofit szervezetről, azon egyszerű oknál fogva, hogy ilyen nem létezik.

Samuel Moyn történész azonban azt állítja, hogy ez a hiány valamiféle történelmi rendellenesség. A huszadi századig a köteleesség és a szolgálat kérdése kapta a legnagyobb figyelmet a jogi és filozófiai vitákban, míg a

jogok igencsak háttérbe szorultak. Jelenleg ezek a szerepek megfordultak, írja, és ez jelentős következményekkel jár. „Maguk az emberi jogok sorvadnak el, amikor szószólóinknak nem sikerül átlépni azon a határon, amelyen túl a kötelességek nyelve van; amennyiben a papíron lefektetett előírások betartására törekszünk, meg kell keresni a feladatok ellátóit, és kényszeríteni kell őket terheik vállalására.” Weil elkeseredett hangú, de létünk alapkérdéseit tárgyaló műve hetven éve látta meg a napvilágot: ezen az évfordulón sem szabad elfeledkeznünk a fenti igazságról.

(*Foreign Affairs*)

Linda Villarosa²

Tények és téveszmék

A fajok közti testi különbségekről szóló tévhiteket a rabszolgaság igazolására használták – és még ma is elhiszik őket az orvosok³

A kimerítően fájdalmas orvosi kísérletek addig folytatódtak, amíg testét el nem torzították a mindenütt jelen levő sebhelyek. Az 1820-as és 1830-as években történt, hogy John Brown, aki rabszolga volt egy Baldwin megyei ültetvényen Georgia államban, kölcsönadták egy

orvosnak, Dr. Thomas Hamiltonnak, aki megszállottan be akarta bizonyítani, hogy a fekete és a fehér emberek között léteznek fiziológiai különbségek. Hamilton Brown felhasználva próbálta meghatározni, milyen mély felépítésű a fekete bőr, mivel azt feltételezte, hogy vastagabb, mint a fehér. Brown, akinek végül sikerült Angliába menekülnie, tapasztalatait önéletírásában jegyezte fel, amelyet 1855-ben adtak ki *„Rabszolgasors Georgiában: John Brown, menekült, most Angliában tartózkodó rabszolga életének, szenvedéseinek és megmenekülésének elbeszélése.* Brown szavaival élve, Hamilton „hólyaghúztót tett a kezemre, lábamra és lábfejemre, amelyek a mai napig őrzik a hegeket. Addig nem hagyta abba, amíg ki nem húzta a fekete bőrt a felső és az alsó réteg alól. Körülbelül kéthetes időközökben vetett alá a hólyaghúzásnak”. Ez kilenc hónapig tartott, írta Brown, amíg „a doktor kísérletei annyira meg nem nyomorítottak, hogy nem tudták hasznomat venni a földéken”.

Hamilton jómodorú, déli úremler volt, tiszteletben álló orvos és a Georgiai orvosi Akadémia kurátora. Továbbá hasonlóan sok más orvoshoz a Dél akkori korszakában, gazdag ültetvényes is volt, aki a tudomány segítségével próbálta meg bebizonyítani, hogy fekete és a fehér emberek közti különbségek túlmutatnak a kultúrán és többet jelentenek pusztán külsőségeknél. Azt gondolták, hogy a fekete embereknek nagyok a nemi szerveik és kicsi a koponyájuk – ami egyet jelentett a promiszkuittással és az alacsony intelligenciával – és hogy jobban viselik a meleget, valamint, hogy védettek bizonyos betegségekkel szemben, másokra viszont fogékonyak. Ezek a tényként beállított téveszmék, amelyek orvosi folyóiratokban lelték igazolásra, alapul szolgáltak a társadalom azon nézetéhez, mely szerint a rabszolgasorban élők nem sokra voltak alkalmasak a kényszermunkán kívül; továbbá táptalajt jelentettek a rasszista eszméknek és a hátrányosan megkülönböztető közrendnek.

A századok során a két leginkább berögződött fiziológiai tévhit – nevezetesen, hogy a fekete emberek érzéketlenek a fájdalomra, illetve gyenge a tüdejük, és ezt csak kemény

2 Linda Villarosa a vezetője az újságíró-programnak a New York-i Városi Főiskolán (City College of New York), és a *The New York Times* cikkírója. A fekete csecsemők halandóságáról és a gyermekágyi halálozásról írt riport jellegű cikke a döntőbe került a Nemzeti Magazin Díj (National Magazine Award) versenyében.

3 A cikk a rabszolgaság örökségét vizsgáló, ún. 1619-es projekt részeként jelent meg. Az 1619-es projekt a *The New York Times* nagyszabású kezdeményezése, amely az amerikai rabszolgaság kezdetének 400. évfordulójáról emlékezik meg. Célja az ország történelmének újraértelmezése, amelynek során 1619-et fogjuk fel az alapítás valószínű évének, és a rabszolgaság következményeit és a fekete amerikaiak építő tevékenységét helyezük annak a történetnek a kellős közepébe, amelyet saját magunknak mesélünk arról, hogy kik is vagyunk.

munkával lehet megerősíteni – beférkőzött a tudományos konszenzusba, és azóta sem lehetett kiirtani a modern orvosi képzésből és gyakorlatból. Egy brit orvos, Benjamin Moseley, az 1787-es *Értekezés a trópusi betegségekről; és az éghajlatról a Nyugat-Indiában* című kézikönyvben azt állította, hogy a fekete emberek sokkal jobban viselik a sebészeti beavatkozásokat, mint a fehér emberek, megjegyezvén, hogy „egy néger szinte semmibe veszi azt, ami tűrhetetlen fájdalmat okoz egy fehér embernek”. Hogy érvelése még szemléletesebb legyen, hozzátette: „Sok néger lábát amputáltam, akik közben maguk tartották a végtag felső részét.”

A fájdalomtűrésről alkotott téves elképzelések, amelyeket a rabszolgaság szószólói is felkaptak, arra is feljogosították J. Marion Sims orvost – akit hosszú ideig a modern nőgyógyászat atyjaként tartottak számon –, hogy fekete nőket használjon fel olyan kísérletek alanyaként, amelyek ma felfoghatatlanok lennének: 1845 és 1849 között (még az érzéstelenítés előtti időkben) fájdalmas műtéteket hajtott végre fekete rabszolgánőkön az Alabama állambeli Montgomeryben. Az *Életem története* című önéletrésében Sims leírja azokat a szenvedéseket, amelyeket ezek a nők éltek át, miközben nemi szerveiket vagdosta újra és újra egy olyan sebészi technika tökéletesítése érdekében, amely a szülés esetlegesen előforduló, rendkívüli komplikációjának számító vesicovaginális fisztula gyógyítását szolgálta.

Thomas Jefferson a *Feljegyzések Virginiáról* (1782) című könyvében, amely Moseley értekezésével nagyjából egy időben jelent meg, felsorolta az általa „valóságos, természet adta különbségekként” számontartott dolgokat, köztük a tüdőkapacitás hiányát. A rákövetkező években orvosok és tudósok tették magukévá Jefferson bizonyítatlan elméleteit; köztük senki sem agresszívbabban, mint Samuel Cartwright orvos és a „néger betegségek professzora” a Louisianai (jelenleg Tulane) Egyetemen. Széles körben elterjedt írása, a *Jelentés a néger faj betegségeiről és testi sajátosságairól*, amely a New Orleans-i *Orvosi és sebészeti folyóirat* 1851. évi májusi számában jelent meg és a feketék

és fehérek közti állítólagos testi különbségeket rendszerezte, köztük a fekete emberek kisebb tüdőkapacitásáról szóló állítást. Cartwright, igen kényelmes megoldásként a kényszer munkában látta meg annak módját, hogy „vitalizálja” a vért és megoldja a problémát. Ami a legfelháborítóbb, Cartwright fenntartotta azt az álláspontját, hogy a rabszolgáknak hajlamuk volt a „drapetomániának” (‘szökési mániának’) hívtott elmebetegségre, amely a rabszolgatartóktól való elmenekülésre készítette őket. Miközben Cartwright tudatosan szemet hunyt azok felett az embertelen körülmények felett, amelyek kétségbeesett férfiakat és nőket menekülésre hajtottak, mindenféle gúnyolódás nélkül ragaszkodott ahhoz, hogy a rabszolgák akkor szedték össze ezt a betegséget, amikor fogvatartóik egyenjogúként bántak velük, és megelőző intézkedésként megkorbácsolásukat ajánlotta, amely „küiü belőlük az ördögöt”.

Ma szatíráként olvassuk Cartwright írását, Hamilton állítólagos tudományos kísérletei egyszerűen szadizmusnak tűnnek, tavaly pedig New Yorkban a Central Parkban eltávolítottak egy Simsnek emléket állító szobrot hosszas tiltakozásokat követően, melynek során egyes nők vérrel befröcskölt köpenyt viseltek Anarcha, Betsey, Lucy és más nők tiszteletére, akik Sims kegyetlenkedéseinek áldozatai voltak. Mindezek ellenére, több mint 150 évvel a rabszolgaság megszűnése után, továbbra is a feketék fájdalomtűrő képességéről és gyenge tudóműködéséről szóló tévhitek keringenek a modern orvostudományban és -filozófiában.

Még Cartwright maradandó hatása is tetten érhető a jelen orvosi gyakorlatban. A rosszabbul működő afroamerikai tüdőről szóló elméletének érvényesítése érdekében ő lett az egyike az első orvosoknak az Egyesült Államokban, akik a tüdőfunkciót egy spirométer nevű eszközzel mérték. Egy saját maga által tervezett eszközzel kiszámolta, hogy „a négerekben a hiány óvatos becslések szerint 20 százalék lehet”. Ma a legtöbb kereskedelmi forgalomban lévő spirométernek, amelyet világszerte használnak légúti betegségek diagnosztizálására és megfigyelésére, van egy szoftverbe épített „fajkorrekciója”, amely helyesbíti azt a feltételezést, mi szerint a feketéknek kisebb

a tüdőkapacitása a fehéreknél. Lundy Brown professzorasszony, aki az orvostudományok és Afrika-tanulmányok egyik szakértője a Brown Egyetemen, 2014-ben megjelent *Breathing Race Into the Machine: The Surprising Career of the Spirometer from Plantation to Genetics* („Fajt lehelünk a gépbe: a spirométer meglepő karrierje az ültetvényektől a genetikáig”) című könyvében megjegyzi, hogy „a fajkorrekciót” még mindig tanítják az orvostanhallgatóknak, és tudományos tényként, illetve bevett gyakorlatként van leírva a tankönyvekben.

A legújabb adatok azt mutatják, hogy a mai orvosok nem kezelik kellően a fekete felnőttek és gyermekek fájdalmát számos orvosi probléma esetében. A *The American Medical Association Journal of Ethics* [az amerikai orvosszövetség etikai folyóirata] által közzétett 2013-as összefoglaló tanulmánya, amely a faji különbségeket vizsgálta a fájdalomkezelés terén, úgy találta, hogy a fekete és a latin-amerikai emberek esetében – vakbélgyulladásos gyerekektől hospice-ellátásban lévő idősekig – a fájdalom kezelése elégtelen volt fehér embertársaikéhoz képest.

Az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Tudományos Akadémiájának folyóiratában (PNAS) megjelent 2016-os, 222 orvostanhallgatót és rezidens orvost vizsgáló felmérés azt mutatta, hogy az alanyok fele legalább egy tévhitet helyesnek tartott a fekete és fehér emberek közti fiziológiai különbségekről, többek között azt, hogy a fekete emberek idegvégződése kevesbé érzékenyek, mint a fehéreké. Amikor megkérték őket, hogy képzeljék el, mennyi fájdalmat éreztek fehér, illetve fekete betegek feltételezett helyzetekben, az orvostanhallgatók és a gyakorlóorvosok kitarítottak amellett, hogy a fekete emberek kevesebb fájdalmat éreztek. Emiatt kevesbé volt valószínű, hogy a szolgáltatók megfelelő kezelést ajánlottak. Ezeknek az orvosi pályára készülőknek a többsége is még mindig elhitte azt a hazugságot, amiért csaknem kétszáz éve Thomas Hamilton megkínózta John Brownt, hogy bizonyítsa: a fekete bőr vastagabb, mint a fehér.

Ez a különválasztás lehetővé teszi a tudósoknak, orvosoknak és más egészségügyi szolgáltatóknak – továbbá képzéseken résztvevőknek, akik a jövőben majd álláshelyeket töltenek be – hogy

figyelmen kívül hagyják saját bűnrészességüket az egészségügyi ellátás egyenlőtlenségeit illetően, és hogy elkendőzzék a belül jelentkező rasszizmust, valamint a tudatos és tudatlan előítéletességet, ami arra indítja őket, hogy elmentébe kerüljenek saját esküjükkel, mi szerint nem lehetnek senkinek ártalmára.

Az évszázados hiedelem az emberfajta közti testi különbségekben továbbra is elfedi a hátrányos megkülönböztetés és a strukturális egyenlőtlenségek kegyetlen hatásait, ahelyett, hogy az egyéneket és közösségeiket hibáztatnánk a statisztika szerinti rossz egészségi állapotokért. Ahelyett, hogy a rasszot olyan rizikófaktornak fogjuk fel, amely betegségeket vagy fogyatékosságokat jelez olyan meghatározott hajlammal köszönhetően, amely egy több száz évvel ezelőtti, ingatag alapokra helyezett agyszülemény, jobban tennénk, ha úgy értelmeznénk a rasszot, mint ami egyet jelent az előítéletességgel, a hátránnyal és a rossz bánásmóddal. A fekete emberek nemzedékek hosszú sora és évszázadok óta a diszkrimináció célpontjainak számítanak; rossz egészségügyi állapotok az egyre sokszínűbb és mindinkább egyenlőtlen Amerika jövőbeli egészségének előképe lehet.

(*The New York Times Magazine*)

Marta Figlerowicz

Újból támadások keresztüzében Lengyelország szexuális kisebbségei

Hogyan hagyták cserben a liberálisok az LGBTQ⁴ csoportokat

Úgy tűnt, hogy az 1990-es évek közepe óta kezdtek jobbra fordulni a dolgok a szexuális kisebbségek számára Lengyelországban. Hivatalt kaptak az első nyíltan homoszexuális

4 LGBTQ: a betűszó jelentése: Lesbian, 'leszbikus', Gay, 'meleg', Bisexual, 'biszexuális', Transgender, 'transznemű' és Queer, 'furcsa, különös', amely utóbbi voltaképpen az előző csoportokat magában foglaló kifejezés.

és transznemű politikusok; a főáramlatba tartozó filmek és regények kedvező színben kezdték el feltüntetni az LGBTQ-szereplőket; 2001-ben Varsóban megrendezték az ország első megleghonolását, amelyet követően ezek a vidéki városokban is megjelentek. Egy 2019. februári közvéleménykutatás során a lengyelek több mint 50 százaléka támogatta az azonos neműek élettársi kapcsolatát. Amikor 15 évvel ezelőtt elhagytam Lengyelországot, ezek a fejlemények akkoriban még elképzelhetetlenek voltak. Emigránsként meglepődve és elismeréssel figyeltem országomat az Atlanti-óceán túloldaláról.

De miközben a lengyel LGBTQ közösség a 2019-es népszavazás eredményét ünnepelte, ellenük fordult az áradat. Amióta Lengyelország jelenlegi jobboldali kormánya 2015-ben hatalomra került, helyzetük egyre elkerülhetetlenebbül rosszabbodott. 2019 tavasza óta különösképpen felerősödtek az LGBTQ-ellenes érzelmek, és kivételes politikai energiával szították őket. Márciusban Jaroslaw Kaczyński, a kormányzó Jog és Igazságosság Pártjának (PiS) elnöke nyilvánosan ellenezte az Egészségügyi Világszervezet szexuális nevelésről szóló iránymutatását, vádként hozva fel, hogy szexualizálja a gyerekeket és „megváltoztatja a gyerekek természetes identitását”. 2019 márciusa óta pedig 31 jobboldali önkormányzat (számuk tovább nő) nyilvánította megyéjét és városát „LGBTQ-mentesnek”. Az egyházak a melegeket pedofiliával vádoló szórólapokat osztogattak. A jól ismert abortuszellenes aktivista, Kaja Godek azzal vádolta a meleg embekeket, hogy azért fogadnak örökbe gyerekeket, hogy megerősokolják és molesztálják őket. Július végén a Gazeta Polska jobboldali napilap „LGBT-mentes övezet” feliratú matricákat akart mellékelni az újság vasárnapi számához, és bírósági végzésre volt szükség kinyomtatásuk megakadályozására. Múlt héten Marek Jedraszewski érsek „szívárványos pestisként” írta le az LGBTQ-közösségeket.

Az LGBTQ-ellenes erők ilyenfajta összeállása, beleértve a katolikus egyházat, a jobboldali aktivistákat és a médiát, valamint a nemzeti kormányt és a helyi önkormányza-

tokat, felhergelte választóközveteket és nyilvánvalóan meggyőzte a bizonytalan szavazók egy részét. Ennek a kampánynak már voltak ijesztő, sőt tragikus következményei. 2019. július végére egy másik közvéleménykutatás szerint 44 százalékra esett vissza az azonos neműek kapcsolatát támogatók száma Lengyelországban. Július 25-én kegyetlenül bántalmazták Przemyslaw Witkowski újságíró Wrocławban, mivel hangot adott egy, az utcán látott homofób graffitit miatti tiltakozásának. Amikor Białystokban, egy közepes méretű vidéki városban július 20-án megrendezték az első megleghonolást, egy szélsőséges csoport megtámadta a parádét, köveket és palackokat dobálva a felvonulókra, ezáltal több embert megsebesítve. Kilencvenkét feltételezett elkövető ellen indult eljárás – ugyanakkor a kormány és az egyház nemigen sietett a támadás elítélésére. Egy kormányzati támogatásban is részesülő katolikus folyóirat véleményünket jelentetett meg, amelyben „jogosnak” nevezte az általuk elkövetett erőszakot. A jelenlegi oktatási miniszter, Dariusz Piontkowski kijelentette, hogy javasolja a megleghonolások teljes betiltását, mivel akkora ellenszegülést váltanak ki a szélsőséges jobboldalon.

A tudatosság és a hátrányos megkülönböztetés konvergenciája az ország szexuális kisebbségeinek kulturális és jogi státusza közti mély szakadékot tükrözi. Emiatt részben a lengyel liberálisok okolhatók. Míg 2007 és 2014 között hatalmon voltak, úgy kezelték a népesség nem heteroszexuális tagjait, mint egy olyan csoportot, amelynek még bizonyítania kell politikai jelentőségét, határozatlan időre elhalasztva a legtöbb őket védelmező jogalkotási reformot. Azáltal, hogy nem sikerült előtérbe helyezni az LGBTQ-jogokat, a lengyel liberálisok elveszítették egy lehetőséget, hogy a kulturális téren történt előrelépéseket érdemi jogi védelemmel alakítsák át. Az eredmény az lett, hogy Lengyelország kultúrájában általánosan nyitás történt – különösen a nagyvárosokban –, de e mögött a nyitás mögött kevés intézményi változás zajlott le. Jelenleg komoly veszély fenyegeti a sok éves tevékenység örökségét.

A jobboldal felemelkedése

Lengyelország politikai színtere jelenleg a reakciós erők irányába billen. Az európai uniós választások nagyrészt a PiS-nek, Lengyelország szélsőjobb szászlóshajójának kedveztek, őket követte a Polgári Platform (PO) centрупárt. Robert Biedron melegjogi aktivista új baloldali kezdeményezése, a Wiosna (Tavaszi) volt e három közül az egyetlen párt, amely jól láthatóan a szexuális kisebbségek jogait tüzte napirendre, és – kiábrándító módon – három helyet szerzett.

Lengyelországban a baloldali és a középpártok történelmi visszatekintésben jobban teljesítettek az európai uniós, mint a nemzeti választásokon, így a májusi eredmények nem jósoltak túl sok jót az ellenzék számára az októberre kitűzött országos parlamenti választásokat illetően. Úgy tűnik, hogy időközben a PiS úgy értelmezte az uniós választások eredményét, mint a párt növekvő szélsőségeségének jóváhagyását. Valószínűleg folytatni fogja az erkölcsi pánik keltését annak érdekében, hogy többnyire katolikus, konzervatív szavazóit visszahajtsa az urnákhoz.

A Lengyel Katolikus Egyház, amely a PiS fő cinkostársa ezeknek az indulatoknak a szításában, igyekszik elvonni a lengyelek figyelmét saját gyermekmoleesztálási botrányairól. Ezek a botrányok éveken át nyílt titoknak számítottak, amelyről csak a helyiek és töredékesen tudtak. Májusban megjelent a lengyel filmrendező, Tomasz Sekielski *Ne mondd el senkinek* című dokumentumfilmje, amely példátlan empirikus erővel emelte a köztudatba az egyház közelmúltban elkövetett szexuális visszaéléseit. Sekielski úgy vette filmre a bántalmazások túlélőit, hogy szembesítette őket az elkövetőkkel, emellett dokumentálta az egyházi vezetők módszeres ellenállását is az ügyben, amellyel megpróbálták megakadályozni, hogy az ilyen esetek bíróság elé kerüljenek. A dokumentumfilm futótűzként terjedt az interneten, és hivatalos kivizsgálás kiváltója lett.

A film rendkívül kínos volt a lengyel püspöki kar számára, és felerősítette abbéli félelmét, hogy elveszti politikai hatalmát. Tekintettel a kommunistaellenes mozgalmakat támogató

múltjára és II. János Pál pápa szovjetellenes állásfoglalására a hidegháború idején, a Lengyel Katolikus Egyház már régóta úgy hirdette magát, mint a „megfelelő” fajta modernség szószólóját, illetve a hagyományos értékek védelmezőjét. Ennek a feltételezett egyensúlynak alapján az egyház sok politikai győzelmet aratott, gondoljunk csak a szigorú abortusztörvényre, az államilag támogatott vallási nevelésre, illetve a neki járó jelentős adókedvezményekre. De különösen Lengyelország 2003-as uniós csatlakozása óta a Lengyel Katolikus Egyház súlyos konfliktusai az EU világiás szemléletével – többek között a házasság intézményének meghatározása miatt – kikezdtek világpolgári imázsát. Egy bántalmazási botrány azzal fenyeget, hogy még inkább aláássa az egyház erkölcsi tekintélyét és azt a képet, mely szerint kedvező társadalmi változások közvetítője lenne.

Sérülékeny eredmények

A nem heteroszexuálisok érdekében kifejtett tevékenység eredményei, amelyeket veszélybe sodornak ezek az újabb fejlemények, valószínűleg és hosszú távúak, ugyanakkor sérülékenyek. A tudósok és aktivisták már évtizedek óta azon dolgoztak, hogy felhívják a figyelmet az LGBTQ-csoportok lengyelországi jelenlétére. Az ország első két nagy LGBTQ-csoportját a Lambda Warsót (Lambda Warszawa) és a Homofóbia elleni kampányt (Kampania Przeciwno Homofobii) 1997-ben, illetve 2001-ben alapították. A két csoport fáradságátlanul dolgozott azon, hogy felvilágosítsák a lengyel társadalmat a lengyel LGBTQ-emberekről, és hogy felhívják a figyelmet a velük szembeni hátrányos megkülönböztetésre. Az országban megjelenő gender-tanulmányok tanszékeken – amelyek közül az elsőt Varsóban hozták létre 1996-ban – a tudósok elkezdték feltárni a szexuális kisebbségek lengyelországi történetét. Az emberek nagy része most hallott először azok földalatti életéről a kommunista érában, és szembesült a bizonyítékokkal, hogy a lengyel kulturális élet sok szereplője, mint például Maria Konopnicka és Jan Lechon költők, Maria Dabrowska és Witold Gombrowicz regényíró,

valamint Karol Szymanowski zeneszerző is a szexuális kisebbségek körébe tarthatott.

Az aktivisták tevékenységi hulláma és a tudományos kutatások, amelyek az 1990-es évek közepétől a 2010-es évek közepéig zajlottak, valódi hatást gyakoroltak a közhangulatra. Továbbá elvezettek néhány áttöréshez is, mint például a 2003-ban elfogadott korlátozott, hátrányos megkülönböztetés elleni törvényjavaslathoz. Hatásai a politikába is elérték: 2011-ben Anna Grodzka volt az első transznemű nő, akit bevásároltak a parlamentbe. 2014 óta Robert Biedron sikeres polgármesterként és egy új baloldali párt vezetőjeként jutott kiemelkedő szerephez. Néhány helyi önkormányzat, köztük a varsói és a gdanski, nemrégiben nyilatkozatot adott ki, amelyben ígéretet tettek a lakosság LGBTQ érzelmű tagjainak, különösen a tizenéveseknek és a hajléktalanoknak a támogatására.

A lengyelországi tapasztalat arról tanúskodik, hogy a tudatosság növelése csak korlátozott hatékonysággal működik intézményi változások nélkül.

(Foreign Affairs)

Aaron Ross – Barbara Lewis

Egy kongói bánya digitális eszközöket vet be a konfliktusövezetekből származó ásványok nyomon követésére

RUBAYA, Kongói Demokratikus Köztársaság

A kelet-kongói zöld dombvidék domboldalaiba vájt, sáros üregek szomszédságában álló kicsi kunyhóban egy kormányhivatalnok vonalkóddal lát el egy zsáknyi ércet. Az érc magas tantál-tartalmú, amely egy igen ritka, az okostelefonokban való felhasználásáról ismeretes fém. Kézi vonalkód-olvasójával beolvassa a vonalkódot, és a lezárt zsákra vonatkozó adatokat (súly, címkézés ideje, címkézést végző személy neve) tölt föl az eszközhöz kapcsolt felhő-alapú szerverre.

A Kongói Demokratikus Köztársaság egyik legújabb kezdeményezését láthatjuk akcióban, amely azt hivatott elősegíteni, hogy a globális ellátási láncba bekerülő ásványok bányászata ne gyermekmunka révén történjen, és a belőlük származó bevétel nem hadurak vagy korrupt katonák céljait szolgálja. Az új rendszer, melyet az RCS Global nevű, ellátási láncokat auditáló berlini cég fejlesztett ki, januárban debütált a Societe Miniere de Bisunzu (SMB) Rubaya melletti bányájában, ahol Afrika egyik legnagyobb koltán⁵ lelőhelye található.

„A rendszer, amennyire csak lehet, segít az SMB anyagait beszerzőknek megbizonyosodni arról, hogy a szóban forgó érc valóban a megjelölt bányából származik, nem pedig valamilyen más bányából csempészve került az ellátási láncba” – nyilatkozta Ferdinand Maubrey, az RCS ügyvezető igazgatója.

A vállalatok – különösen a Teslához, General Motors-hoz és Fordhoz hasonló nagy autógyártók – kíváncsian figyelik, hogy ez az újfajta, digitális megközelítés beválik-e például a tantál és a kobalt nyomon követésére, mivel a szabályozó testületek az Atlanti-óceán mindkét oldalán egyre nagyobb nyomást gyakorolnak az ásványkincsek végfelhasználóira az ellátási láncok tisztaságának igazolását illetően.

A cégek jelenleg többnyire papíralapú eredetigazolási rendszert használnak. De az ENSZ szakértői olyan eseteket is feltártak, ahol a tiszta eredetű ásványok azonosító címkéit ellopták és csempészeknek adták el, ezzel lehetővé téve számukra, hogy a feketelistás bányákból származó érceket megbízható forrásból származóként adják el.

Maubrey szerint az új rendszer segít, hogy az SMB termékei ne keveredhessenek a tisztázatlan eredetű ércekkel, mivel újfajta akadályokat jelent a bűnözők számára. Ahhoz például, hogy egy csempész lopott azonosító címkéket tudjon felhasználni, a vonalkódolvasót és a hozzá tartozó laptopot is el kell lopnia – egy ilyen lopásra pedig Maubrey szerint könnyen fény derül.

Mindazonáltal Maubrey belátja, hogy a rendszernek vannak még hiányosságai. Nem használják például az egyébként technológiailag

⁵ Tantálban gazdag ércfajta.

megoldható, GPS koordinátákkal való azonosítást a címkézendő érc helyének valós idejű meghatározására, mert elmondása szerint az túlzottan költséges lenne.

Az SMB vezérigazgatója, Ben Mwangachuchu is azon a véleményen van, hogy a digitális rendszereket is ki lehet játszani, ha a címkézést végző kormányhivatalnokok, hibás adatok bevitelével a kezdetektől összejátشانak a csempészekkel.

„Ha szövetkeznek és a nekik tetsző, számukra előnyös információt táplálják a rendszerbe, mi erre nem fogunk rájönni” – mondta.

Lopott azonosító címkék

Az autógyártó és elektronikai cégekkel szemben (pl. Apple, Samsung, IBM) egyre szigorúbbak az elvárások az általuk laptopokban, videójáték-konzolokban és elektromos jármű akkumulátorokban felhasznált fémek eredetének felelősségteljes igazolását illetően.

Az Amerikai Egyesült Államok egyik, 2010-ben elfogadott törvénye ezen ásványoknak a Kongóban és szomszédos afrikai országokban folyó fegyveres konfliktusok finanszírozásában betöltött szerepére igyekezett reagálni. Ezért előírta az USA tőzsdéin jegyzett cégek számára, hogy nyilatkozzanak arról, termékeik tartalmazznak-e tantált, ónt, volfrámot vagy aranyat ebből a térségből, és szállítói átvilágítás elvégzését tette kötelezővé számukra.

Hasonló szabályozás lép majd életbe az Európai Unióban 2021-ben, 2025-re pedig kiterjeszhetik a nem felelősségteljes beszerzést alkalmazó szállítókat a Londoni Fém-tőzsdéről.

Az Egyesült Államok Földtani Intézetének (U.S. Geological Survey) becslése szerint a 2018-ban globálisan kinyert tantálmennyiség 39%-a Kongóból származott.

A kongói bányai minisztérium adatai szerint az SMB két olyan ázsiai kohászati vállalatnak szállított érceket, amelyek a Tesla, a GM, a Ford és az Apple nyilvános dokumentációja alapján beletartoznak vagy tartozhatnak e cégek értékesítési láncába. Megkeresésünkre a Tesla nem reagált, az Apple nem kívánt nyilatkozni, a GM és a Ford pedig az Amerikai Értékpapír- és Tőzsdéfelügyelet

(U.S. Securities and Exchange Commission) nyilvántartásába feltöltött dokumentumokra hivatkozott, ahol szerepel a felelősségteljes beszerzés előmozdítására tett lépések leírása – ilyen például a kohászati cégeknél folytatott átvilágítási vizsgálatok elősegítése.

Szakértők szerint a 2010 óta életbe lépett szabályozások sokat segítettek a cégek ellátási láncainak „kiszűrésében”, bár továbbra is vannak még problémák.

A belgiumi International Peace Information Service (IPIS)⁶ és a Danish Institute for International Studies (DIIS)⁷ az általuk 2016 és 2018 között meglátogatott 711 bányá 28 százalékaiban a kongói hadsereg vagy egyéb fegyveres milíciák beavatkozását tapasztalta – többek között 20 olyan bányában is, amelyekben a jelenleg legerjedtebb ITSCI felelősségteljes beszerzési rendszert alkalmazzák.

Beszámolójuk szerint a „beavatkozás” jelenthet a hadsereg vagy fegyveres milíciák általi közvetlen ellenőrzést, vagy titkos illeteken és tulajdoni részesedéseken keresztül közvetett befolyást is.

Rene Masumbuko, Kongó Észak-Kivu nevű tartományának bányai ügyekért felelős minisztériumi képviselője szerint a fegyveres beavatkozás a bányákban ritka. Azt viszont elismerte, hogy a kormányhivatalnokoknak bizonyos lázadók kezén lévő területekre nincs bejárása.

Kay Nimmo, az ITSCI kezdeményezés⁸ vezetője beismerte, hogy előfordulnak csalások. Elmondása szerint mióta az ITSCI új intézkedéseket léptetett életbe az azonosító címkék biztonságos tárolása érdekében, és azóta jelentős előrehaladás tapasztalható.

Az SMB 2018 decemberében tért át az ITSCI helyett az új, Better Mining elnevezésű nyomkövethetőségi programra.

6 A világbéke és az emberi jogok ügyét előmozdítani igyekvő, független kutatóintézet.

7 Főként a dán kormány által finanszírozott független kutatóintézet, amely a globalizáció, nemzetbiztonság és gazdasági fejlődés témaköreiben folytat kutatásokat.

8 Az International Tin Association (Nemzetközi Ónpari Egyesület) felelősségteljes kereskedelmi kezdeményezése.

GPS technológia

Az SMB Rubaya melletti bányájában zöld és kék gumicsizmás bányászok gyorsfolyású patakokban mossák át kibányászott ércüket, és cipelik a néhány száz méterre lévő címkéző állomáshoz, melyet épp most helyeztek közelebb az aknákhöz, hogy könnyebbé tegyék a nyomon követést.

A nyomon követési programot kivitelező RCS alkalmazottak figyelemmel kísérik, ahogyan a kormányhivatalnokok elhelyezik és beolvassák a címkéket, majd a releváns adatokat feltöltik hozzájuk. Miután a zsákok egy közeli raktárba érkeznek mintavételre és bearázásra, az eljárás megismétlődik és a szállítmány tovább indul Gomán át, az Indiai-óceán partjára, hogy aztán Ázsiába szállítsák.

Maubrey elmondása szerint az RCS munkatársai Németországban valós időben tudják ellenőrizni a feltöltött adatokat, ami lehetőséget nyújt számukra az anomáliák (pl. szokatlanul megugró kitermelési mennyiség) beazonosítására és ügyfeleiknek való jelentésére.

Más projekteknél, a világ más részein már sokkal fejlettebb technológiákat is alkalmaznak az ásványok bonyolult ellátási láncokban való nyomon követésére.

Dél-Kongóban például a Forddal és az IBM-mel működik együtt az RCS a kobalt, mint fontos lítium-ion akkumulátor alapanyag nyomon követésében. Ebben a programban a Bitcoin kriptovaluta által bevezetett blokklánc („blockchain”) technológiát alkalmazzák az adatok manipulációjának megakadályozására.

A Circular nevű londoni startup cég hasonló módon, blokklánc technológiával segített az újrahasonított kobalt kínai feltérképezésében a Geely's Volvo Cars nevű nagyvállalatnak.

A Circular ruandai bányákban GPS-szel rendelkező okostelefonok felhasználásával lokalizálta, pontosan hol címkézték fel az ércet, és arcfelismerő szoftverrel ellenőrizte a bányászok személyazonosságát.

Habár a fent említett projektek békés területeken, a konfliktusövezetektől távol zajlottak, a Circular vezérigazgatója, Johnson-Poensgen szerint ezek az új technológiák Kongóban is alkalmazhatóak lennének.

Az ITSCI rövidesen Burundiban, Ruandában és Ugandában készül digitális rendszert bevezetni, az RCS pedig két ruandai bányában üzemeltet vonalkód-rendszert. Abban azonban azonos a két vállalat véleménye, hogy egész Kongóra kiterjedően nagy nehézségekbe ütközne egy ilyen rendszer üzemeltetése, a fejletlen infrastruktúra és a magas költségek miatt.

A tanúsítási rendszerek üzemeltetőinek elmondása szerint erőforrásaik nagyon korlátozottak, mivel a programokat elsősorban bányászati társaságok, kereskedelmi és kohászati cégek, nem pedig a kongói ásványokat végfelhasználóként beszerző, nagy multinacionális cégek finanszírozzák.

„A továbbfelhasználó cégek és ipari csoportosulások... vonakodnak támogatást nyújtani a bányák munkakörülményeinek javítását célzó intézkedésekhez.” – nyilatkozta az RCS részéről Maubrey.

Johnson-Poensgen nem nyilatkozott a Circular projektjeinek költségeiről, de annyit elárult, hogy árképzésük az ellátási láncban később részt vevő gyártók irányában kedvezőtlenebb, mivel leginkább az ő kötelességük nagyobb hangsúlyt fektetni a felelősségteljes beszerzésre.

A kongói ásványokat felhasználó, legjelentősebb cégek nem nyilatkoztak arról, hogy hajlandóak lennének-e többet fizetni jobb, fejlettebb és biztonságosabb nyomon követési rendszerekért.

Az új rendszerek egyelőre azért is nehezen tudnak betörni a kelet-kongói és környező országokbeli piacokra, mert ebben a térségben 2011 óta az ITSCI az egyeduralkodó.

Tudósította: Aaron Ross (Rubaya, Kongói Demokratikus Köztársaság) és Barbara Lewis (London); további tudósítók: Giulia Paravicini (Rubaya), Alwyn Scott (New York), Joe White és Ben Klayman (Detroit), Stephen Nellis, Alexandria Sage és Pares Dave (San Francisco); írta: Aaron Ross; szerkesztette: Tim Cocks és David Clarke

(<https://www.reuters.com>)

Rowan Williams⁹

Népvándorlás okozta válságok Európában

Peter Gatrell: *The Unsettling of Europe: The Great Migration, 1945 to the Present*, (*Felbolydult Európa: A nagy migráció, 1945-től napjainkig*, Allen Lane, 2019, 576 oldal) című könyvének recenziója

A migrációról folytatott politikai eszmecserék nagy része kényszeresen visszakanyarodik ahhoz az állításhoz, hogy egyfajta apokaliptikus rendellenességet jelent az utóbbi években azoknak a bevándorlóknak az igencsak szembetűnő és hatalmas száma, akik európai országokba próbálnak bejutni. Az igaz, hogy a pusztá számokat nézve, világszerte csúcsokat mutat a különböző okokból otthonuk elhagyására kényszerülő emberekről szóló statisztika – sokan országon belül hagyják el lakhelyüket, mint például Dél-Szudánban, a pártfrakciók között régóta zajló erőszakcselekmények és kegyetlenkedések miatt. Peter Gatrell alapos kutatásokra épülő, jól dokumentált szemléjének egyik legfontosabb hozadéka azonban abban van, hogy emlékezteti az olvasót a lakhelyelhagyásnak és a mozgásnak azokra a szintjeire, amelyek megszokottak és elterjedtek voltak Európa-szerte viszonylag nem is olyan régen.

Válásszunk csak találmra egy számadatot: Kelet-Németországnak közvetlenül a háború utáni időszakban (1945–49) több mint négy-millió német nemzetiségű embert kellett felszívnia, akiket Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországról, Romániából és még más helyekről űztek el – ez az új állam egész népességének körülbelül egynegyedével egyenértékű (képzeljük el a mai Magyarországot, amint több mint kétmillió állampolgár érkezésével nézne

9 Rowan Williams teológus és költő. A *New Statesman* folyóirat számára ír könyvbemutató recenziókat.

szembe). Kicsivel később, az 1950-es években a gyarmatok felszámolásának hanyatt-homlok zajló folyamata során gyarmati telepések és hivatalnokok százezrei „tértek vissza” Európába (némelyek ténylegesen a gyarmatokon születtek). Például, több mint negyedmillióan jöttek vissza Hollandiába 1949 és 1960 között, miután Indonézia után elnyerte függetlenségét. A lakóhelyelhagyás és a kitelepítés leggyakoribb és legdrámaibb példái Európában közvetlenül a háború utáni érában eshettek meg (amikor épp 70 évvel ezelőtt megalapították a Christian Aid segélyszervezetet, a hangsúly inkább a szárazföldi Európa, semmint a „fejlődő” világ menekültjeinek szorult helyzetén volt), Gatrell azonban a változékonyság szabályszerűségének krónikáját írja meg, amely azóta is feltartóztathatatlanul zajlik az európai népesség körében. Az elmúlt közel egy évtized égető problémái nem pusztán felvillanások a képernyőn, hanem egy megszakítás nélküli dráma újabb felvonását jelentik. Szégyenteljesnek és tragikusnak nem pusztán a nyers statisztikák nevezhetők, hanem az európai kormányok szembetűnő kudarca, hogy bármit tanuljanak a történetből.

Gatrell, aki történelemszervező a Manchesteri Egyetemen, a lehető legszélesebb értelemben kezeli a migráció fogalmát, hogy szemléltesse: lehetetlen egyetlen „migránsválsággá” redukálni a nemzetközi mobilitás körüli problémákat. Az elűzetés és az áttelepítés háború utáni traumái mellett ott volt számos nyugati kormány erőfeszítése is, hogy külföldről toborozzon munkát, mivel égető szükség volt a szétzilált gazdaságok újjáépítésére.

Ez nemcsak az ún. Windrush-nemzedéket¹⁰ foglalta magába az Egyesült Királyságban – amellyel akkor és nemrégiben is botrányosan bántak –, hanem a Németországhoz és Svédországhoz hasonló országok kezdeményezéseit is, hogy Dél-Európából és Törökországból vonzzanak be munkaerőt.

10 Nagy-Britanniába települt nemzetközösségi bevándorlók és azok leszármazottai nemzedékének elnevezése. Eredetileg az Empire Windrush nevű személyszállító hajót hívták így, amely Jamaicából Londonba szállított gyarmati bevándorlókat 1948-ban.

Eközben a kommunista blokkban a szovjet kormány által erőltetett nagyszabású belső népvándorlás zajlott hasonló okokból, a Varsói Szerződés többi tagállamában pedig hasonló stratégiákat fejlesztettek ki egy valójában erőltetett városiasítás végrehajtásához. Keresztül-kasul a kontinensen – és ideológiai határokon át – a kormányok nyomást és ösztönzést gyakoroltak az emberekre, hogy új helyekre költözzenek, és ez együtt járt egyfajta lovagias hozzáállással a bevándorlók jólétét illetően azok megérkezésekor.

A háború utáni migrációnak legalább három ága választható szét Gatrell leírása alapján. Voltak olyanok, akik otthonuk elhagyására kényszerültek, akár végső fenyegetettség és erőszak, akár szándékos (rendszerint nacionalizmus által befolyásolt) kormányzati intézkedések miatt. Ott voltak a „visszatérők” csoportjai, akik különböző államok gyarmati projektjeit vezényelték. S végül ott volt a munkaerő, amelyet szándékosan toboroztak a gazdasági növekedésre éhes kormányok, amelyek előszeretettel kovácsoltak előnyt a lehetőségek – gyengébb gazdaságokat jellemző – hiányából; ez utóbbiak nemegyszer örömmel üdvözölték annak esélyét, hogy munkavállalókat exportáljanak, akiknek az átutalása támogatják majd a szegény helyi közösségeket.

A fent említett csoportok egy dolog osztoztak: mindannyian szembesültek a befogadó lakosság ellenségességével. Ennek történelmi szakasznak a kezdete óta a legtöbb észak-európai ország a migránsokról szóló szokásos történetektől volt hangos, mi szerint kizsákmányolják az ellátórendszert, társadalmi feszültséget keltenek, betegségek és bűnözés terjednek a nyomokban és így tovább. A mozgásukat elősegítő vagy lehetővé tevő kormányok kevés következetes elképzeléssel rendelkeztek azzal kapcsolatban, hogy a hazátlan emberek sajátos igényeit kezeljék vagy intelligensen válaszokat adjanak ezekre, illetve arra a sürgető feladatra, hogy megbízható közösségek új típusait építsék ki, ahol a bevándorlók és az ottlakók osztoznak a szükségletekben és a feladatokban.

Gatrell idézi James Hollifield politológust az Európában az 1980-as évek végére megjelenő „liberális paradoxszal” kapcsolatban: az üzlet olcsó és mozgatható munkaerőt akar,

a választók nem akarnak másokkal osztozni jóléti juttatásaikon. A politikusoknak mindkét felet többé-kevésbé elégedetten kell tartani – ami, legalább az Egyesült Királyságban – azt jelenti, hogy a társadalomban egyszerre van jelen a nem őshonos közösségekkel szembeni ellenségesség azokkal a hallgatólagos feltételezésekkel, hogy a kiszolgáltatott munkaerő tárházaként állnak rendelkezésre az ide született lakosság kényelmének fenntartásához. E kettő keveréke nem túl épületes.

A nyilvános vitákba gyakran jól beleillik, amikor megalkotjuk a méltó / méltatlan szegény sztereotípiát egy bevándorlóhoz kapcsolódó változatát – itt a „valódi” menekült a törekvő „gazdasági bevándorlóval”, vagy legrosszabb esetben a „jóléti turistával” állítható szembe. Gatrell könyvének bármely olvasója – amennyiben megkísértené e könnyed modell – igencsak nehezen értene vele egyet a későbbiekben az itt ajánlott árnyalt elemzés és aprólékos részletek fényében.

Vitathatatlan a végkövetkeztetés, mi szerint „a kormányok legalább annyira lehetővé tették a migrációt, mint amennyire dolgoztak a megfékezésén” – mivel a migrációt rendszeresen úgy tekintették, mint a gazdaságélénkítés egy szükséges formáját egy törekvő nemzetállam esetében. Amikor a bevándorlókat okolják a gazdasági hanyatlásért, a helyi munkanélküliségért vagy a közszolgáltatásokra nehezedő tarthatatlan nyomásért, ez az a – kiszámítható – pont, ahol az akadálytalan növekedés ígérete elmaradt a várakozásoktól, és a kormánynak kezelnie kell az általános családottságot és neheztelést, amelyet kényelmesen át lehet hárítani az „idegenekre”.

A könyv egyik fő erőssége, hogy Gatrell állhatatosan figyel maguknak a bevándorlóknak a hangjára, nemcsak a szociológiai kutatásokban feljegyzett módon, hanem ahogy ez írásokban, színművekben vagy filmekben megjelenik. Van egy szívzaggató elmélkedés arról, hogy a visszatérő bevándorló kétszeresen idegen – ez egy 1984-es jugoszláv filmben kristályosodik ki, amely egy külföldön dolgozó férfiről szól, aki egy rövid látogatás erejéig hazatér falujába, és talál egy pár férficsizmát a lakásajtó előtt.

Azt gondolja, hogy szeretője lett a feleségének, de valójában a csizma a már felnőtt fiáé, akit éveken át nem látott. Így sok elbeszélésben a 22-es csapdája-szerű helyzetek villannak fel, amelyekbe a bevándorlók bármelyik fajtája belekerülhet.

A „beilleszkedés” miatti nyomás megterhelheti a hosszú távú kapcsolatokat a származási országban (amelybe, mint sokan még remélik, visszatérnek, ha másért nem, hogy eltemessék őket); de az etnikai közösségi szervezetek sokak számára mentőövet jelentő gyakorlati és érzelmi összetartása olyan értelmezést nyer, hogy makacsul visszautasítják a beolvadást. A rövid távon itt dolgozó bevándorló munkást a fogadó ország kínálta társadalmi előnyök alkalmi kihasználójának tekinthetik; a hosszú távú letelepedést és a teljes állampolgári státuszt pedig azért nehezményezik, mert felhívul általa a nemzeti identitás. A szakképzett és a kevésbé képzett bevándorlókat egyaránt megbélyegzik, mivel elveszik a helyben születettek munkáját.

Figyelemreméltó, hogy milyen sok bevándorlónak sikerül ténylegesen dűlőre jutnia a sztereotípiák és akadályok kuszaságában, és biztos helyet találni egy új társadalomban. Az összkép azonban nem túl vigasztaló, és az általánosított negatív szófordulatok továbbra is előkerülnek az itt megvitatott fogadó országok egész sora esetében, függetlenül a szigorú elemzéstől.

A könyv szerényen fogalmazza meg végkövetkeztetéseit, amelyek leginkább arról szólnak, hogy mennyire kell észben tartanunk és felismernünk, amikor becsapnak bennünket a klisék, amelyeket olyan hatékonyan leplez le a Gatrell által összegezett kutatás. Fel kell idéznünk a bevándorlók (nem utolsósorban a meghívott bevándorlók) szerepét, amelyet a háború utáni gazdasági újjáépítésben töltöttek be Európa-szerte. Arányérzékre van szükségünk az Európán kívülről érkező menekültek számát illetően, akik ténylegesen egyáltalán Európa határai közelébe jönnek; egy jordániainak vagy tanzániainak megbocsáthatnánk, amikor keserűen mosolyognak az érkezők száma miatti lázas aggodalmunk láttán. Tudatában

kell lennünk annak, hogy az utóbbi évtizedekben a modern nemzetállam szükségletei miként hoztak létre nyomást a bevándorlási folyamat mindkét végén – a garmatosítás és a birodalom kora utáni politikának és az abbéli vágyaknak, hogy egy elképzelt etnikai tisztaságot biztosítsunk az új nemzetekben, valamint a nemzeti integritás felhígulása miatti félelemnek a nagymúltú nemzetek esetében. Továbbá meg kell tanulnunk, hogy türelmesebbek legyünk a bevándorlók irányában, amikor örökölt identitásának megéléséről van szó, miközben kezeskednünk kell arról, hogy a befogadó országban meglegyen polgári jelenlétük és jogosultságaik. Sok tudós még egy ötödik történelmi tanulságot is hozzátenne – nevezetesen, hogy az európai újkor két hatalmas „migrációs” jelenséggel kezdődött, bár ritkán bátorítanak bennünket arra, hogy így nevezzük őket: az európai emberek más kontinensekre költözésével – telepesként, majd végül uralkodóként, illetve afrikaiak millióinak hontalanná válásával az Atlanti-óceánon folyó rabszolgakereskedelem következtében. A jelenlegi problémák értelmüket veszítik a mély homályba vesző háttér nélkül, amelyről oly gyakran hajlamosak vagyunk megfeledkezni.

Mindezek a leckék elég világosan szólnak, de nem nehéz elképzelni a döntéshozót, aki veszélyesnek tartja őket; hogyan lehetne ezeknek a jelentős meglátásoknak bármelyikét is közölni egy gyanakvó népeiséggel és egy vészmadár médiakultúrával? Továbbá milyen sajátos választási lehetőségek állnak nyitva a kormányok előtt? A meztelen igazság az, hogy mindaddig, amíg a háború továbbra is fennáll, amíg a globális kapitalizmus olesó és mozgatható munkaerőt igényel, és amíg a nemzetállamok egyidejűleg képzelik identitásukat szilárdnak és mélyen sebezhetőnek, addig a bevándorlók részei lesznek az összképnek és ennek arányában jut nekik ki a szenvedésből.

Ez nem kifogás arra, hogy nem tettük meg, ami megtehető a legszörnyűbb igazságtalanságok elkerülése érdekében. Globális piac ide vagy oda, halaszthatatlanul fontos elem a képben annak szükségessége, hogy jobban érvényre jussanak munkavállalói jogok nem-

zetközi előírásai; ennek biztosítása mérhetetlenül erős érdekek elleni csatát jelent, de ez elengedhetetlen a hosszú távú stabilitás érdekében. A befogadó társadalmakon belül messze egyértelműbbnek kellene lennie annak az útnak, ami az állampolgári életben való teljes részvételhez vezet – természetesen ebbe beletartozik a felelősség, hogy adózás útján támogassák a befogadó ország jóléti ellátási rendszerét, amely pont viszont kívánatossá tenné, hogy jobban fizetett állásokat kapjanak a bevándorlók.

Ezt azonban nem szabadna egy mereven alkalmazott „asszimilációs modell függvényévé tenni, érzékeny figyelemmel kell lenni azon módok iránt, ahogy a migráns közösségek kifejezik igényeiket, illetve fel kell ismerni, hogy kevesen vannak olyanok, ha egyáltalán akad valaki, aki a jelentéssel bíró rendszerekből és a támogatási hálózatokból való kiszakadást választja. Ez maga után von némi gondos és intelligens tanulást azzal kapcsolatban, hogy miként működnek a kívülről érkezettek szimbólumrendszerei; Gatrell néhány igen éles szemű megfigyelést tesz a muszlim nők ruhája körüli vitás kérdéseket és azt az összetett motivációt illetően, amely befolyásolhatja az erről szóló döntéseket a különböző közösségekben. Ezeknek a bonyodalmaknak egy része reflektorfénybe kerül egy törökországi asszonynak, Ebrunak a tapasztalatáról szóló beszámolóban. Ebru válófélben van önkényeskedő férjétől, de felismeri, hogy ha ebben a folyamatban elhagyja a hidzsábot, akkor önző, nyugatiasodott nő színében fogja feltüntetni magát. (Nyugati szemmel nézve) paradox módon a személyes egyenjogúságáért vívott küzdelmében igényli a hagyományos muszlim közösség szilárdságát és tekintélyét.

A befogadó országok népségének két fontos dologra van szüksége: lehetőségekre, hogy helyi szinten biztonságos környezetben építsenek ki kapcsolatot a jövevényekkel és az „idegenekkel”; továbbá egy végső „biztonságos környezetre”, amely a jóléti ellátás állandó és biztonságos rendszere, ahol nem tekintik a bevándorlók jelenlétét további fenyegetésnek a biztos fogódzók szűkülő kínálatára.

Az uralkodó politikai légkörben ez túl nagy kérdésnek bizonyul. Végső elkötelezettséget tétel fel, ahol a nemzeti vagy kulturális szolidaritást egy tágabb emberi szolidaritás keretén belül szemléljük – ez olyasmi, ami napjainkban erősen megkérdőjelezhető. Érdemes megjegyezni, hogy azok között a szervezetek között, amelyeket Gatrell említ, mint amelyek a kormányokat rendszeresen elszámoltatni akarják kudarcaikért a migránsválság kezelését illetően, olyan egyházi szervezetek vannak, mint az Egyházak Világtanácsa. Igaz, hogy az egyházakat ismételtten bevonják nacionalista projektekbe, és hogy az alulról szerveződő vallásos közösségek közösségi vezetőiktől és képviselőiktől nagyon eltérően gondolkodhatnak. De meg kell adni, hogy általánosságban az egyházi testületektől érkező nyomás – még újabban Görögországban is, ahol sokan konzervatívabbnak gondolták volna a hierarchiát – a nagylelkűbb és méltányos intézkedések érdekében történt, olyan szilárd meggyőződések alapján, amelyek az egyetemes szolidaritásról és a kiszolgáltatott embereknek nyújtott biztonság erkölcsi prioritásáról szólnak.

Ezzel nem pusztán azt állítjuk, hogy az egyházaknak többet lehet a javukra írni, mint a kormányoknak vagy akár a nem kormányzati szervezeteknek (NGO-knak), hanem ez felveti annak központi kérdését, hogy miként tartjuk életben az emberi jólét összefonódó jellegéről szóló narratívát, miközben egyre fokozódik a nyomás, hogy érdekeinket másokétól elkülönítve lássuk, vagy éppen mások kárára megvédjük őket. Jó gyakorlati okai vannak annak, hogy ezt komolyan vegyük: Szíria, Dél-Szudán vagy akár Mexikó jóléte kihatással van más országok jólétére, közel és távol egyaránt. A migrációval kapcsolatos újabb aggodalmak megmutatják, hogy milyen mértékben vált a világot mindenütt érintő problémává, amelyre semmiféle pusztán helyi – főként nem tisztán nemzeti – intézkedés nem kínálhat megoldást. De hogy ehhez meglegyen a szükséges reformok véghezviteléhez kellő képzelőerő, és hogy elég türelemmel rendelkezünk, a lehető legtöbb erőforrásunk kell legyen, amikor az emberi közösség egészéről alkotott látomás lebeg a szemünk előtt.

Egyfajta fontos előrelépést jelent, amit Gatrell ír a bevándorlói tapasztalatokra épülő múzeumok megjelenéséről és olyan projektekről, amelyek bevándorló művészeknek és íróknak adnak teret. A *The Jungle (A Dzsungel)* című dráma 2018-as londoni előadása, amely a calais-i tábor néhány történetét szövi egybe, migráns színészek – szakemberek és laikusok – tudására alapozva, megmutatta, hogy mit lehet elérni. Mint oly sok esetben, a képzelőerő – és az áttörés másvalaki szokatlan perspektívája felé – a politikai bölcsesség kezdete és egy olyan politika megalapozása, amely többről szól, mint problémák ide-odatologatásáról és új szereplők (rendszerint az áldozatok) hibázatásáról.

Gatrell nagy gonddal megírt munkája segít bennünket abban, hogy ezt a problémakört úgy szemléljük, mint amely néhány sokkal általánosabb kérdést is megvilágít mai életmódunkkal kapcsolatban. Kevés olvasó fogja ezeknek az általánosabb kérdéseknek az égető szükségességét alábecsülni a vonzerő nélküli szépirodalom és az előítéletes kutya-fütytpolitika¹¹ korában.

(The New Statesman)

Prue Leith

Sütimester bíróként csak annyit mondhatok, hogy nem a süteménytől híznak az angolok

Amire szükségünk van: több sport az iskolában, a helyes étkezésre való tudatosabb ránevelés és nagyszabású egészségkampány

A jó hír az, hogy Theresa May felhagyott azzal a fenyegetéssel, mi szerint beszünteti a mindenkinek járó ingyenes iskolai ebédet. Ezért hálával tartozunk Istennek (és a mi-

¹¹ Az angol nyelvű országokban a kódolt, rejtett jelentést is hordozó, bujtogató beszédet kutya-fütyt-politikának (dog-whistle politics) emlegetik. A szó eredetileg az angolban olyan magas frekvenciájú sipokra utal, amelyet az ember nem, de a kutyák képesek meghallani.

niszterelnöknek). Az iskolai ebédek jelentik a legnagyobb fegyvert az elhízottság elleni küzdelmünkben. Az Egyesült Királyság – ahol a lakosság negyede elhízott – a hatodik az OECD-országok nagyszabású versenyében. Az a tény, hogy a legkövérebb nemzetek közül hat ország (az Egyesült Államok, Ausztrália, Új-Zéland, Kanada, Írország és az Egyesült Királyság) angolszász, elárul valamit étkezési kultúráinkról. Sajnálatos azonban, hogy még Japán és Dél-Korea, a legkarcsúbb nemzetek is gyorsan híznak indultak a hamburger- és sültkrumplievéstől. Mit lehet tenni? Egyetlen országban sincs annyi bátorság, hogy betiltsa a „műkajakát”, ahogy azt kábítószerekkel tették. Talán majd egy napon eljutunk odáig. Valamennyien tudjuk, hogy az NHS (National Health Service), a brit egészségügyi szolgáltató milliárdokat költ étkezéssel kapcsolatos betegségekre, de tudtuk-e, hogy a brit kórházakban a leggyakoribbá váló műtétek az amputációk, amelyeknek körülbelül a felét a cukorbetegség okozza? Megengedhetjük magunknak az elhízottság luxusát? A súlyosan elhízott emberek általában kevésbé aktívak, és következésképpen kevesebbet is adóznak. Az ország államkincstárának jelentett teher mellett éppolyan fontos az szomorú tény, hogy átlagosan boldogtalanabbak és rövidebb ideig élnek, mint vékonyabb embertársaik.

Mindez szörnyű nehéz helyzetet eredményez. Lehetne úgy érvelnünk – és feltételezem, hogy zárt ajtók mögött a kormányzati statisztikusok kénytelenek is –, hogy az elhízottsággal ténylegesen pénzt takarítunk meg, mert ha mindannyian egészségesekek maradnánk, tovább élnénk, és többet kerülnénk az országnak nyugdíj és időskori ellátás szempontjából. De még ha ez igaz is, meg kellene kísérelnünk gondoskodni arról, hogy hosszú és egészséges életet éljünk, ne pedig rövidet, amit alig győzünk szusszal. Tehát mi a teendő? Szinte mindenki tudja a választ: több testmozgás; több alkalom a főzésre iskolai keretek közt; ránevelés a helyes étkezésre; egyértelműbb jelölések a címkéken; magasabb adók kivetése az egészségtelen éte-

lek esetében; az egészséges ételek támogatása; a gyártók kötelezése a cukor-, zsír- és sótartalom csökkentésére; ingyenes iskolai ebédek; nagyszabású közegészségügyi kampány. Az én szerény véleményem az, hogy a fentiekre mind szükség van, és még ennél is sokkal többre.

Sok képtelenséget összehordanak arról, hogy mérhetetlenül nagyobb mennyiségeket kebelezünk be, mint egy vagy két nemzedékkel ez előtt. Valójában, mindent összevéve kevesebbet eszünk: az 1950-es években a brit átlagember 100 kalóriával többet evett naponta, mint mi most. De akkoriban a briteknek mindössze csak 5 százaléka volt túlsúlyos. Ez mára 63 százalékra emelkedett. Ezt hívják elhízottsági paradoxonnak: kövér nemzetként kevesebbet eszünk, mint tettük akkor, amikor még soványak voltunk. Nincs abban semmi titokzatos, hogy miért híznak az emberek. Több kalóriát fogyasztunk, mint amennyit elégetünk, és így lerakodnak a kilók. Megváltozott azonban az életstílusunk: amikor a munka nehéz szénabálák emelgetését vagy téglá talicskázását jelentette, amikor a 'játsszani' azzal volt egyenlő, hogy fára másztunk vagy sportoltunk, amikor az emberek gyalog vagy biciklivel mentek a munkahelyükre és az iskolába, a nők pedig négykézláb görnyedve súrolták a padlót, több kalóriafogyasztást engedhettünk meg magunknak. Elődeink egyszerre maradtak karcsún a több mozgástól és a hideg legyőzésétől (a futásnál is gyorsabban égeti a kalóriákat, hogy melegen tartsuk magunkat). Azóta csökkent a bevitt táplálék mennyisége, de közel sem olyan mértékben, hogy ellensúlyozza a központi fűtéses házakat és a mozgásszegény életmódot. Innen az elhízás járványoszerű terjedése.

Nem fogunk visszatérni a kétkezi munkához, a fűtetlen házakhoz, és nem fogunk kiszállni az autónkból – akkor mi a teendő? A felnőtteket valószínűleg már késő lenne visszafordítani, akiknek majdnem kétharmada túlsúlyos vagy elhízott, és mi felnőttek pedig nemigen szeretjük, ha megmondják nekünk, mit csináljunk. Egyetlen reményünk a következő nemzedék. Ott viszont minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk. Mivel nem lehet a felelősséget a szülőkre hárítani, az iskolákkal kellene kezdenünk.

Régebben azt gondoltam, hogy ha csak egyetlen nemzedéket meg tudnánk tanítani a helyesebb étkezésre, már nyert ügynök lenne. Úgy nőnének fel, hogy az egészséges életmódot részesítenék előnyben, és erre tanítanak gyerekeiket, és íme: már meg is oldódott a probléma. De nem számoltam az ellenerők hatalmával: a zsír, a cukor és a só legínyicsiklandóbb keverékeit ügyesen terjesztő élelmiszergyártók jelentős befolyásával; a nassolós kultúra megjelenésével és a képernyő előtt töltött idővel a rendes, asztalnál történő étkezés helyett; a puha, kényelmes kanapé csábításával ahelyett, hogy futnánk egyet az esőben; az idővel való versenyfutással az iskolákban; a kormány zsu-goriságával más fontos dolgokat illetően, és mindenekfelett a söréhez és sültkrumplijához ragaszkodó brit polgár dicséretes „kit érdekel?” hozzáállásával. Már 40 éve próbálok felhívni – az unalomig ismételve – a figyelmet a helytelen étkezés veszélyeire; tanúja voltam iskolák és civil szervezetek nagyszerű kezdeményezéseinek. Az is világos azonban, hogy ha abbamarad a kampányolás és az ösztönzés, megint elindulunk visszafelé a lejtőn.

Finnország kormánya a legjobb példa az egészséget komolyan vevő országvezetésre. Amikor az Iskolaétkeztetési Alapítvány (School Food Trust) elnöke voltam, személyesen mentem el megnézni, hogy mit tesz ezért egy olyan ország, amelyik világelső a szívbetegségek terén. A válasz a következő volt: sokat. Megértették, hogy a mozgáshiány, valamint az étrend áll a probléma hátterében. Így az önkormányzatok minden tőlük telhetőt megtettek, hogy elgördítsék az útból az akadályokat a testmozgást illetően: „edzőparkokat” hoztak létre, letakarították a havas ösvényeket, és ingyen hótalpakot biztosítottak, hogy megkönnyítsék a nyugdíjasoknak a gyaloglást, a gyerekek számára erdei kirándulásokat szerveztek, ahol áfonyát gyűjthettek, a boltokban ártámogatást kaptak a friss zöldségek és gyümölcsök, és megadóztat-ták a hizlaló dolgokat. Joggal voltak büszkék arra, ami az iskolákban történt. A finn politika sarkalatos pontjai a mindenki számára járó ingyenes iskolai étkezés és a gyerekek megtanítása a helyes evésre – a tananyag részeként. Az

ebéidő tanóra, bár elvárható, hogy oldott és kellemes légkörben oktassák. Az iskolai éttermeknek (figyeljük meg, nem „menzák”) világos, levegős és esztétikus helyeknek kell lenniük. Az ételt az elejétől kezdve kisebb adagokban főzik, így mindig frissen kerül a kiszolgálópultra. Az ebéidőt a helyes evés megtanításánál többre használják fel. A diákok tanulnak az illemszabályokról és más kultúrákról is: azon a héten, amikor ott voltam, az egyik iskolában olasz hét volt történelem, művészeti és testnevelésórákkal, amelyek mind olaszul zajlottak. Azon a héten a menü gombás rizottó, vénuszkagylós spagetti, pizza és olasz kolbászpörkölt volt (valamennyi salátával), olasz felvágottak (szalámik, sonkák stb.), tojás, olívbogyó és héjában sült burgonya. A sorban állás elkerülése céljából az étkezési időket lépcsőzetesen alakították ki; a gyerekek magukat szolgálták ki, olyan keveset vagy olyan sokat vettek, amennyit akartak, és az összeset megették. Desszert nem volt. Tejet vagy vizet ittak. Minden gyerek egy hetet dolgozott a konyhán, felváltva terítettek és szedték le az asztalt.

Nem volt más menü (kivéve a különleges étrenden levők számára), de hat-nyolc hetes ciklusban naponta változott a kínálat. A választás nélküli, de változó menüt támogató érvek logikusak – ha választani lehet, akkor azt fogják megenni, amiről tudják, hogy szeretik. A választás nélküli menü biztosítja azt, hogy új dolgokat kóstoljanak meg. A brit iskolai étkeztetők gyakran dicsekednek az általuk felkínált választékkal, de elfelejtik megemlíteni, hogy a gyerekek többsége minden nap pizzát eszik. Ha nincs választási lehetőség, és az a szokás alakult ki, hogy azt kell megenni, amit kapunk, akkor a gyerek valószínűleg legalább megkóstolja az ebédre kínált ételt.

Így szóltam idegenvezetőmhöz, a finn Oktatási Minisztérium munkatársához: „Rendben van, tehát mindenki megeszi ezeket az iskolai ebédeket. Természetesen kénytelenek, hiszen nem szabad ennivalót hozniuk az iskolába. Nincs választási lehetőségük.” Ezért aztán elvitt minket egy egyetemre, ahol 12 000 diák evett hatalmas étkezdékben. Lenn az ebédlőtermek közepén pultok voltak pörköltfélésekkel, tésztákkal, salátákkal stb. A terem szélén

néhány diák a nemzetközi franchise-standoknál, a McDonaldsnál, Starbucksnál és a Dunkin’ Donutsnál vásárolt. De jóval nagyobb tömeg volt a központi pultoknál. „Az iskolában megtanulták az egészséges étel szeretetét – mondta a vendéglátóm. – Tudják, hogy az jót tesz. Azonkívül támogatás van rajta, míg a munkáján nincs.” Tehát Finnország megoldotta volna a problémát? Sajnos nem. Tíz évvel ezelőtt jártam ott, de azután a kormány lazított a gyepőlön. Visszakerültek az iskolákba az árusítóautomaták, és a lakosság egyre növekvő számban kap rá a hizlaló rácsálnivalók fogyasztására. Ismét növekedni kezdett az elhízott emberek száma, és a kormány rádöbbsent, hogy nincs más választása, mint a nyomásgyakorlás. Mára már megint vannak rendkívül jól teljesítő helyek: írjuk be a Google-ba „WHO – Finnország féken tartja a gyermekkori elhízást”, hogy lássuk, milyen példával szolgálhatnak nekünk.

Az Egyesült Királyságban a problémát egyrészt az okozza, hogy a kormány beavatkozását bábáskodásnak látjuk. Egyszer szerettem volna Michael Gove-ot¹² rávenni, hogy tegyék az helyes étkezés oktatását az iskolai tananyag részévé, hogy komolyan vegyék a tanárok. Azt válaszolta, hogy a Tory Párt a választás, a szülői felelősség és a tetteinkért való egyéni elszámoltathatóság híve. Ezzel egyet is értek: egy ideális világban egy szabad társadalom nem akadályozhatja meg, hogy az emberek azt tegyék, ami rossz nekik. Nem zárhatjuk be a Cadbury csokoládégyárat, mert néhány ember túl sok édességet eszik. De a csudába, nehogy már a szülők mondják meg, hogy mi legyen a tananyag matematikából. S mivel az államnak kell állni a betegségek miatti költségeket, úgy gondolom, minden joga megvan hozzá, hogy ragaszkodjon egy a veszélyeket korlátozó oktatáshoz. Tekintettel arra, hogy hány elhízott felnőtt volt már gyerekként is túlsúlyos, ha komolyan akarjuk venni az elhízottság leküzdésének ügyét, akkor ez a felelősség egy részének az iskolákra hátrítását jelenti. Mire a gyerekek befejezik az általános iskolát, a szegényebb

12 Brit konzervatív párti politikus, 2017-től Theresa May kormányában mezőgazdasági és környezetvédelmi miniszter volt.

családokból érkezők jelenleg kétszer akkora valószínűséggel lesznek elhízottak, mint a leggazdagabbak. Egyszerűen fogalmazva, az elhízottság nemcsak arról szól, hogy az emberek milyen fajta ételt engedhetnek meg maguknak – hanem a megszokásról.

Mivel a szülők étrendje általában a probléma részét képezi, ezt a leginkább az osztályteremben lehet kezelni. Nem hiszem, hogy van az országban olyan szülő vagy gyerek, aki ne tudná, hogy a leveles zöldségek jobbak számunkra a sültkrumplinál. A gond azzal van, hogy nem szeretik az ízt, és a megszerettetés egyetlen módja az ismételt kóstoltatás. Azok az iskolák, amelyek csatlakoztak a Soil Association¹³ Food for Life ('Ételünk az életünk') programjához, tudják, hogy a gyerekek megtaníthatók a zöldségek szeretetére – ennek pedig a legjobb módja, hogy termesszük, megfőzzük és megegyük őket.

Nem ez az egyetlen út. Mint Finnország felfedezte, ha a felnőtteknek helyes döntéseket kell hozniuk, akkor ezt meg kell könnyíteni

13 Élelmezési és mezőgazdasági jótékonyági szervezet és biotermék-tanúsító testület.

számukra. Elegendő sportlétesítményre, zöldterületre és játszótérre van szükség, mind a felnőttek, mind a gyerekek számára. A friss ételnek pedig elérhetőnek, megfizethetőnek és hozzáférhetőnek, valamint kívánatosnak kell lennie Semmi értelme meggyőzni valakit arról, hogy a zöldség egészséges és finom, ha nem megy busz a hipermarket felé, és a lakótelepen levő sarki bolt csak konzerveket árul. Az iskolákban újra meg kellene jelenniük azoknak az élelmezésvezetőknek és védőnőknek, akik figyelemmel kísérik valamennyi gyerek fejlődését. A nebulók egészségét pedig meg kell vitatni a szülőkkel, akiket szükséges lesz majd bevonni, bármilyen tervről is van szó, hogy túlsúlyos gyermekeiket fogyókúráztassák. Mindez azt kívánja meg, hogy együttműködjenek az oktatásért, egészségügyért, környezetvédelemért és sportért felelős minisztériumok, az államkincstár pedig bőkezűen támogassák az ügyet. Milyen esély van erre?

(The Spectator)

A VALÓSÁG 2019. ÉVI (LXII. ÉVFOLYAM) SZÁMAINAK TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Frenyó Zoltán</i> : Európa és Magyarország új korszakának lehetősége és realitása	6/1
<i>Frenyó Zoltán</i> : A keresztény katona. Egy eszme a történelemben	10/1
<i>Gazdag László</i> : Neoliberális fantom és a valóság.....	2/1
<i>Gazdag László</i> : Merre tovább agrárium?	7/1
<i>Dr. Gazdag László</i> : Nyugdíjasok: eltartottak, vagy a humán tőke vagyoni részei? .	11/1
<i>Iványi Márton</i> : A Nagy Testvér viszonylagos valósága. A digitális médiapanoptikon és a globális felügyelet	12/1
<i>Karikó Sándor</i> : A család mint a jóság „sűrűsége”? Röpke nevelésfilozófiai és szépirodalmi kitekintés	4/1
<i>Lányi Gusztáv</i> : Fejlődés és/vagy bomlás? A család mint pszichohistóriai probléma....	9/1
<i>Pokol Béla – Simon János</i> : Szuverenisták és integristák az új Európai Parlamentben. A 2019. májusi EP-választások esélyei	5/1
<i>Dr. Prieger Adrienn – Dr. Klemm Dávid</i> : Brexit vagy brexin, visszafordulhat a kilépési szándék?	5/26
<i>Dr. Prieger Adrienn – Dr. Pomeisl András József</i> : Az európai integráció modelljei – igen, nem vagy hogyan?	1/1
<i>Dr. Prieger Adrienn – Dr. Pomeisl András József</i> : Molnár Tamás Európa jövőjéről	3/1
<i>Prof. Dr. Simon Tamás</i> : Egyszerűen az egészségről és az azt meghatározó egyéni és társadalmi tényezőkről	4/10
<i>Trembeczki István</i> : Vissza a múltba? Előre a csillagokhoz? A klíma-fordulópont és a „multiplanetáris emberiség” kérdőjelei	8/1

HATVANÉVES A VALÓSÁG

<i>Pelle János</i> : A Valóság alapításától 1994-ig	1/85
<i>Kapronczay Károly</i> : A Valóság szerkesztésének története 1994–2018	1/94

MŰHELY

<i>Ankerl Géza</i> : Egyetlen emberi lény sem jön a világra függetlenül szabadként.....	6/40
<i>Balázs Géza</i> : Zoomorfizmus: az állatalakú ember	4/42
<i>Dr. Bándy Katalin</i> : Keresztény közösségek végveszélyben – a Boko Haram Nigériában	9/22
<i>Biernaczky Szilárd</i> : Afrika megismerésének útján.....	11/97
<i>Bódi Stefánia</i> : A petíciós jog Európa egyes államaiban I. A Cseh Köztársaság szabályainak bemutatása	9/31
<i>Botos Katalin</i> : A magyar eladósodás okai	6/42
<i>Dévald István – D. Molnár István – Hoppál Mihály – Vietórisz András</i> : Mit Tervezték és mit értek el egy régi híres gimnáziumba 1956–1960 között járó diákközösség tagjai? Szubjektív szociográfiai kísérlet	2/12

<i>Egedy Gergely</i> : Konzervatív szemmel az egyetemekről: Russel Kirk az amerikai felsőoktatásról.....	4/51
<i>Erős Vilmos</i> : A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) I.	3/59
<i>Erős Vilmos</i> : A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) II.	4/12
<i>Erős Vilmos</i> : A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) III.	5/33
<i>Erős Vilmos</i> : Szabó István debreceni identitásai.....	12/49
<i>Falusi Márton</i> : Eszmetörténet és/vagy kultúratudomány – avagy van-e a jog és irodalom kutatásának módszertana?.....	6/25
<i>Gáspár Zoltán Ernő</i> : Valóság és racionalitás. A hegeli alapkoncepció neuralgikus pontja	2/55
<i>Gáspár Zoltán Ernő</i> : Az új rendszerfilozófia lehetősége. A nyugati filozófia továbbélésének feltétele.....	5/59
<i>Gáspár Zoltán Ernő</i> : A negativitás. A hegeli metafizika kulcsfogalma	9/52
<i>Dr. Gesztesi Tamás – Dr. Gesztesi Enikő</i> : Karátson Gábor emlékezete.....	10/72
<i>Gondos Borbála – Dr. Wirth Gábor</i> : A Nádasdy-vár szerepe Sárvár turizmusában – a mozgáskorlátozottak kulturális turizmusban való megjelenése	10/81
<i>Hajnal Béla</i> : A társadalomkutatás néhány eredménye Kínában	12/34
<i>Kamarás István</i> : Szélgjegyzetek József Attila olvasástörténetéhez.....	8/27
<i>Kiss Károly</i> : A mesterséges intelligenciáról – halandóknak	12/15
<i>Dr. Kiss Lajos</i> : Einstein, Niels Bohr és Heisenberg vitája.....	11/93
<i>Koudela Pál</i> : Három különleges helyzetű terület – A migráció szabályozása Hongkongban, Makaón és Tajvanon	7/58
<i>Mezei Balázs</i> : Heidegger és a Fekete füzetek	1/53
<i>Payer Gábor</i> : A keresztény számszimbolika és az evangéliumok rejtett üzenete... ..	7/88
<i>Dr. Pintér Éva – Dr. Pintér Tibor</i> : Szerbia és az Európai Unió kapcsolatainak alakulása	6/11
<i>Dr. Prieger Adrienn</i> : Az Európai Unió és Törökország stratégiai szerepvállalása a Kelet-Mediterráneum térségben	8/12
<i>Dr. Prieger Adrienn – Dr. Pomeisl András József</i> : A „világvége utáni hely” – Amerika Molnár Tamás szemével.....	12/27
<i>Prugberger Tamás</i> : Hozzászólás a Tudományos Akadémia és kutatóhálózata, valamint a felsőoktatási, és más intézeti kutatások reformjához	8/18
<i>Solymári Dániel</i> : Globális szolidaritás. A segélynyújtás keresztény gyakorlata a Közép-Keleten és a szubszaharai Afrikában	3/80
<i>Somogyi Ferenc</i> : Az életvilág és az emberitőke-állomány viszonya.....	11/69
<i>Surányi Dezső</i> : Virágok, virágénekek és a virágnyelv.....	8/40
<i>Szemerédi Eszter – Dr. Szigeti Cecília</i> : Zöldúton – Pénzalternatívák és alternatív pénzek a fenntartható fejlődés szolgálatában.....	1/65
<i>Támba Renátó</i> : A pszichoanalízis hatása Berény Róbert gyermekábrázolásain.....	9/65
<i>Tarján M. Tamás</i> : Brassó és a szász világ Adolf Meschendörfer két regényében... ..	6/54
<i>Törő László Dávid</i> : Eckhart Ferenc történelmi munkássága – historiográfiai vázlat.....	2/31
<i>Tóth I. János</i> : Fekete Gyula demográfiai nézetei.....	7/46
<i>Tóth Zoltán</i> : A gyülekezési jog egyes kérdései Nagy-Britanniában és Magyarországon. Néhány fontosabb jogszabályi rendelkezés és értelmezési probléma bemutatása.....	7/78

<i>Varga Csaba</i> : A jog mint bizonytalansági tényező a globális fejlődés előreláthatóságának és kezelhetőségének feltételrendszerében	9/40
<i>Vincze Lilla</i> : Önéletírás és önreflexió az Egy polgár vallomásai tükrében	2/42
<i>Vizvári Béla</i> : A magyar felsőoktatás szerkezeti problémái	5/72

SZÁZADOK

<i>Adorján Dávid Attila</i> : A magyar konzervativizmus a XIX. század első felében. A konzervatív eszmeiség táptalaja	9/90
<i>Dr. Arday Lajos</i> : A Monarchia – Közép-Európa aranykora	11/11
<i>Biernaczký Szilárd</i> : Konferenciák 2018 őszén a Magyar László-bicentenárium jegyében	9/116
<i>Csajághy György</i> : Az „Iszfaháni kódex”, avagy a történelemhamisítás egy magyar példája	4/60
<i>Erdős Márton</i> : Angol-amerikai komédia, itáliai és kelet-közép-európai tragédia. Az olasz fordulat (1943) római magyar követségi jelentések tükrében	8/88
<i>Hámori Péter</i> : A „kicsiny magyar világ” emlékezete	1/46
<i>Illyés Boglárka</i> : Ipolyi Arnold „Csallóközi uti-képek” című útirajza a Vasárnapi Ujságban	9/111
<i>Kapronczay Károly</i> : Kossuth Zsuzsanna, az első magyar főápolónő tevékenysége a szabadságharc idején	3/20
<i>Kapronczay Károly</i> : Varga Béla és a lengyel menekültek	6/89
<i>Dr. Kiss Lajos</i> : Ne engedjük elhamvadni zsarátnok emlékeinket (A nagy háború előjelei és folytatása)	3/56
<i>Dr. Kiss Lajos</i> : A második nagy háborúból jöttem	6/85
<i>Köő Artúr</i> : Oktatás és nacionalizmus a XIX–XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban. A „Lex Apponyi” (1907:XXVII.tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények	1/31
<i>Lakatos Adél</i> : Antunovich János, a bunyevácok apostola	7/36
<i>László Andor</i> : Horváth Mihály a Magyar Történelmi Társulatban	1/14
<i>László Andor</i> : A szabadságharc kifejezés megjelenése és elterjedése a 19. században (Fogalomtörténeti vázlat)	10/11
<i>Magyar Kálmán</i> : Egy elfelejtett somogyi „törökverő” hős, II. Ulászló király délvidéki főkapitánya, Somi Józsa (Legújabb források az 1498-as somogyi megyecímer kutatásához)	10/40
<i>Ménes András</i> : Tíz éve hunyt el Daniel Carleton Gajdusek	2/89
<i>Ménes András</i> : Harminc éve hunyt el Konrad Lorenz	3/39
<i>Ménes András</i> : Húsz éve hunyt el Gerhard Herzberg	7/35
<i>Ménes András</i> : Száz éve hunyt el Ernst Haeckel	8/95
<i>Ménes András</i> : Kilencven éve hunyt el Zsigmondy Richárd Adolf	10/58
<i>Ménes András</i> : Száz éve hunyt el Eötvös Loránd	12/84
<i>Németh István</i> : A nemzetiszocializmus ideológiai alapjai	8/79
<i>N. Szabó József</i> : Az oktatásügy irányítása politikai átalakulások idején (1945–1948)	4/77
<i>N. Szabó József</i> : A Nemzeti Parasztpárt véleménye a háború utáni kulturális élet átalakításáról (1945–1946)	8/97

<i>N. Szabó József</i> : A Magyar Kommunista Párt és a népművelés a háború után (1945–1946)	12/94
<i>Palkó László András</i> : A romlás virágai. Jeles ünnepek és tragikus hétköznapiak a történelmi Magyarország felbomlása idején, 1918 novembere – 1920. június 4. (1. rész)	7/6
<i>Palkó László András</i> : A romlás virágai. Jeles ünnepek és tragikus hétköznapiak a történelmi Magyarország felbomlása idején, 1918 novembere – 1920. június 4. (2. rész).....	8/51
<i>Pap Krisztián</i> : Az összeomlás és a Weber–Diaz-féle fegyverszünet	2/61
<i>Pap Krisztián</i> : Vitéz Szügyi Zoltán a Don-kanyarban. Az előkerült frontnapló (részletek)6/66	
<i>Pap Krisztián</i> : Áttörni a római limest. A honfoglalás előzményeihez.....	11/27
<i>Papp Ádám</i> : A disszimiláció és a középosztály kérdése az 1930-as évek katolikus közéleti publicisztikájában – Barankovics István és Kézai Béla reflexiói	9/98
<i>Szegedi László</i> : Orosz Ernő (1869–1949) genealógus életútja	6/95
<i>Tefner Zoltán</i> : Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikájának alapvonalai az I. világháború kezdetén. Tervek és prognózisok	3/41
<i>Tefner Zoltán</i> : A két főkormányzóság. A katonai igazgatás megszervezése a visszafoglalt Lengyelországban 1914–1915.....	12/60
<i>Tokaji András</i> : A ruandai népirtás és a dinasztikus dobok (1. rész)	10/60
<i>Tokaji András</i> : A ruandai népirtás és a dinasztikus dobok (2. rész: Ruanda).....	11/34
<i>Turbucz Péter</i> : Újabb adatok Alexander Bernát üldözéséhez	12/104
<i>Udvarvölgyi Zsolt</i> : Stein Auréla, a világhírű Kelet-kutatóra emlékezve	5/106
<i>Dr. Udvarvölgyi Zsolt</i> : Negyven éve hunyt el Germanus Gyula keletkutató, utazó, egyetemi tanár.....	11/63
<i>V. Molnár László</i> : Egy felvidéki orvos Lev Tolsztoj környezetében (Makovický Dušan, 1866–1921).....	3/28
<i>Varga Csaba</i> : Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről).....	5/82
<i>Varga János</i> : A Szózat költője.....	12/86

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Dr. Bangó Jenő</i> : A múltból átívelő jövő – szemelvények a hazai jövőkutatásból.....	10/93
<i>Barcsi Tamás</i> : Filozófus a változó világban.....	6/108
<i>Bartha Ákos</i> : Választók és választottak a nyugati végeken	1/97
<i>Farkas Attila</i> : Az egyetlen ész filozófusa: könyv Immanuel Kantról	5/112
<i>Ferenczi Borbála</i> : A felépülésközpontú szemlélet úttörése és ami mögötte felsejlik.....	1/100
<i>Gáll Erwin</i> : Borsi-Kálmán Béla: Pseudo-fociesszék című könyvéről	2/91
<i>Kaposi Márton</i> : „Az igazság kapuja mindenki előtt nyitva áll” Tombi Beáta <i>Tudomány és ismeretterjesztés a XVII–XVIII. századi Itáliában</i> című könyvéről3/108	
<i>Kapronczay Károly</i> : Az egészségügy reformjai az Antall- és a Boross-kormány idején.....	2/105
<i>Kapronczay Károly</i> : Tisza István eszméi és politikai arculata.....	4/105
<i>Kapronczay Károly</i> : Mi történt Magyarországon 1918 novemberében. Tallózás a korabeli magyar sajtó híryanagában	5/111
<i>Kapronczay Károly</i> : Szabad György, a kiváló történész, professzor és politikus önvallomása	7/110
<i>Kapronczay Károly</i> : Horánszky Nándor életművének bemutatása	8/107
<i>Kapronczay Károly</i> : A rendszerváltoztatás kormánya	9/123

<i>Kapronczay Károly</i> : Milyen volt valójában a hosszú hidegháború? Egy könyv a jó negyven évig tartó hidegháborúról.....	10/96
<i>Kapronczay Károly</i> : A tengerészeti egészségügy kezdetei a Magyar Királyságban.....	11/113
<i>Kapronczay Károly</i> : Ötven év a dualizmus magyar parlamentjében.....	12/108
<i>Kovács Júlia</i> : Értékelésről mesterfokon.....	10/102
<i>Kun Tibor</i> : Ember, Isten, isten-ember – és a történelem.....	4/91
<i>Lukács J. Ágnes</i> : Csíki vallásosság, avagy a keresztény társadalom szigete a szekularizált Európában.....	7/107
<i>Paár Ádám</i> : A finn és a magyar parasztság sorsa.....	6/104
<i>Paár Ádám</i> : Egy bátor ember élete és utóélete.....	8/102
<i>Paár Ádám</i> : „Hidemberek” a forradalomban.....	11/116
<i>Surányi Dezső</i> : Bereczki Máté pomológiai levelestára.....	3/98
<i>Stankovics Petra</i> : Konferencia korunk földkérdéséről Tanka Endre monográfiája alapján (Földrablások a világban és magyar földvédelem).....	7/103

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

A csúcshatékony emberek bosszantó szokásairól.....	4/117
<i>Andrea Bornhauser</i> : Együnk sáskát, tücsköt, bogarat – itt az új szuperfood.....	6/113
<i>Andri Snaer Magnason</i> : Egy izlandi gleccser nekrológja.....	11/126
<i>Anjana Ahuja</i> : Amikor elapad az emberáradat.....	6/122
<i>Annalisa Quinn</i> : Hatások és befolyások.....	4/118
<i>Daniel Meier</i> : Tizenkétezres kínai turistacsoport utazgat Svájcban – hasznára van ez az országnak?.....	10/123
<i>Elaine Weiss</i> : Elrejtett számadatok. A női tudósok, akik megnyerték az első világháborút.....	12/114
<i>Elizabeth Paton és Milena Lazizzera</i> : Az olasz árnycgazdaság belülről nézve.....	3/121
<i>Esther Widmann</i> : Woodstock még csak 50 éves, de már régészeti érdeklődés tárgya.....	10/111
<i>Eugénie Bastié</i> : Az egyetemeken értelmiségiek válnak a politikai korrektség áldozatává.....	2/108
<i>Eva Wiseman</i> : Folyékony történelem.....	12/112
<i>Fraser Nelson</i> : Az olajipari cégvezetőből lett érsek.....	6/110
<i>Fred Weir</i> : Burját föld – 2. rész Oroszország új szemmel nézi a régi ellenséget, Dzsingisz kánt.....	1/113
<i>Fred Weir</i> : Burját föld – 3. rész.....	2/121
<i>Georgij Zotov</i> : Együtt vagy egymás ellen. Ki lesz az Oroszország és Belarusz közti tej- és kolbászcсата vesztese?.....	8/123
<i>Gyenyisz Csisztov</i> : Mintha csak a pápánál járnánk – Pravoszláv Vatikán Szergijev Poszadban.....	10/120
<i>Helen Dixon</i> : Felszabadító szabályozás. Megmentheti-e Európa az internetet? ...	2/118
<i>Howard W. French</i> : Feljegyzések az alvilágból.....	6/116
<i>Ian Leslie</i> : Csábító leegyszerűsítés. Sokkal kevesebbet tudunk a világról, mint gondolnánk.....	10/117
<i>J. Merion Thomas</i> : Elég az idecsábított orvosokból. Kísérletek az orvoshiány orvoslására az Egyesült Királyságban.....	7/116

<i>James Hawes</i> : Képtelen küzdelem folyik Kafka kisajátításáért	6/126
<i>Jelena Geraszimova</i> : Elsők a gyerekek.....	4/125
<i>Joanna Rossiter</i> : Kellemetlen igazságok: Árt a bölcsőde a gyerekeinknek?	9/125
<i>John Butler</i> : Egy zen-buddhista szerzetes feleségének naplója.....	4/112
<i>Jonathan Bratten</i> : Mi rejlik a háborús graffitik mögött?.....	1/106
<i>Jonathan Stevenson</i> : A béke ára Észak-Írországban.....	8/115
<i>Kszenyija Zubacseva</i> : Csernobil – Anatolij Gyatlov igaz története.....	8/109
<i>Kwame Anthony Appiah</i> : A másutt fontossága. A kozmopolitizmus védelmében. 7/120	
<i>Loren B. Landau, Caroline Wanjiku, Kihato és Hannah Postel</i> : Európa csak ront a migrációs problémán. Az önkényuralmak életben tartásának veszélyeiről.....	1/118
<i>Madawi al-Rasheed</i> : Szaúdi száműzöttek A koronahercegnek fejfájást okozhatnak a menedékkérők	10/108
<i>Margaret MacMilan</i> : Figyelmeztetés Versailles-ból. 1919 tanulmányai száz év után	8/119
<i>Martina Lübli</i> : Eva Illouz szociológus: „A boldogság státuszszimbólummá lett”.....	12/123
<i>Martin Helg</i> : Önkéntesen vállalt billog egy életen át	3/114
<i>Melanie Hoe</i> : Négy szó a barátra	9/127
<i>Monisha Rajesh</i> : Nyolcvan vonattal a Föld körül. A „slow travel” mint modern repülőfüggőségünk ellenszere.....	10/125
<i>Natalie Nougayréde</i> : Reménység Európa számára Fehéroroszország véráztatta földjén	4/123
<i>Niels Anner</i> : Norvégiai hidegháború.....	9/126
Nyitott terek – zárt elmék	2/127
<i>Olga Podoszenova</i> : Északi őslakosok győzelme a legfelsőbb bíróságon.....	8/125
<i>Owen Bowcott és Pamela Duncan</i> : Békebírók a brexit földjén	3/116
<i>Peter Adamson</i> : Hol vannak jelen a nők az ókori filozófiában?.....	11/120
<i>Peter Brown</i> : Két birodalom között	5/117
<i>Peter Gordon</i> : A Pallasz fregatt	3/125
<i>Philip Hoare</i> : A jövő, amelyet a Bauhaus épített.....	12/119
<i>Richard Haass</i> : Egy világrend vége, és ami a nyomában jön.....	5/122
<i>Robert Danton</i> : Voltaire gyógyír lehet a Trump-jelenségre.....	6/125
<i>Robert Sapolsky</i> : Nacionalizmusra hangolva. A mi és ők biológiája.....	7/112
<i>Sheila Fitzpatrick</i> : Egy kém Cambridge-ből.....	4/115
<i>Siddhartha Mukhejee</i> : Lángolni vagy kiégni	3/118
<i>Silke Mertins</i> : Egon Krenz ex-keletnémet vezető: „Nem akartam szemét alak lenni”.....	11/122
<i>Steven Rafelet</i> : Ítéletnap téveszmék. Mi adhat okot optimizmusra egy borúlátó korban?.....	2/113
<i>Theres Lüthi</i> : A Nobel-díjas Werner Arber hisz a teremtésben.....	8/112
Transzatlanti szakadás. Bajban a nyugati szövetség	1/116
<i>Tim Wu</i> : Nagyszerű közepszerűség. Teljesítménykényszer szabadidős tevékenységeinkben.....	2/124
<i>Toby Young</i> : A Harvard a sokszínűség kelepcejében	10/113
<i>Vanessa Thorpe</i> : Mérgekkel átítatva	4/111
<i>Vaszilij Vlaszov</i> : Az orvoslás tudományos megalapozottságot igényel	11/124
<i>Vlagyimir Valentyinovics Popov</i> : Kínai kezekben az orosz erdő. Miért került ki a fafeldolgozó-ipar a tervszerű állami szabályozás alól?	10/119
<i>Viktor Makarenko</i> : Másképp gondolkodás – nem eretnység, hanem a fejlődés útja.....	1/109

<i>Yascha Mounk: Mit taníthat számunkra a Római Köztársaság bukása Amerikáról.....</i>	4/121
<i>Zanny Minton Beddoes: Ami elromolhat, az el is romlik. A javításhoz való jog.....</i>	1/104
<i>Zanny Minton Beddoes: Hozsánna a homokban? Szaúd-Arábia enyhíthet a keresztény templomokat illető tilalmán</i>	1/122
<i>Zanny Minton Beddoes: Laksmi földi testvérei Miért van szükség Indiában a nők munkájára is.....</i>	2/125
<i>Zanny Minton Beddoes: A Nagy Kínai Testvér figyel minket.....</i>	3/112
<i>Zanny Minton Beddoes: A bűn zsoldja Nem vált be a bűnadó – de javított a közegészségügy helyzetén.....</i>	4/109
<i>Zanny Minton Beddoes: Tiranai piranhák</i>	4/126
<i>Zanny Minton Beddoes: Felszámolás fenyegeti a világ legnagyobb hajóbontó városát. A Maersk dán hajózási óriásvállalat szigorítani próbál a biztonsági és környezetvédelmi előírásokon az indiai hajóbontókban</i>	7/118
<i>Zanny Minton Beddoes: Szenegáli birkaőrület. A fenséges állatoknak csodájára járnak a szomszédok</i>	7/125
<i>Zanny Minton Beddoes: Szent és tisztátalan</i>	8/111
<i>Zanny Minton Beddoes: Monarchiák a modern korban</i>	10/104
<i>Zanny Minton Beddoes: Üzbegisztán váratlan gazdasági reformokba fogott – A kormány tisztviselői nem háborgathatják a kisvállalkozókat.....</i>	10/126
<i>Zanny Minton Beddoes: Üzbegisztán váratlan gazdasági reformokba fogott.....</i>	12/111
<i>Zanny Minton Beddoes: Égig érő növények. Független farmok</i>	12/126
A Valóság 2018. évi (LXI. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke.....	1/124

KÉPEK:

Károlyi András grafikái:	1, 3, 5, 7, 9, 11, 12
F. Farkas Tamás grafikái:	2, 4, 6, 8, 10

E SZÁMUNK SZERZŐI:

<i>Biernaczky Szilárd</i> kandidátus, ny. egy. docens, néprajzkutató, afrikanista, Erd	<i>Kapronczay Károly</i> történész, egyetemi tanár, az MTA doktora, Budapest
<i>E. Bártfai László</i> MTVA, Sajtóadatbank és Cikktár, archivumi csoportvezető, Budapest	<i>Kiss Károly</i> közgazdász és társadalomkutató, kandidátus, ny. egy. docens, Budapesti Corvinus Egyetem
<i>Erdős Márton</i> doktorjelölt, Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest	<i>Dr. Makkai Béla</i> , CSc, történész, egyetemi docens, Budapest
<i>Frenyó Zoltán</i> filozófus, tud. főmunkatárs, ELKH BTK Filozófiai Intézet, Budapest	<i>Dr. Ménes András</i> MBA, PhD, Budapest
<i>Gáspár Zoltán Ernő</i> filozófus, Budapest	<i>Rénes Balázs</i> történész, doktoranduszhallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Kiss Károly: Az élet értelme és célja (elmélkedés a halhatatlanságról) 1

SZÁZADOK

Frenyó Zoltán: Erdélyi napló, 1989–1990. Történetpolitikai tanulmány. 11

Kapronczay Károly: Lengyel légionisták szervezetei Magyarországon. 32

Erdős Márton: Gondolatok a Horthy-rendszerrel
és a második világháborús magyar történelemtől 39

Ménes András: Olvasókör a Magyar Néphadseregben. 44

MŰHELY

E. Bártfai László: Hallgatásalakzatok 47

Gáspár Zoltán Ernő: A Nyugat spirituális talajvesztése
mint a tradícióval szembeforduló általános szépség 66

Rénes Balázs: Hamvas Béla Erdély képe Az öt géniusz című esszé alapján 81

NAPLÓ

Makkai Béla: Szülőföld és összmagyarság egy pártoskodástól
mentes párt történetében 90

Biernaczký Szilárd: Bartók török gyűjtése végre magyarul 93

Kapronczay Károly: Veszélyzóna.
Történelmi esszék valóságos problémákról 98

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Bernd Brunner: Holdhatások (101) *Robert Zaretsky*: Az új hazafiság gyökerei.
70 év eltelté után Simone Weil fontosabb, mint valaha (102) *Linda Villarosa*:
Tények és téveszmék (106) *Marta Figlerowicz*: Újból támadások keresztüzében
Lengyelország szexuális kisebbségei (108) *Aaron Ross – Barbara Lewis*: Egy
kongói bánya digitális eszközöket vet be a konfliktusövezetekből származó ásványok
nyomon követésére (111) *Rowan Williams*: Népvándorlás okozta válságok
Európában (114) *Prue Leith*: Sütimester bíróként csak annyit mondhatok, hogy nem
a süteménytől híznak az angolok (118)

A VALÓSÁG 2019. ÉVI (LXII. ÉVFOLYAM) SZÁMAINAK TARTALOMJEGYZÉKE . . 122

KÉPEK:

F. Farkas Tamás grafikái (31, 38, 89)

Valóság cikkpályázat – 2020 pályázati felhívása

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és havi folyóirata, a Valóság a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával történelemtudományi, ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet. A pályázók köre kötetlen. A pályázat célja, hogy a cikkírók saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot két témakörben lehet benyújtani:

1.) **„Trianon 100”**: a pályázók ebben a kategóriában a trianoni kérdéskör bármely (rész) témájából írott munkával pályázhatnak, beleértve a trianoni békediktátumhoz vezető történelmi előzmények bármilyen szempontú vizsgálatát éppúgy, mint Trianon későbbi és máig tartó hatásának, következményeinek elemzését.

2.) **„30 éve szabadon”**: a pályázók ebben a kategóriában az 1989-es évhez köthető magyarországi történelmi eseményeket vizsgálhatják, beleértve annak politikai, jogi, gazdasági, társadalmi vonatkozásait. A témaválasztás a változások bármilyen területét érintheti (például kultúra, művészet), és határon túli kitekintést is adhatnak. A cikkek éppúgy szólhatnak a sorsfordító év előzményeiről, folyamatáról, mint annak következményeiről, elsősorban a 90-es évek változásairól.

A pályázók a két témakör szerinti kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a széles nagyközönség számára írott, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. Egy pályázó több témakörben és több cikkel is pályázhat, illetve egy cikket több szerző is jegyezhet. A cikk terjedelme: 30–50 ezer n (szóközökkel). Ebbe beleértendő a (nem kötelező) jegyzetanyag leütésszáma is. A cikkekhez kép vagy ábra, táblázat, grafikon, egyéb illusztráció is csatolható.

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. A pályaműveket a Valóság szerkesztősége által felkért zsűri bírálja el. Mindkét kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat kizárólag elektronikus úton, e-mailen kérjük benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön kép fájlban kell elmenteni és csatolni, a szövegben csak az ábra helyét, címét kérjük feltüntetni. A szerkesztőség jogot formál arra, hogy mind a díjazott, mind a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőkkel egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lap internetes felületén (<http://www.valosagonline.hu>).

Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail-címét, telefonszámát, valamint közzétételre szánt végzettségét/foglalkozását/titulusát, esetlegesen feltüntetni kívánt intézménye megnevezését! A pályázók cikkük beküldésével hozzájárulnak ezen adataik pályázattal kapcsolatos kezeléséhez.

A pályamunkákat a következő címre kérjük küldeni: **valosagpalyazat@titnet.hu**

A levél tárgyában tüntessék fel: **„Valóság cikkpályázat”** és a kategória nevét!

A pályázat beérkezéséről visszaigazoló e-mailt küldünk.

A pályázatok benyújtási határideje:

2020. március 31.